

LOOMING

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

Doris Kareva

Teet Kallas

Veiko Belials

Jüri Talvet

Talvo Pabut

Ülo Mattheus

Andres Vanapa

Ott Raun

Marko Kompus

Priit Ratassepp

Kersti Merilaas

Felix Oinas

Haljand Udam

Haljand Udam/Ann Must

Jaan Kross

Sirje Kiin

Asta Põldmäe

ARVUSTUSED

RINGVAADE

Päike muuttus viinamarjadeks ja viinamarjat

kunstnikeks

P.-E. R.

LOOMING

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

5

1996

ILMUB 1923. AASTAST

© „Looming“, 1996

ISSN 0134 — 4536

MÜSTEERIUM

1

Ta päevade täiuslik pärlendav jada
näib läiklevat — möödelt mööduv paraad —,
ent närveldav nõor, kõikuv müür on sääl taga
ja murede mõrk müriaad.

Ah, kui tund tuleb, siis
kõik suled, siidi ja sära,
kõige sulnimad sulavad tunnid,
võluvalitsuse —
kõik valmis andma on ära
ta silmapilk.

Ainsaks vaid teda ei sunni.

Ühtainsamat ära ei anna
ta ka pääsemaks hirmsaimast.

Hoiab kui armsamast
sõnatult kinni ta piinast mõistetamatust;
kangekaelsena aegade otsani kannab
ta armastust, mis ränk arusaamatu rist —
tumm
tõe tera kinni ta rinnus.

See teebki ta teiseks.

See ongi
ta seletamatu salajõud, lumm,
ta leek ja läte ja linnus.

2

Iga ta suudlus on luuletus elukeelne;
luuletus suudlus, kus väreleb
leekveetlev varjatud mõistatus —
armastussurm,
hümn, ülestõusmine.

Iga ta sõna on helkpilklev tulekaar;
vaikuse tume vesi
ruhatkordistab sõnumi: hoia
elavat.

Sõnatult tuksub
ta rind, mida puudutand üksi
truuduse sõrm.

3

Kelle jaoks olen loodud, neist olen ma lahutatud.
Kivi igatseb; vastu klaasi kaardumas puud.
Nagu meri on vaikne, mu süda on roheline —
mõnikord.

Mõtete põhi on mõneti mõistatus-
lik.

Olen uskunud niipalju unesid; rännanud niipalju teid,
et mu süda on vermeis — mõnikord —
ravitsematust rõõmust.

Vihma-aastate vastu isegi valgus aeg-ajalt murdub,
värelevana vajub, hingav, mu lõhedesse,
mind täidab
vikerkaar imepikk.

4

Merepõhjavärv, sa varjad seda suve,
 hõljuv, hele; loorber ja korall,
 loobumine, mirt, pärlmutter, vaik.
 Hõrk kauge helin
 kõrvu toob Su hääle, mahlase
 ja mõrkja.

Joobnustava augustikuu all
 tsitrusmuusikasse nõrgub
 — Margarita, Margarita! —
 salakeelne suudlus,
 Meistri pühapaik.

Loojuvusevärv, sa kuldad seda suve
 selgenäolist: loorber ja korall,
 lubamine, leeklemine, vaik,
 lõpmatusse lenduv lähedus
 kui täheookean;
 öö peegeldusi naerev tähendus.

5

Meritähedest moodustub mõnikord mõistatuslikkegi sõnu;
 meduuse ja mõõkkalu loob nende mõte, mis põhjast toob
 väikesi säravaid pärle.

Helendav, tuhandeist täppidest tulvil pimedus roheline;
 hõljumimaailm, mis kannab tähendust jumalikku,
 õrnalt ja tungivalt ümbritseb, embab ja tõmbab
 sügavikku sind, embrüod tulnukasilmadega.

Sest sa mõistad vaid seda, mis põhjatu nagu su enese süda.
 Sest sa armastad ainult võimast, mis lõpmatult voogab ja vaob,
 ilmub, kaob, tulvil ilu saladust
 tahtmatut, tabamatut.

„Need tondid tulevad kaugelt maalt, adüü, adüü, adüü!“

„Ja mis need tondid tahavad, adüü, adüü, adüü?“

„Nad tahavad ühte lapsukest, adüü, adüü, adüü!“

Kõigepealt oli reaalne tolmulõhn (diivani alt, vanast külgkardinast?), siis tulid need read. Need tungisid ühel tinttumedal ja ritsikate sirinasse mässitud augustiõhtul kuidagi ootamatult, isegi agressiivselt mu teadvusse. Tegelesin parajasti suvekodu kamina süütamisega. Otsest tarvidust selleks polnud, ruum oli piisavalt soe: suvila põrandast kaldlaeni ulatuvad suured külgaknad avanesid läände ja õhtupäike oli avara toa paari tunni eest põhjalikult üle kütnud. Kamina süütamine oli pigem üks neid pooleldi alateadlikke rituaale, millega oli mõnus märgistada mingit murdehetke ajas: päeva lõppu või miks mitte ka sügise lähenemist. Aga täiesti võimalik, et selle näiliselt sisuka askeldusega lükkasin edasi mingit õhtu hoolde jäetud pakilist kirjatööd.

Ja nüüd äkki tulid need read vanast lastelaulust. Enda teada polnud ma nende peale mitmekümne aasta jooksul kordagi mõtelnud. Mul polnud aimugi, et mingi mälulaegas oli need talle hoidnud. Muuseas, teadsin samas sedagi, et need sõnad olid aja käes mõnevõrra moondunud, et tegelikult kõlab see ringmängulaul kuidagi teisiti. Adüü, adüü, adüü... mõtlesin ma ja jäin selga sirutades nurka vahtima. Miks just see prantsusjärane „adüü“, millel pole ju nagu mingit sidet soomeugrilike ürgüminatega?

Aimugi polnud! Elu oli täis saladusi nagu ikka. Raputasin pead, süütasin kiiresti kamina, seejärel sigareti. Tulle vahtides, otsekui mitte millelegi mõteldes tundsin äkki ninas mingeid ammu unustatud lõhnu. Hõreda laudpõranda, lubjatud seinte, tolmu ja väikeste laste higi lõhna. Mis see oli? Jumal küll, muidugi! — see oli ühe väikese ja veidra sõjajärgse algkooli tolmune klassituba, ühtlasi ka saal. Vahetund ja ringmängud. Kaks viirgu käest kinnihoidvaid lapsi — pool tosinat ühes, pool tosinat teises rivis — astuvad matsuvas rütmis, sussitaldade plaksatades algul teineteise suunas, siis jälle tagurpidi tagasi. Korratult ja viisipidamatult alustatud ühislaul tõuseb mingil hetkel pingsaks ja kiledaks ja kõhedaks, paari pisema tüdruku lapselalinasse sugeneb hüsteerilisi vönkeid... „Need tondid tulevad kaugelt maalt!! Adüü! Adüü!! Adüü!!!“

Proovisin meenutada, kuidas see laulumäng tegelikult käia võis, millised reeglid seda juhtisid. Aga vastust ei leidnud ma enam ühestki mälusahthlist. Või pigem: küllap ei leidnud ma õiget sahtlit üles.

Jah, tõesti, mis sai sellest lapsukesest, kelle tondid endaga viisid? Ja siis löi

ninna üks teine lõhn. See oli minu lapsepõlvkodu kasin, peaaegu askeetlik lõhn. Selles domineerisid tõsised ja muutumatud aluslõhnad: pliit oma raua, kivi ja saviga, kareda teki kirbe lõhn, naftaliinipuhang avatud riidekapist. Sügiseti lõhnasid laual lillakad astrid. Pidupäev lõhnas selles toas pannkookide järele.

Sain jälle kinnitust, et mälu toetub lõhnadele. Lõhnad on kui mälu vundamenti siduv mört. Miks ka mitte, lõhn on kõige ürgsem aisting. Istusin lõdvalt madalal kaminapingil, silitasin hajameelselt sülle roninud kassi, lasksin lõhnasignaalidel oma mälus toimetada ja toimida. Tahtsin teada, kuhu nad mind juhivad.

Nad viisid mu unustatud õuduse juurde.

2

Kahekümnenda sajandi keskel tekkis Eestis täiesti uut tüüpi folkloor. Selle sünnitasid aeg ja impeerium. Kahjuks ei tunta seda ka pool sajandit hiljem eriti põhjalikult. Samas pole ju kahtlust, et tolle ajastu folkloori on piisavalt kogutud ja uuritud, aga arvatavasti tegid seda rahvaluulekogujatest edukamalt endise impeeriumi luureohvitserid. Ilmselt pole tänased etnograafid veel oma kartoteeke korda saanud. Veel pole süstematiseeritud vastavaid faile arvutites. Publikatsioonide aeg on alles ees.

Minule kangastub sajandi keskpaiga folkloor otsekui mingi suur ja tolmune, koidest näritud ja tindist rikutud lausahtel, kuhu on laekumise järjekorras kuhjunud kiiruga täidetud, poolvargsi fikseeritud töölipikud või perfokaardid, aga ka täiesti tavalised vihikulehed.

Ei, siiski mitte päris harilikud, vaid sissetrükitud helesiniste kaldjoontega lehed sõjajärgsetest koolivihikutest. Tollal pandi väga suurt rõhku kalligraafiaale. Või siis nendesamade vihikute krobelised sinakad või rohekad sisekaaned. Viiekümnendate aastate koolivihikute tagakaasi kirjutamiseks tarvitada ei saanud, sinna oli tavaliselt ikka midagi kasulikku trükitud: kas siis korrutustabel või õpilase käitumisreeglid. Kõige efektsem oli see vihikuseeria, millele oli värvitrukis jäädvustatud ilus ja salakaval elukas, kartulipõldude surmavaenlane — imperialistlik koloraado mardikas.

Ka koloraado mardikas on oluline süžee tolle ajastu folklooris. Koloraado mardikas võis saabuda iga hetk Ameerikast nagu dessantväeosa ja hävitada kogu vabariigi kartulisaagi viimse taimeni nii kolhoosipõldudel kui koduaedades! Väikese usaldava algkoolipoisina kartsin ma koloraado mardikat otse paaniliselt, hiljem aga muutusin küüniliseks ja lakkasin tema olemasolusse uskumast. Mitte keegi polnud iialgi näinud ainsatki sellist mardikat. „Koloraado mardikas“ muutus ajapikku põlgust väljendavaks argoosõnaks, koolipoiste žargooniks, tähistamaks väiksema kaliibri blufivendi. Aga ei, see mardikas oli siiski olemas!

1963. aasta suvel noppisin koos teiste kolhoosipõllule kamandatud

sõduritega neid ilusaid pruunide tähnidega kollakaid mardikaid katelokki. See juhtus Leedus, mere ääres, kauni kuurortlinna Palanga külje all. Mina ei tea tänini eitada või kinnitada versiooni, millega koloraado mardikate massilist ilmumist otsekui eikusagilt seletati. Meile näidati ka üht ülikergest metallisulamist mahutit, mida nimetati mardikakonteineriks. Need konteinerid olevat paisanud rannaliivale läänetuul, kokkupuude maapinnaga aga avanud erilise laborikarastuse saanud putukatele luugid. Kõik võib olla, maailmas käis juba üle kümne aasta külm sõda, alles hiljuti olid olnud Kariibi lahe ja Berliini kriis...

Oli see diversioon või mitte, ja kui, siis millise salateenistuse oma, seda ma ei tea, aga mina olen tõepoolest koloraado mardikaid näinud ja neid sadade kaupa auklikuks söödud kartulilehtedelt noppinud. Hullemggi veel: 1995. aasta suvel kohtasin koloraado mardikaid Lõuna-Eestis. Aitasin neid noppida kirjanikust sõbral, kes juba aastaid tagasi taandus linnaelu eest lapsepõlvetalu ning elab ausat maameheelu. Nüüd olid ta sirged kartulivaod otseses hävimisohus. Mardikaid korjates ja lõmastades piinas mind veider süütunne, otsekui oleks nende massiline ilmumine mu isamaale mingil moel seotud ka minuga, otsekui leiduks mu nooruses või koguni lapsepõlves mingi laiduväärne või ettevaatamatu tegu, mille tekitatud ahelreaktsioon on külvanud sõbra kartulivartele nüüd sadu õelaid koloraado mardikaid. Ma ei välistanud sedagi võimalust, et viimati manas need mardikad välja mu alustatud käsikiri: see oli mul igaks juhuks sõbra juurde kolkakülla isegi kaasa võetud. Pihtisin oma mured sõbrale ära; ta sai südamest naerda. Tema andmetel tulnud mardikas kartuliseemnega kas Poolast või Valgevenest. Muidugi, eks seegi ole mingi seletus.

Igatahes olen kõige selle peale mõteldes peaaegu kindel, et nii, nagu on olemas täiesti reaalne koloraado mardikas, eksisteerisid kõik teisedki fantastiliseks peetud fantoomid ja tondid, hiid ja monstrumid. Aeg ise on olnud nende looja ja sünnitaja. Igas ajas, täpsemini, igas konkreetses aegruumis sünnivad ja elavad omad kordumatud peletised. Kust nad tulevad ja kuhu kaovad, seda ma muidugi ei tea. Aga küllap on needki asjad seletatavad: mõned fantoomid surevad asjaolude muutudes välja, teised heidavad talveunne või mähkuvad kookonirüüsse, et ärgata mingil soodsal hetkel ja juba uues kuues. Mõni peletis on loomulikult igavene ja surematu. Ja varem või hiljem satub mõni neist meile ette. Ja siis — adüü, adüü, adüü — tahavad nad jälle mõnda laskukest...

Neljakümnendate lõpul või viiekümnendate algul tekkinud folkloori salvedes peaks leiduma õige mitu varianti ühest näljaste aastate levinumast õudusjutust. See müüt räägib salajasest vorstivabrikust, kus inimlihast valmistatud sardelle ja vorstikange, mis siis turul maha müüdüd. Nii ostnud üks naine keskturul vorstirõnga ja leidnud süües selle seest punaseks lakitud sõrmeküüne. Naine hakanud kriiskama ja läinud seejärel hulluks.

Või siis selline hiliste õhtutundide verdtarretav pajatus: kellelegi hilja peale jäänud mehele pakutud äärelinnas lahkesti öömaja. Kutsuja olnud kena noorik,

kuidas sa jäta minemata. Teinud voodi üles ja lasknud ennast koguni natuke kaisutada. Aga näe, täpselt südaööl läinud naine korraks toast välja ega tulnudki enam tagasi. Mees olnud unetu, lamanud niisama avasilmi. Kuni kuulnud pimedas toas mingit tilkumisesarnast heli. Õnnekombel olnud tal taskulamp kaasas. Sügisene aeg, mis seal imestada! Ta avanud riidekapi, kust see heli kostnud, ja näinud ülesriputatud inimkeha, mille polnud käsi, jalgu ega pead. Selle kohutava lihakere all seisnud vereämber. Õnneks olnud tegu kange mehega, kes ei kaotanud teadvust, ei läinud hulluks ega hakanud appi karjuma. Tema hoopis teinud enda asemele teki alla patjadest nuku ja tõmmanud endale riided selga. Olnudki paras aeg, sest kohe kuulnud ta ukse taga saatuslikke samme ja summutatud hääli. Mees põgenenud akna kaudu õhe. Hiljem rääkinud ta asja küll miilitsale ära, aga ei suutnud kahjuks enam seda kohutavat maja üles leida... Tallinna variantides asusid põrandaalused vorstivabrikud äärelinnas, kas Kloostrimetsas, Koplis või Lasnamäel.

Kõige rohkem imelugusid oli muidugi metsavendadest. Need olid enamasti kangelassaagad ja neid räägiti edasi ainult sosinal. Metsavennad olid õilsad, nutikad ja võitmatud. Nad olid suured kui hiid ja kavalad kui rebased. Näiteks säärane lugu: NKVD mehed püüavad üht kõige kuulsamat metsavendade pealikut. On täpselt teada, et ta istub ühel kindlal päeval ühes kindlas restoranis. Ta on ise sellest julgeolekumeestele kirja teel teatanud: et tulge, kallid seltsimehed, võtke mind kinni! Palun lahkesti! Määratud ajal on terve restoran hambuni relvastatud ohvitseride täis. Kõige kõrgem ohvitser vaatab puuriva pilguga saali. Aga seal on kõik omad mehed, operatsiooni edukuse huvides ülikondadesse pugunud ja lipsud kurgu alla sõlminud nagu ausad kõrtsikülalised ikka. Kõik naisedki on NKVD agendid, püstolid käekotis. Kõige kõrgema ohvitseri lauas istub üks teistest linnast, kas mitte koguni Venemaalt spetsiaalselt kohalesaadetud julgeolekuohvitser, spetsialist bandiitide püüdmise alal ja läbilõhki eesti mees samas. Tema ei varja midagi, tal on koguni hea paraadvorm seljas ja ordenid ridamisi rinnas. Rindemees, selge pilt! Kaks tähtsat meest ajavad suitsu pahvides asjakohast juttu. Kiruvad metsavendi, arutavad perspektiive. Nii möödub tund, seejärel teine ja kolmaski. Kui see luuremäng juba täiesti mõttetuks muutub, kutsuvad ohvitserid kelneri, annavad tellimuse ja hakkavad varsti sööma-juoma. Seapraadi hapukapsaga ja valget viina! Terviseks, seltsimees! Öhtu saabudes tõuseb mundrimees püsti, lööb kannad uljalt kokku, annab au ja läheb kergelt vaarudes minema. Läheb hotelli, et helistada oma ülemustele. Mõnes variandis Tallinna, mõnes teises Riiga või koguni Moskvasse. Pakutud autot ta ei vaja. Ta tahab jalutada, ennast natuke tuulutada, sest hotell pole kaugel. Mõnes variandis on hotelli asemel väike provintsi võõrastemaja. Sinna ei jõua ta iial. Sest tal polnud plaaniski hotelli või võõrastemajja minna. Ja varsti leiab üksijäänud kõrge ohvitser (mõnes variandis koguni kindral) oma praetaldriku alt kirjasedeli: „Täna meeldiva seltskonna ja lahke kostitamise eest! Seesama mees, keda te täna kogu oma kõriloikajate polguga jahtisite!“ Tallinnas olla säärane asi juhtunud kas „Glorias“ või „Nordis“, Tartus aga restoranis „Volga“. Olen hiljem kuulnud, et tegelikult olevatki midagi sellist

toimunud — aga hoopis Saaremaal, Kuressaare linna ainsas restoranis. See asus tol ajal madalas ühekordses puulobudikus keset väikelinna. Niimoodi narrinud kohalikke ja pealinnast tulnud julgeolekumehi legendaarne metsavend ja riukamees Ilbi Ants (kes hiljem küll kahjuks nii metsikuks läks, et saarlased ise teda kartma ja põlgama hakkasid). Oli see nii või mitte, ei saa siiski päris kindel olla.

Mitte milleski ei saa liiga kindel olla.

Ah, need viiekümnendate aastate pikad sügisõhtud, tuule soiid ja oiged akna taga, sosinad ja pausid tubade kahvatukollases poolhämäruses! Ja meie, hiirvaiksed lapsed, voodiserval istumas, silmad maas, kõrvad reetlikult punased. Sest me ei tohtinud midagi kuulda, teada, kellelegi edasi rääkida. Teadmine oli ohtlik, kuulamine oli kahjulik, rääkimine oli reetmine. Täiskasvanud heitsid enne uusi sosinaid ja pause meie poole umbuskliku pilgu. Meie ilmed oli kurdid, juhmakad ja kivised — just sääraised, nagu meilt oodati. Aga tegelikult oli nii, et just meie, sajandi keskpaiga eesti lapsed, ootasime ja uskusime ehk kõige kirglikumalt Valget Laeva. Mitte et ta meid kuhugi viiks, vaid selleks, et teda lihtsalt ära näha. Ja just meie uskusime kõige siiramalt, et Ameerika president Truman on Saaremaa mees, kes ei saa meid ju ometi unustada.

Meie lapsepõlv põimus ajuti väga tihedasti ajastu folklooriga. Mõnikord me lausa elasime selles, ilma et oleks seda märganudki. Me teadsime peaaegu kõike seda, mida teadsid hirmunud täiskasvanudki. Aga võib-olla teadsime enamatki.

Muide, kes teab lugu kohutavast Kontkäest?

Mina tean.

3

Ma läksin esimest korda kooli täpselt kahekümnenda sajandi keskel — 1. septembril 1950. aastal.

Mu koolitee polnud kuigi pikk, aga vihmade saabudes väga porine ja paiguti isegi ohtlik. Kooliteed lõhestasid kaks jõe poole langevat järsku ojaorgu, kitsast jalgrada katkestasid kõrge raudteetamm, saksa sõjavangide poolt ehitatud lai maantee ja mitu sügavat kraavi. Üle ojade ja kraavide olid ehitatud purded, mis muutusid aja jooksul libedaks ja pudedaks.

Mu esimene koolitee oli vaid napilt kilomeeter pikk, aga see oli raske ja põnev tee. Seda võis varieerida ja muuta. Võisin käia ka mööda jõeperve või sügava jõeoru servas, võisin teha mitmeid haake ja kõrvalepõikeid. Võisin alati peatuda, et enda jaoks jälle midagi uut avastada. Ema oli rangelt keelanud jõesildadel turnimise. Eriti ohtlikuks pidas ta raudteesilda. Sinna ei julgenud ma ka ise mitu aastat ronida. Laiadest liivvahedest paistis selgesti all karestikus vahutav tume vesi. Ja kahe silla vahel liivakivikaldas mustendas kõhe koopasuu. Suuremad poisid väitsid, et see on vaid üks väike ja igav koobas, aga ma ei uskunud neid päriselt. Nad võisid vabalt valetada. Suured poisid nõokisid

minusuguseid alatihti. Vähemalt kaks ülekasvanud nelja–viieteistkümneaastast kolget nende seast tegid seda esialgu tihti ja lõbuga. Nad elasid üle jõe vanas mõisasüdames, tegid suviti rasket täismehetööd tallis ja põllul, aga sõja ning muude asjaolude tõttu oli nende haridustee hõredaks jäänud, nad käisid alles kolmandas klassis ega lõpetanud vist sedagi... Haa, mõtlesin ma: nad uinutavad mu valvsust, et ma siis koopasse läheksin ja seal ära eksiksin. Või millegi koledaga kokku puutuksin. Haa: miks nad ise kunagi sinna ei läinud? Mul oli elav fantaasia ja see koobas mõjus mulle ängistavalt.

Küll aga vahtisin ma meelsasti sealsamas kõrval maanteeasilla lähedal püstiseatud kipsist tennisetüdrukut. See suur, valge ja alati tolmune tüdruk oli tardunud toredasse tõrjepoosi. Ta huuled olid asjalikult torukil. Tal oli rätik kaelas. Üks rätinurk oli väga loomutruult öla suunas kooldus. Kipstüdruk oli loomulikult pioneer. Minagi tahtsin pioneeriks saada. Postamendi ümber, millel tennisetüdruk seisis, oli maapind kaetud eriti peeneks jahvatatud kruusapuruga. Kogu kompositsioon oli piiratud magesõstraheki ristkülikuga. Aeg-ajalt tennisisti valgendati. Rehitseti kruusa ja pügati hekki. Keegi sai selle töö eest palka. Üle tee teise peatusetulba taga seisis veel üks kipskuju, laia sarvelabaga põder. Teise sarve olid huligaanid ära murdnud. Mulle meeldisid mõlemad kipskujud. Minu meelest olid nad väga ilusad. Ega ma muid skulptuure palju veel näinud olnudki, kui mõned Leninid, Stalinid ja Gorkid välja arvata — neid valendas igas avalikus ruumis küllaga. Kooli kantseleilaul aga oli koguni Kreutzwaldi pea...

Ah, mulle meeldisid veel paljud asjad: väga meeldisid iga poole tunni tagant laial maanteel linna poole või vastassuunas sõitvad liinibussid ZIS-154, diislid, nagu teadsid rääkida suuremad poisid; meeldisid värvilised poliitilised maakaardid klassiseinal või koduasula punanurgas ja kontoris; rändkino, mis tuli asulasse kaks korda kuus („asutusse“, nagu ütlesime meie) „Tarzanit“ või „Robin Hoodi“ näitama. Oo, Tarzan! — seda ekstaasi oli koguni neli osa! Neli seeriat, nagu siis räägiti.

Ja muidugi meeldisid mulle raamatud. Esialgu eranditult kõik.

Polnud üldse oluline, sain ma loetust aru või mitte. Enda arvates sain aru peaaegu kõigest. Mulle meeldis ennekõike lugemine kui selline. Lugema õppisin tükk aega enne kooliminekut. Lugesin kõike, mida õnnestus hankida: muinasjutte, tootmisromaane, Stalini preemia laureaate, Nobeli preemia laureaate, poliitilist belletristikat, loomajutte, populaarteaduslikke brošüüre ja ajakirja „Kehakultuur“. Vanem vend oli juba peaaegu täismees, käis tööl ja tõmbas suitsu, aga näe, ta näitas ükskord ometi hoobeldes oma poisipõlve salaraamatuid. Nende seas oli ka värviline fotoalbum Saksa sõjalennukitega. Pärast peitis vend oma varanduse ühte pimedasse ja peaaegu ligipääsmatusse salasoppi meie korruse suurel pööningul. Hiilisin sinna mõnikord venna raamatuid uurima, seda eriti ajal, kui tekkis erihuvi sõjalennukite vastu. Aga ükskord olid kõik raamatud kadunud. Vend ise oli siis juba Siberis sõjaväes. See kant oli mulle raamatute kaudu natuke tuttav, kusagil seal oli ju kõndinud ka jäljekütt Derzu Uzala, kes ei kartnud tiigreid. Vennast sai seal kaugel aja jooksul

seersant ja tankikomandör. Ta saatis koju lühikesi reipaid kirju. Neist õhkus mehiste meelt ja kauguste romantikat. Sain teada, et vend küpsetab koos armeesõpradega lõkkes maapirne. Lootsin kunagi seda kummalist vilja proovida. Ema aga saatis igal sügisel Siberi poole teele kastitäre rohelist tomateid meie aiamaalt. Vend kirjutas, et kohale jõudes olid tomatid juba punased, mõned koguni üle küpsenud.

Ema töötas asutuses kokana. Üks päev töö, teine päev vaba. Aga ta pidi nii mõnelgi õhtul koos teiste naistega (kokkade, köögitööliste, sanitaride, laohoidjate, raamatupidajate, meedikutega) käima punanurgas õppimas. Nemad ei õppinud kirjatehnikat ega aritmeetikat, vaid Jossif Vissarionovitš Stalini elulugu. Ka mina lugesin ükskord selle suurmehe eluloo tumepruunide kaantega raamatust läbi, kuigi ema ei tahtnud seda mulle millegipärast anda. Sain teada, et generalissimus Stalin on tegelikult vaese kingsepa poeg Soso Džugašvili. Pärast vaatasin fotosid — kaua ja keskendunult. Kõige rohkem meeldis mulle pilt kingsepa pojast, kes seisis uhke sõjalaeva pardal, valged riided seljas ja mustad sõdurisaapad jalas. Tema selja taga puhkas suur ja tume meri. See oli maailmakuulus Must meri. Stalin vaatas silmi kissitades ja hubaselt muiates mulle silma. Tal olid vahvad mustad vuntsid. Ta oli nagu suur sõbralik Saabastega Kass. Ma ei kartnud teda üldse.

Aga veel rohkem kui Stalin meeldis mulle üks teine vuntsidega Moskva ülemus: marssal Budjonnoi. Mind ühendas Budjonnoiga suur armastus hobuste vastu. Alles mõne aja eest olin hobuste järele lausa hull! Enne kooliminekut soovisin saada tallimeheks või leivavedajaks. Või siis hipodroomisõitjaks. Ma tundsin kõiki asutuse ja lähima ümbruskonna tööhobuseid nimepidi. Vana heasüdamlikku Mikut pidasin oma lähedaseks sõbraks. Peale sõjaväest väljapraagitud Vetka ei kartnud ma ühtki hobust. Vetka oli sitiktume närviline mära, kes näitas alatasa vihasele hambaid ja lõi takka üles. Tallimees rääkis, et Vetka vedas sõja ajal suurtükimoona ja kaotas närvid pärast seda, kui tema lähedal plahvatas miin. Vetka ei saanud eestikeelsetest käskudest aru, tallimees ei osanud aga vene keelt. Vetkale viskasin mõne kuiva leivakontsu üle okasraadi. Teistele hobustele pistsin leivatüki otse pehmete mokaade vahele. Ma silitasin nende sametisi ninaotsi. Ma vaatasin neile väga lähedalt silma. Hobusesilm oli põhjatult tumelilla, selle kumeral pinnal peegeldus naljakalt moonutatuna mu enese nägu. Hobused lõhnasid maguskirbelt ja salapäraselt. Nad tõid selle lõhnaga sõnumeid meie ühisest kaugest minevikust. Hobused olid sellega palju rohkem seotud kui meie. Nad näisid sinna tagasi tahtvat.

Budjonnoi aga oli ratsaväemarssal. Ta olid väga pikad ja uhked kikkisid vuntsid. Budjonnoi oli kõigi hobuste suurim sõber. Ükskord joonistustunni ajal ütles õpetaja aknast välja vaadates: ah, joonistage täna, mida ise tahate. Igaüks joonistagu seda, mida tahab! Väljas oli ilus ilm. Oli kas kuldne sügis või siis hele kevad. Olin teises või kolmandas klassis. Konkreetset ajal polnud minu jaoks veel mingit tähtsust ega tähendustki, aeg ei kiirustanud mind tagant, aeg ei ängistanud. Aeg voolas sumedalt, tõttamatult, tolmukuldset läbi klassitoa. Hele päikesepaiste pehendas akna all seisva noore naisõpetaja nurgelisi õlgu. Klassiruumis kostis pliitsite kribinat ja paberisahinat. Tüdrukud joonistasid

lilli ja kasse, poisid joonistasid autosid ja sõdureid. Mina aga joonistasin mingi ootamatu puhangu ajal otse mängleva kergusega ratsaväemarssali näopildi. Vaid harva vaatasin ma põlvedel avatud lugemikku, kus seisis hobuste sõbra foto. Budjonnoi rind oli üleni ordeneid täis. Joonistasin ükskhaaval üles ka need.

Äkki seisis õpetaja mu selja taga. Kõigepealt haistsin kergest karamelli-hõngu, niimoodi lõhnas ta parfüüm, siis tajusin õpetaja keskendunud pilku, aga ma ei tajunud veel midagi. Kogu mu olemus, väliselt vagur, kohmetu ja kuulekas, sisemiselt aga juba piisavalt edev ja enesekeskne, ootas kiidusõna. Ma olin väikese algkooli parim joonistaja. Kõik need lihtsameelsed lapsepildid, kõik need kassid, majad ja sügislehed — see oli ju tühiasi, hah! Nüüd aga olin maha saanud tõelise pliiatsiportreega, seda hoolikalt varjutanud, vuntside karedat ja sõbralikku uljust rõhutanud... Ma ootasin teenitud tunnustust. Aimasin, et see pilt on uus etapp mu joonistajaelus.

Pane see ruttu ära, ütles õpetaja tasa. Ta hääles oli midagi, millest ma üldse aru ei saanud. Tõstsin küsiva pilgu. Pane see nüüd kohe ära, eks, ütles õpetaja uuesti. Klass jäi vaikseks. Mitmed pilgud pöördusid meie poole. Jah, aga mul pole veel päris valmis, vastasin hämmeldusest käheda häälega. Midagi oli väga viltu. Õpetaja turvaline karamellihõng oli äkki kadunud ja kohe samas haistsin tugevat higilõhna. Minu õpetaja, see suurt kasvu, soe, hubaselt lohakas ja natuke nurgeline noor naine, eritas otsekui ainult minu jaoks, aga mulle täiesti arusaamatul eesmärgil tugeva higilaengu ning tulistas mind sellega. Kirbe pilve otsetabamus mässis korraks mu endasse, et kohe samas hajuda. Ma tõmbusin kõssi. Mind valdas senikogematu kõhedus. Kohe seejärel imasid mind endasse õpetaja silmad — ja siis tuli hirm. Õpetaja hajameelselt sõbralikes sinihallides silmades oli äkki midagi absoluutselt uut. Algul näis, et see on raev. Või julmus. Alles palju hiljem mõistsin: tardunud tinakarva kuma ta silmapõh-jades ja teravalt lõhnav higipahvak tähendasid hoopis muud. See oli paanika. Ja loomulikult nakatas täiskasvanu paanika ka mind. Olin selletagi paras argpüks. Lõin joonistusvihiku äreva käeliigutusega kinni ja toppisin portfelli.

Õpetaja seisis veel viivu mu juures, lõdvenes siis õlgadest ja hakkas taas aegamisi levitama turvalist karamellilõhna. Ta puudutas mu turritavaid kukla-karvu ja ütles: niisuguseid pilte ei tohi joonistada. Ma noogutasin mõistvalt ja püüdlilikult. Ma ei küsinud midagi. Ma uskusin teda. Mu sisikond võbeles vastikult. Oli tunne, nagu oleksin millestki saatuslikult halvast pääsenud.

4

Klassivend Leho oli külapoiss. Mina, nagu öeldud, elasin hoopis teises kandis — mina elasin asulas. Meie vahel polnud mitte ainult paar-kolm kilomeetrit — me elasime täiesti erinevas maailmas. Mõlemad olid küllalt sürrealistlikud, aga minu maailm oli eriti määratlematu, sest ma polnud ka mingi linlane. Meie asula, meie asutus oli selleks liiga spetsiifiline, et oleksin saanud ennast teiste seas linnapoisina tunda.

„Kaloos on propaganda!“

Nii teatas Kauba Leho mulle ükskord kahe auguga kuivklosetis, selle väikese koolimaja ainsas paigas, kus sai vahetunni ajal ka neljasilmajuttu ajada. Lehol oli tugev hää nagu poistekoori solistil, Leho sosingi tungis otsekui naha vahele.

„Kolhoos,“ parandasin mina, kooli kirjatark ja parim joonistaja. Ma ei teadnud muidugi, mida see sõna päris täpselt tähendab, aga ma teadsin, kuidas seda kirjutada ja hääldada. Mul oli oma harituse pärast juba ebameeldivusi. Hiljuti oli teine õpetajanna (koolijuhataja koguni; kaks õpetajat nelja klassi peale kokku oligi) kirjutanud laulutunni ajal tahvlile helilooja nime: Tunajevski. Mina hüüdsin ärevalt ja õnnelikult: nõrk D, nõrk D, õpetaja, Dunajevski kirjutatakse nõrga D-ga! Ta parandaski oma vea ära, aga pärast seda seika ei saanud ma terve nädala jooksul suure vahetunni ajal võileibade juurde kuuma teed, mida keetis kooli koristajamamma, kes oli omakorda juhataja ema.

„Kuule, ega sa äkki punane ole?“ küsis Leho. Ta ümar tedretähniline nägu muutus metsikuks, väikesed heledad silmad hakkasid torkivalt kiiskama. Ta oli minust turskem ja lootusetult tugevam. Kartsin, et ta hakkab kaklema, aga ma ei osanud ometi vastata. Ma ei saanud küsimusest lihtsalt aru.

„Vist ei ole,“ vastasin viimaks kõheldes.

„Vaata ette!“ hoiatas Leho.

Üldiselt aga oli Leho väga heasüdamlik poiss. Koolitükke ta pea küll ei võtnud, ent see asi polnud ju enda teha. Muidu oli ta teistest kangem — rahvas-tepallis, maadluses ja eriti kiviviskamises. Kõrgelt kaldalt visatuna lendas kõige kaugemale ikka ja alati tema kivi: enamasti poolde jõkke, mõnikord pisut kaugemalegi.

Leho elas koolist läänekaares, paepealses hajakülas. Nende talu oli mu pinginaabri Vello kodust kohe järgmine.

Vello oli meie väikeses klassis kõige pikem poiss, aga samas kuidagi kõrendlik ja longus olekuga. Vellost oli algul raske aru saada, mida ta endast kujutab või mida tahab. Siiski saime temaga hästi läbi. Mõnikord oli Vello liigagi lõbus, itsitas, müksles ja keksis nagu kõhn kutsikas, teinekord muutus aga kinniseks, tegi äkilisi tegusid või vajus raskemeelsusse. Halvad hinded matemaatikas mõjusid nii, et Vello silmad valgusid märjaks. Mina seda valu ei mõistnud, sest mingi tühise rehkendamise pärast mu auahnus küll ei kannatanud. Velloga ühendas mind lugemiskirg. Vahetasime oma väheseid juturamatuid ja rääkisime nendest pikalt. Vello elas emaga kahekesi — nagu minagi, nagu väga paljud meist, sõjajärgsete aegade üksikud, isata lapsed. Minul oli vähemalt suur vend — tõsi, tema oli parajasti küll Siberis seersandiks. Vellol polnud aga kedagi. Nende maja oli sirelitesse ja kibuvitsadesse uppunud. Köögis ja tubades püsis mingi raske, kirbe ja kurb lõhn. Mäletan seda lõhna tänini. Võib-olla oli see vaesuse ja poolnälja, võib-olla lootusetuse ja allaandmise lõhn. Köögis oli lõhn iseäranis tugev. Kui mulle räägitakse, et sellise otse mehhaanilist ängistust tekitava püsilõhna loob pikaajaline seakartulite keetmine, siis mina seda ei usu. Neil vist polnudki siga.

Mitte kunagi ei rääkinud Vello oma isast. Nii, nagu ei rääkinud oma isast ka mina. Isa oli luksus, millega said hoobelda vaid vähesed. Mina tundsin mõningat süümepiina sellegi pärast, et tegelikult oli mul isa olemas, aga ta elas kusagil mujal ja ajas mingeid muid asju.

Vello ema oli kartlikult vilavate pungsilmadega kõhn naine. Tal olid seljas ilmetud ja kehvad riided, veel kehvemad kui tol ajal harilikult. Ta rääkis väga vähe. Hää! tuli kimedalt ja kartlikult kurgupõhjust ning hääbus kürest koos põgeneva pilguga. Ta ei tahtnud inimestele otsa vaadata. Ma ei tea, mida ta kartis. Aga ta kartis. Ma ei tea oma pinginaabri emast rohkem midagi, aga jah — kui palju selliseid vilavaid, süüdlaslikke, kartlikke pilke olen ma sealt viiekümneandate algusest endaga kaasa toonud!

Ometi leidis selles luitunud seintega pehkivas majas üks mõistatuslik ja hubane paik — otsekui vihje mingitele muudele võimalustele, mis millalgi käest lastud. See oli värviliste aknaruutudega (erkpunane, säravsinine, erekollane) ruumikas veranda, mille põrandal kuhjusid korralikes virmades vanad ja uued ajakirjad — „Eesti Naine“, „Jutuleht“, „Huvitav Žurnaal“, „Pilt ja Sõna“, „Kehakultuur“, „Pioneer“, „Stalinlik Noorus“. Mõnelgi päikesepaistelisel septembripäeval istusime Velloga seal, närisime õunavisse (imelik küll, aga ka selle talu õunad olid väikesed, hapud ja kuidagi troostitud) ja uurisime tundide kaupa ajakirju.

Lõpuks veel ühest lõhnast. Just selles vaeses kolhoosnikuperes kogesin ma mitmel korral üht kõige kuninglikumat lõhna maailmas. See oli siis, kui Vello ema küpsetas leiba. Köök, maja, isegi õu lõhnasid siis nagu pidu. Vello ema askeldas leivaahju ees, tavalisest nobedam ja isegi suhteliselt jutukas. Ta kondised põsenukid roosatasid kergelt. Vello käis ringi, nuhutas õhku ja hõõrus rõõmsas eellootuses käsi. Pärast lõigati meile ahjukuumi leivaviile. Pakuti võidki peale, aga seda ma eriti ei tahtnudki. Või tundus mulle liiga vänge. Ja kuuma leivakäärul sulas see kohe ära. Nii maitsvat leiba kui lapsena Vello pool pole ma enam kunagi hiljem saanud.

Teisel pool põldu, piirkraave ja kivikangruid seisis Kaubade talu. Kokku oli seal oma pool tosinat toekat hoonet. Nende ümber tumendas võimas kuusehekk, viljaaed oli lookas saagi all. Mõnikord tõi Leho kooli kollaseid ploome, mis olid suured nagu kanamunad. Nende õuel jooksis tugeva kaelaga kuri hundikoer. Laudas elas paarkümmend kolhoosilehma. Pooled neist lehmadest olid varem Kaubadele kuulunud.

Leho isast ei tehtud kulakut, sest ta oli korpusega sõjas käinud ja enne suurt küüditamist hakanud ühe esimese linnalähedase kolhoosi brigadiriks. Oma agaruse, võimuiha ja veidra lobisemishimuga oli see kaheklassilise kooliharidusega mees lähikonnas üsna kurikuulsaks saanud. Eks ta ole: igauks vaatas, kuidas toime tulla. See nutikas keskmik päästis enda ja oma pere lehmalauda ning brigadiriameti hinnaga. Võib-olla veel millegagi, mida mina ei tea. Mõnikord jõi ta rängalt, mitu päeva järjest. Siis rääkis kõigile, ka külateel ettesattunud lastele, et kui ta poleks Velikije Luki all põrutada saanud, oleks ta kindlasti tõusnud ohvitseriks, võib-olla koguni polkovnikuks.

Leho elamist olin ainult üle lattaia silmitsenud, sest tema mind sisse ei kutsunud. Küllap oli tal keelatud külalisi tuua.

Vello verandalt võis mõnikord päikesepaistelisel pärastlõunal näha heledaid välgatusi paekivist karjaaia taga. Nagu oleks seal süttinud mingi tuluke. Ma teadsin, mis see on. See oli Leho binokkel. Leho pidas vahikorda.

5

Lehol oli Saksa sõjaväe välibinokkel, mida ta nimetas Trofeeks. Leho lamas iga päev tund või kaks oma küüni või karjaaia varjus ning vaatles ümbrust. Pärast võttis ta vihiku, mille nimi oli „Päävik“. Ta niisutas keelega tindipliiaitsit ja kirjutas sinna:

„17. septemper. Lamasin 2 tunti luures. Vatlesin ümbrusd. Midaki kahdlasd polnd.“

„18. septemper. Vatlesin ümbrusd. Ei märgant midaki. Isa ütles et tappab varsdi siad ära.“

„19. septemper. Olin Trohve Pinukliga luurel. Kivilo teel sõitis auto Kass. Remmeli Vello ema tõi kaevusd vet. Peep käis Vellol külas.“

„20. septemper. Vatlesin pinnokeliga. Taevvas lentas sõjalennuk Mik.“

Tean neid märkmeid sellepärast, et mõnikord andis Leho neid mulle saladuskatte all lugeda ja palus ühtlasi kirjavead ära parandada. Ta andis mõista, et see päevik on mõeldud ajaloo jaoks. Ajalugu pidi välja nägema veatu ja kõik asjad seal kirjas olema. Mina olin küll kirjatark ja raamatuhull, aga päevikut ma millegipärast ei pidanud. Ajaloole mõtlesin vaid juhuslikult, enamasti mõne juturaamatu mõjul. Ajalugu tähendas Spartacus, Tasujat ja Budjonnoide, ajalugu tehti valge hobuse seljas ratsutades ja vaheda mõõgaga vehkides, aga mitte aia taga lösutades ja binokliga karjamaad jõllitades. Minu meelest oli ajalugu juba ammu ära olnud — ja nüüd oli niisama harilik elu. Aga muidugi parandasin ma ta kirjavead ära. Sedagi mõistsin täpsustada, et auto nimi pole Kass, vaid GAZ. Ainult lennukist Mik ei teadnud ma veel midagi.

Leho andis mulle magusa sibulõuna ja vaatas mind pika kaalutleva pilguga.

„Tead, ma ükskord võib-olla räägin sulle midagi,“ ütles ta palju tähendavalt. „Aga ma pole veel otsustanud, millal.“

Selsamal hetkel kehastus ta ümber, haaras pihkudesse kujutletava juht-
raua, lõi parema tallaga kujutletavale starterile, muljus gaasipidet, hakkas kimava häälega põrrama ja kihutas järele möödatornavale poistepundile, kes parajasti käiguvahetust markeerides koolimaja nurga taha kurvi sööstis.

Oli september, olid viiekümnendad aastad, oli jahe ja päikesepaisteline vahetund ühe väikese algkooli õuel. Aga midagi sellesarnast toimus tollal vist kõikide Eesti koolide hoovidel ja platsidel. Kõik eesti poisid mängisid mootorrattureid. Kõik poisid kogusid oma ebajumalate fotosid — enamasti

küll lihtsalt ajaleheväljalõikeid. Ja ilusa ilmaga tabas Eestimaa koolipoisse totaalne motohullus: põristades, käunudes, mõirates jooksid nad ringiratast, käed kujutletavail gaasipidemeil, sidureil ja käigukangidel, kõrvus tuhises tuul ja silmis säras hele meeletus. Rrrrr-kr-kõõõ — käik maha — kurv paremale — langus — veel üks kurv — krrr-kõõõ — käik sisse — Lükati sild — gaas põhja ja üles märke — krr-õõõõõuuuuuu!!!!!!...

Ah, kui ilus oli see hullus! Kuidas me armastasime oma ringrajaässasid! Olime valmis nende eest elu andma. Olime valmis nende nimel surmapõlglikult ka kõige järsemasse kurvi sööstma. Me kinnitasime oma lapiliste tuulepluuside rinda joonistusvihiku lehe, millel musta värvipliatsiga maalitud number. Leho oli tavaliselt Jaan Künemäe (14), Vello oli Richard Laur (97), mina aga Felix Lepik (101).

Vaatasin üles jahedasse sügavsinisesse taevasse. Tilluke hõbetäpp, hääletu reaktiivlennuk, vedas sinna laia valget joont. See oli veel uudne ja peaaegu müstiline pilt, mida jäid vahtima paljud. Ka täiskasvanud. Nemad isegi ennekõike.

Siis märkasid, et olen üks jäänud, lõin raevukalt võistlushääled sisse ja tormasin teistele järele.

6

Uut lennuvälja oli salamisi ehitatud hulk aega.

Meie teadsime seda suurt sõjasaladust siiski ammu, sest muud võimalust polnudki. Ümbruskonnas näisid askeldavat kurjad hiiud, kelle jaoks polnud võimatu ükski jõutükk ega hävitustöö. Näiteks saeti ainsa päeva jooksul viimse puuni maha ilus talukaasik minu koolitee ääres — selleks et laiendada lennukite maandumiskoridori vaatevälja. Teisal üle jõekääru veeti radade kattematerjaliks mitu kruusast künkanõlva linnuse vastas. Kõrged kaldaveerud kahanesid ja murenesid, otsekui oleks neist tükke neelanud mingi ablas ja täitmatu elukas. Kivijahuks hekseldati hulk hüiglaslikke rändrahne sealtsamast. Üks rahn polnud niisama kivimürakas, see oli iidsel ajal Soome Tuuslari poolt kiviks nõiutud naine, Kalevipoja ema. Õnneks jäi jõesilmusega piiratud ja kaitsitud kõrge linnamägi ise puutumata.

Ja ükskord sai see lennuväli lõpuks valmis.

Algul andsid sellest märku ennekuulmatud lõvimõirged, õõnsad vilinad ja undamised seal taamal, hõreda metsatuka taga. Need oli reaktiivmootorid. Nad karjusid angaaride juures või stardirajal, nagu oskasid öelda minust natuke suuremad poisid, kes õppisid linnakoolides ja tundsid mitmeid tehnikauudiseid. Suurte poiste näod olid mehised, kinnised ja karmid. Nad jätsid mulje, et teavad rohkem, kui rääkida tohivad. Nad tundsid lennundust ja sõjaasjandust. Nad käitusid otsekui osalised. Samas jätsid nad nagu midagi ütlemata. Ma ei saanudki täpselt aru, olid nad nende lennukite poolt või vastu.

Mina olin poolt, vähemalt algul. Reaktiivhävitajad olid nii ilusad hõbedased! Õige varsti nägime neid õhku tõusmas, lendamas ja maandumas: neid

saledaid, tagasisirutunud tiibadega reaktiivhävitatajaid. Need olid tõesti ilusad ja samas ka jubedad lennukid. Mõnikord lendasid nad üksi, mõnikord kahekaupa. Nad kuulusid hoopis teise maailma — või koguni mingisse teise aega, mida meie veel ei tundnud.

Lennuvälja tagaserv ulatus nüüd hõreda männisaluni asula külje all, sealt edasi minna me enam ei tohtinud. Teine äär aga sirutus lausa suurte linnamajadeni välja. See oli ju kohutavalt kaugel, oma kümme kilomeetrit! Jah, me teadsime juba, et ülikiired hävitajad vajavad pikki ja laitmatult siledaid radasid. Meie kandi paeväljad olid reaktiivhävitatele otsekui loodud. Stardi- ja maandumiskoridor kulges üle püsiprojektoritega markeeritud välja, millest suur osa jäi täpselt meie asula ja koolimaja vahele. Minu koolitee läks nüüd otse lennukoridori alt. Hõbedased reaktiivhävitatajad kihutasid madallennul üle mu pea. Nad möirgasid kõrvulukustavalt ja võidukalt. Ähvardavale mürale kaasnes kime vilin, mis üha kerkis ja kerkis, kuni kõrvades valus ja hinges õudne hakkas. Sulgesin kõrvad kätega ja vahtisin ammuli sui üles. Nägin oma pesadest väljasirutuvaid rattaid, eristasin koguni keevituste õmblusrida lennuki all, selle veidi kaitsetuna mõjuval soomuskõhul. Nägin suuri punaseid viisnurki kaarjatel tiibadel, jätsin meelde musti numbraid ja tähti. Mõlema tiiva alla oli kinnitatud mingi sigarikujuline ese. Algul mõtlesin, et need ongi nüüd need pommid, võib-olla koguni kaks aatomipommi, hiljem sain muidugi targemaks: need olid vaid kütusepaagid. Ma tundsin õudu, aga tundsin ka vaimustust. Kui lennuk oli mu kurdiks mõiranud ja õud ületas vaimustuse, hakkasin karjuma või laulma.

Mida ma laulsin? Veider küll, kõige sagedamini laulsin ma traagiliselt sõjakat meremeestelaulu „Varjaag“:

„Nüüd dekile, seltsimees, ei oota aeg!“

Õiste lennuharjutuste ajal ärkas kogu meie asula reaktiivmootorite põrgukarjetest. Aknaklaasid vibreerisid ja klirisesid ohtlikult. Kass hakkas urisema ja volksas voodi alla. Aga pikapeale harjusid nii inimesed kui kassid lennuvälja ja lennukitega ära. Kõige raskemini leppisid uute elutingimustega suuremad koduloomad. Asula naabruses Sambis talus, mis niigi oli jäänud ilma oma ilusast kasesalust, purustas lambakari aediku ja tormas laiali. Hiljem otsiti loomi mitu päeva taga. Üks lammast oli vanalt võssakasvanud sillajalamilt alla kukkunud ja surma saanud. Selles talus elas minust aasta noorem tüdruk Piia, kes nuttis kaua oma lammast taga. Hiljem ilmus ta heledatesse silmadesse sünge ja kinnine kõrvalhelk ega kadunud sealt enam kunagi. Temast sai hiljem ilus, ohtlikult vaikne ja salalik neiu.

Muide, neid sillaotsi oli koguni kaks: üks asulas, teine jõe vastaskaldal. Silda ennast polnud nende vahel kunagi olnud, kuigi mõni oletas, et see on sõja ajal õhku lastud. Ning ühispeenramaa taga võsas seisid kaks kapitaalset betoonvundamenti, mida meie hüüdsime millegipärast varemetekes. Tegelikult polnud sillapead ega vundamendid mingid õiged varemend, vaid mälestus ühest suurest plaanist, mis jäi pooleli. Räägiti, et Vene tsaar olevat isiklikult käskinud siia ehitada vägeva raudtee, silla ja jaamahooned, aga siis alanud suur ilmasõda, see esimene. Nii jäi kogu töö pooleli. Meie ehtasime täismehesest kõrgemate

vundamendirajatiste vahele oma osmikuid või mängisime talapostidel karates tagaajamist. See oli küllalt ohtlik mäng, alla kukkudes võis ennast pahasti veristada. Ja seda meiega aeg-ajalt juhtuski.

Kogu mu lapsepõlvemaa oli täis monumentaalseid, kõhedaid või veidraid mälestusmärke kahest maailmasõjast. Teisel pool jõge, just forelli- ja silmurohke kärestiku juures oli näiteks hea põldmarjakoht, kus seisid rivis kummalised poisikesekõrgused betoonpüramiidid. Need olid viimase sõja tankitõrjerajatised. Kuulsa linnamäe madalamal platool oli betoonkatusega ja mulda täisvarisenud laskeavadega blindaaž, aga kummast sõjast see pärines, ei tea ma tänini. Ühe ürgoru kõrgel kaldal seisid suure rahvamaja kummituslikud kivivaremed — see oli maha põlenud viimases sõjas. Ning uute, meie meelest lausa loomulike ja möödapääsmatute sõdade kiituseks mõirgasid nüüd siinsamas oma laule need uhiuued hõbedased sõjalennukid.

Veel midagi tuttavatest loomadest: must mära Vetka, suurt kasvu ja võõrast verd suurtükihobune, lahinguveteran, kaotas reaktiivmootorite rüma kuuldes närvid ning heitis vankri ees pikali. Rakend läks puruks ja tallimees lonkas pärast mitu nädalat. Vetkat ei saanudki enam usaldusväärse veoloomana kasutada.

...Aga talvel tulid rängad külmad ja siis me nägime virmalisi. Õhk hakkas umisema, lumeväli lõi vaikse ragina saatel helkima ja virmalised rullusid üle põhjataeva nagu helesinised hiigelkangad. Öö helises. Suurejoonelise, lummaliselt ebamaise veikleuse foonil hakkasid öötaevas lähenema hääletud värvilised tulukesed, millele tuli kohmakalt ja toorelt järele hilinenud heli — algul kostis prahvatus, siis kare müra. Lennuk hakkas kiiresti maandumistulede suunas langema. Prožektorite pikk spaleer säras keset sinakasvalgeid lumevälju. Kõikvõimas reaktiivlennuk laskus ülalt virmaliste juurest minu väikesele kodumaale.

Akendest langevas valgusekumas seisis hangedesse sahatatud teeristil härra Korkma, tüüakas ja kardetav vanamees. Ta tõstis kargu taeva poole ja sajatas. Ma ei kuulnud ta häält, aga teadsin niigi, et see on kähe ja põlglik. Sealsamas seisis kurttum Anatoli ja jälgis teda andunud koerapilguga, et hetke pärast korrata kõiki liigutusi: temagi tõstis käe taeva poole ja raputas vihaselt rusikat. Anatoli raudhambad säratasid talveöös. Onu Korkma oli endisaegne miljonär, aga võib-olla ka pankur. Anatolist ei teatud muud, kui et ta on venelane, aga seegi polnud päris kindel, sest ta ei osanud rääkida üheski keeles. Kuidas sa määrad rahvust mehel, kel pole varuks ühtki sõna ükskõik millises keeles? Ainuke heli, mida ta tekitada oskas, oli terav keelenaksatus — „thõh-thõh“. Muidu oli Anatoli terve ja tugev noormees, peaaegu alati rõõmsas meeleolus. Kõige rohkem meeldis talle kõõgi juures ahjupuid raiuda. Miljonär Korkma ja kurttum sõjasant Anatoli olid kaks selle asula kolmesajast või pisut enamast põliselanikust, kellele see oli tavaliselt ka viimane peatuspaik eluteel.

Ülejäänud sadakond inimest oli teenindav personal (sanitarid, kokad, kõõgitöölised, kontorinaised, meedikud, tallimehed, autojuht ja ülemused) ning

nende pered, enamasti noorukid ja lapsed. Neil oli muidugi lootust siit kunagi minema pääseda.

Meie asula oli vanadekodu. Või invaliididekodu. Või varjupaik. Või koguni seek. Kuidas keegi seda nimetas. Meie poistepunt ütles: asutus. See kõlas kõige neutraalsemalt — või siis tähtsamalt. Mida suuremaks me sirgusime, seda keerulisemaks läks võõrastele seletada, kus me elame. Mäletan seda kõhelist tänini. Siis saigi öeldud: ah, ühes asutuses. On muuga kuidas on, aga loodus on seal ilus.

Niisiis: oli kohutavalt külm talv, taeva ida- ja põhjakaares möllasid virma- lised. Koguni neid püüdsid oma isekuses kombata piirivalvurite suunapro- žektorite võimsad valguskiired, meie lapsepõlvetaeva igaõised kontvõõrad. Neljateistkümnne ruutmeetri suuruses kööktoas mängis lampraadio „Moskvitš“, sealt kostis Sergei Lemeševi kime tenor, ta laulis mingit raevukat aariat, vist süüdistas kedagi, aga paraku ei saanud ma veel vene keelest üldse aru. Ma ringutasin ja kukutasin enese aknalaua najalt kitsale kušetile. Pliidiuks praksatas kuumuses. Tuba lõhnas turbatule järele. Ema tõstis pilgu raamatult, lülitas raadio välja ja jäi midagi kuulama. Aga öö oli täiesti vaikne. Lennukid olid puhkama veerenud.

Emä ohkas ja kustutas oma lambi.

Ma lamasin tükk aega liikumatult. Uskudes, et emä on magama jäänud, süütasin laualambi, katsin selle kupli paksu salliga, sättisin valguspilu parajaks ja võtsin padja alt oma raamatu. Mis see võis olla? Ei mäleta. Neid peitus seal alati, peaaegu igal õhtul uus. Võib-olla oli see „Vanake Hottabõts“, võib-olla „Suvorovlase Krinitšnõi õnnelik päev“, võib-olla Richard Rohu loomalood. Aga äkki oli see ajakiri „Pioneer“, mille tehnikarubriigist olin leidnud põneva artikli Nõukogude Liidu rahumeelsetest reaktiivhävitatajatest.

7

Aeg voolas, aastaajad vaheldusid. Aastaajad olid siis väga selged ja piiritletud. Talved olid külmad ja lumerohked, suved soojad ja päikeselised. Sügiseti sadas vihma, kevad tuli alati järsku. Ühel kevadel lõppes niisiis jälle kool. Mina lõpetasin teise klassi. Sain sel puhul kiituskirja, kuigi mu ilukirja hinne oli kõigest „kolm“.

Koolimaja taga rohtaias olid lõpupeoks kaetud mitu lauda. Heki taha jäi järsk jõeperv, sealt kostis kärestikumüha. Valgeid laudlinu sakutasid lõbusad tuulehood. Tühjad teeklaasid kiiskasid päikeses. Vorstiviilud higistasid rasva. Täiskasvanute poolel istusid laudade taga kaks naisõpetajat ja lapsevanemad. Nad oli vaiksed ja tähtsad. Nad vaatasid tõtt oma heeringapeadega. Nad tegid näo, nagu ei märkakski pudeleid magusa veiniga ja koguni likööri, mis ometi seisid aukohal, kolme- või neljakaupa pundis. Lastele pakuti punast sõstramorssi, kartulisalatit, võileibu ja küpsiseid.

Leho isa, kolhoosi brigadir, oli tähtis asjamees ka kooli juures. Komitee

esimees või midagi sellesarnast, aga meie asja vastu erilist huvi ei tundnud. Koolijuhataja oli meid aga hoiatanud, et peame tema kõne ajal korralikult käituma.

Leho isa oli nagu kaks korda suurendatud Leho. Isa ja poeg olid väga sarnased, nende kohta sobis kõige täpsemini ütlus, et nad on tehtud ühest puust. See masajas, tugeva kaela ja jonnaka peahoiakuga maamees tõusis püsti, riivas kuklaga madalat õunapuuksa, ta õlale langes paar roosakat õielehte, ta surus huuled kokku ja kammis vihaste liigutustega oma niigi peadligi liibuvaid leivakarva juukseid. Ta nägu värvus järsult punaseks. Eriti hakkas leekima ta tugev kael. Jälgisin seda vaatamängu vaimustusega. See oli ju täpselt nii nagu Leholgi, kui ta vihaseks läks või matemaatikatunnis jänni jäi. Küsimus oli vaid selles, kas vanem Kauba oli praegu vihane või oli ta jännis. Nüüd ajas ta jalad harki. Nii tegid kõik ülemused, keda olin näinud. Leho isal olid jalas laiad kalifeed ja säravad säärsoopad. Need asjad tähendasid ülemuseks olemist. Aga ta püksitagumik kotitas naljakalt ja see detail tekitas minus kergeid kõhkli. Leho isa oli kahtlemata tähtis ülemus, aga ta polnud siiski täiuslik ülemus.

Leho isa vaatas natuke aega kooliaia sellesse nurka, kus kuuseheki varjus asus pallimänguplats. Siis ta kivistus ja hakkas kõnet pidama. Teadsin juba üht-teist elust ja koosolekutest: neid peeti ka meie asulas kõigi riigipühade eelõhtul. Teadsin seda liigagi hästi, sest need, kes kõnesid ei kuulanud, rändkinno „Tarzanit“ vaatama ei pääsenud. Sellepärast sain kohe aru, et Leho isa tunneb asja ja et see pole tema esimene peokõne. Ta hääl oli nüüd täiesti võõras ja ta sõnad olid seda samuti. Hääl oli ähvardav, sõnad olid kurjad. Nii see pidigi olema!

„Seltsimehed lapsevanemad! Ja lapsed, meie helge tulevik! Ma ei taha teid siin tänasel ilusal kevadpäeval kaua oma kõnega kinni pidada, aga ma tahaksin ütelda, et tänu Suurele Oktoobrile ja „Aurora“ kogupaugule on võimalik meie tööliste ja talurahva laste... nagu öeldakse, üldine harimine. Täiesti tasuta, ma ütlen! See on sotsialism, nagu öeldakse, pursuude ja kliki ajal oli kõik teisiti, ma ütlen, seltsimehed. Jah, ja tuleb teadmiseks võtta ka seda, et juba suur Lenin! Aga ma ütlen nüüd ausalt ja puhtast südamest, et tänu Jossif Vissarionoviš Stalini isiklikule hoolitsusele on meie lastel küll tõesti jälle üks pikk samm tehtud. Tööliste ja talupoegade riik! Vene rahva kangelaslik! Jaa! Millest ma veel... No kurat, siin ilusas kevadises aias, nagu ütleb suur eesti luuletaja Anna Haava, tahaksin ma...“

Natuke aega kõnelejat vahtinud, kiikasin ema poole. Tema istus teiste emade seas, valge siidpluus seljas, tõsine ja keskendunud. Võis arvata, nagu kuulaks ta hoolega. Ta isegi noogutas mõnikord kergelt kaasa. Ka kõigil teistel emadel oli nägu, nagu kuulaksid nad hoolega. Küllap oli neilegi öeldud, et nad viisakalt käituksid, mõtlesin ma. Mulle tikkus millegipärast naer peale. Olin mõnikord, kui hoog peale tuli, otse kohutav lõkerdis. Mõned naised mudisid taskurätti või käekotilukku. Tuul tõi ninna emade lõhnu ja väheste meeste paberosside tomu.

Kui täiskasvanud olid oma igava, aga möödapääsmatu ametliku osa

viimaks lõpetanud, kui kõik tohtisid sööma hakata, kui nende laudades hakkas kostma hõikeid ja naljatusi, kui Leho isa tõstis — nüüd juba oma loomuliku praaliva ja vembuka häälega naeru rõkatades — lauajala tagant välja viinapudeli, kui koolijuhataja tõi toast akordioni ja alustas „Saaremaa valssi“, lõpetasime meie oma punase morsi, pühkisime küpsisepuru murusse sipelgaradadele ja jooksime mäest alla jõe äärde. Üheskoos ja korraga terve see kool! Meid oli nelja klassi peale vaid paarkümmend last. Tüdrukud hakkasid kohe omavahel sosistama ja itsitama, poisid aga jagunesid pooleldi alateadlikult kolme põhikampa. Need olid: asutus, hiljuti kolhoosiks tehtud küla ja mõis. Mõisalastel oli koolitee kõige lühem, seda eriti talvel, sest mõis asus joonelt teisel pool jõge vanade jalakate varjus, maantee-sild jäi siiski mõnisada meetrit allavoolu. Muidugi, see polnud enam mingi õige mõis, vaid vanadekodu abimajand.

Kõik me teadsime, et enne sügist need kolm punkti enam kuigi palju ei kohtu. Kõiki ootasid oma kodukambad. Meid ootas suvi ja see oli täiesti teistsugune aegruum. Meid ootasid täiesti erinevad marsruudid. Juhuslikel kokkupuudetel olime meie vaid ujedad suvised vahemehed, teistest väiksemad ja tühisemad algkoolikutid — aga õnneks mingeid ajaloolisi tülisid meie kampade vahel ei tekkinudki, nii polnud ka vaja neid sügise hakul kooli kaasa tuua ega edasi harutada. Mõis, küla ja asutus suhtusid üksteisesse jaheda ükskõiksusega, ent siiski mõistvalt.

Me togisime saapaninaga niiskeid mättaid, vaatasime vee vahutamist kahe kärestiku vahel ja noorte kõrkjate kohal lendavaid kapsaliblikaid. Meie sõõrmed värelesid: me haistsime suve ja vabadust, millest meid eraldas veel vaid kasin tunnike.

Me seirasime üksteist mingi uudsel kriitilise pilguga. Mõnel olid seljas pidulikud kuued, ühel mõisapoisil oli kurgu all koguni kikiilips. (Me andsime talle selle andeks. Tema isa oli abimajandi juhataja ja tema vanem vend käis linnas keskkoolis. Nagu hiljem selgus, polnud sellele poisile kuigi palju aega antud. Vaid mõne aasta sai ta noor olla, siis maeti ta mustaks söestunud jää-nused mulda. Ta põles selliseks äikese ajal ühes väikeses elektrijaamas, kus tudengipraktika korras valvet pidas.)

Enamik poisse oli ikka oma ainsas lapilises tuulepluussis ja takustes pükstes. Leho, tema kandis pidupäeva puhul siiski uusi tumesiniseid treening-pükse, laiu ja lotendavaid. See peegeldas edu ja head elujärge. Mina kannatasin hingepõhjas oma peenutseva välimuse pärast: ema oli jälle sundinud mind jalga tõmbama lumivalgeid põlvsokke ja tikandiga kaunistatud lühikesi rohelisti trakspükse. Ema nimetas neid tirooli püksteks. Mul oli veel roheline sulega mütsike, mida ema nimetas jahimehekübaraks. Mütsi olin siiski osanud koju unustada. Niimoodi riidetatult võis harvadel linnasõidupäevadel tõesti ju tundmatuna pargis jalutada ja munajäätist süüa, aga mitte klassivendade sekka tulla. Mul oli niigi juba paraja veidriku maine, eks ikka sellepärast, et olin kirjatark ja joonistaja.

Ülalt rohtaiast rõkatas täiskasvanute hoogne ja disharmoniline ühislaul.

Üle teiste kerkis Leho isa hääl.

„Selle peale vanad eestlased võtsid üks naps!“

Leho heitis sinnapoole lühikese vaenuliku üleõlapilgu. Ta astus minu juurde ja ütles otsustavalt:

„Lähme! On üks jutt.“ Ja kõigile teistele: „Me tuleme varsti. Peame ikka inimese moodi hüvasti jätma ka.“

8

Vana toominga all oli jahe, hämar ja natuke jube.

Maapinnal ei kasvanud ühtki rohuliblet. Tüve ümbrusse oli kontsentree-
runud tume hämarusetsoon. Pea kohal kummus okstevõlv, mis meenutas kõrget
koobast või kirikut. Kõrvaloksad kooldusid maani ja moodustasid
läbipaistmatu seinu. Kummalisel kombel polnud õiearoom siin puu all sugugi
nii vänge kui päikesepaistel.

Olime siia sisenenud kui salakambrisse. Mina seda kohta varem ei
teadnudki. See oli üks Leho saladusi. Leho oli loomult luuraja.

Ta vaatas mulle vannutavalt otsa. Ta silmad olid liiga lähedal. Mul oli
ebamugav. Aga ma ei julgenud ennast liigutada. Varsti hakkas mul külm ja
õudne. Leho sosin oli intensiivne ja hüpnotiseeriv. Ta rääkis kohutavaid asju.

„Sa oled oma poiss, Peep, ja sellepärast ma räägin sulle. Tead sa, ega see
värk ikka niisama lihtsalt ka käi. Et muudkui teevad, mida tahavad. Mul on
täiesti kindlad andmed! Tead, mees — nad lendavad küll, aga ainult teatava
ajani.“

„Kes lendavad?“

„Nemad,“ sosistas Leho ja näitas silmadega kuhugi üles, läbitungimatusse
okstehämarusse. „Pole tähtis, kust ma seda teada sain. Mis sa mõtled, et ma
binokliga niisama lollli mängin, et ma teiste ees poosetan? Ei! Ma ootan!“

„Mida sa ootad?“

„Kontkätt,“ sosistas Leho. Nüüd kõlas ka tema hääles hirm.

„Mis on kontkäsi?“

„Noh, on! On ja kõik, eks? Ära päri liiga palju, saad ruttu vanaks. No ma
ei tea täpselt. Kuule, seda ei tea ju mitte keegi! Aga mina tahan ta ära näha,
maksu mis maksab. Sellepärast ma sulle räägingi. Nii et kui juhtud kas või
silmanurgast midagi nägema või kuulma, pöruta kohe minu juurde ja anna
märku. Ma annan sulle selle eest... ma annan sulle selle Inglismaa kuninganna
margi, ausalt! Sa ju kogud marke, eks? Või tahad, annan jalgrattapumba! Mis
sellest, et sul ratast pole — sa rendid pumpa teistele, teenid sellega roppu raha.
Mul pole millestki kahju! Ja ma luban siis ka sinul binoklivaatlusi teha. Aga
mõistad, mees, see on midagi... vägevat. See pole enam mingi Valge Laev.“

Valgest Laevast olin muidugi üht-teist kuulnud. Ma isegi ootasin seda,
sest ta pidi ükskord kindlasti tulema. Aga minu meelest oli see üks hämar asi.
Ma ei mõistnud, miks räägitakse mingist laevast ainult poolsosinal ja kartlikult

ringi vaadates. Olin juba hakanud aimama, et täiskasvanud varjavad minu eest mitmeid asju. Et Leho, see läbi häda ja viletsuse kolm-miinustega klassi lõpetanud külapoiss, juba teadis täiskasvanute süngeid saladusi, tekitas minus veel suuremat segadust. Just nimelt — segadust ja hämmitust, ei kibedust ega kadedust. Aga veel tundsin ma, kuidas kuklanahk külmaks ja samas kuidagi väga hõredaks tõmbub. See tuli õudustundest. Ma oleksin sellest toomingakoopast minema tahtnud. Ei, see on vale — ma tahtsin tunda veelgi suuremat õudust, ma tahtsin teada, kui palju ma seda välja kannatada suudan. See on see tunne, millest tead, et veel hetk, ja sured ta kätte. Aga sa ei sure ja ka hirmu ei mäleta sa juba mõne aja pärast üldse. Vaid mõnikord öösel ärgates meenub see sulle, aga see pole enam see, see tuleb rohkem niisama pimedusest.

„Noh?“ ütlesin ma kähedalt.

„Mis noh? Hea küll, kuula. Üldiselt on see saladus. Aga sulle ma räägin. Noh, üldiselt on see nii, et mõnikord — ma ei tea, millal, ma ei tea, kus... aga siinkandis see on... kerkib kusagilt maa seest välja hiiglasuur käsi. See ongi see kontkäsi. Noh, selline nagu luukerel. Ainult palju suurem. See tõuseb üles...“

„Kui pikk? Kaks meetrit?“

„Ah, mine nüüd! Nalja teed? Kaks kilomeetrit! Aga võib-olla viis. Igatahes nii pikk kui vaja.“

„Tead, Leho, aga see pole ju võimalik,“ ütlesin hingetult. Ma pidin nii ütleva. Olin kooli kirjatark, minul tuli tõe eest hea seista. Aga minu veres ja eriti kuklasoontes vemmeldas juubeldav õudustunne. „See on ju niisama pikk maa kui siit linnapiirini! Või sinu kodust minu juurde! Ei, mõrle ikka ise. Nii pikka kätt küll olemas pole, usu mind!“

„No ega mina ka täpselt tea... Nii vähemalt räägitakse. Sa kuula parem edasi. Sest nüüd tuleb kõige tähtsam. Ega Kontkäsi niisama naljaviluks jups. Tead sa, mida ta teeb? Ta püüab lennukeid.“

„Mida-mida?“

„Harilikke sõjalennukeid, noh! Reisikaid ta ei puutu. Ta nopib Vene lennukeid, neid SSSR-e, noh! Reaktiive või mis nad on. Ei saa aru või? Lennuk muudkui lendab, lendur ei aima midagi, aga Kontkäsi korjab ta äkki koos raudlinnuga alla — naksti! Täpselt nii, nagu sina püüad kärbest. Selge? Nopib selle reaktiivi pihku, litsub laiaks, viskab vastu maad sodiks, saad sa aru, mees!“

Leho vesiheledais silmis, mis olid ikka veel liiga mu näo lähedal, kumas nüüd kuri tuli. Tõmbusin tagasi. Märkasin koolivenna põsel küpsiseprügi.

„Mõistad, mees?“

Noogutasin tummalt. Mu juuksed seisid vist ammu püsti, iga karvake tugev kui haljas terastraat. Vaatasin küpsisekübemeid klassivenna suunurgas ja noogutasin masinlikult. Ma uskusin teda täiesti.

Ükski poiss poleks suutnud seda mitte uskuda.

Äkki kostis kusagilt ülalt ja samas väga lähedalt:

„Poiss, kurrat... Leh-ho? Kuule, kui sa kohe ei... no ma veel vaatan... Ma olen korpuse polkovnik... Seda paati pole tehtud linnuluust, kaared ise painutasin tammepuust... Lööme laulu või ei löö? Tantsime polkat või ei tantsi?“

Seltsimehed ja prouad, aga kus mu poiss on? Mina enne ei lähe, kui poiss...!”

Leho isa ülemusehääli oli otsekui ära lagunenud, nüüd kostis vaid labast külajoodiku kuraasitamist. Tundus, et Leho isa seisab või vaarub kusagil otse meie kohal kaldakõrgendikul.

„Vanamees on juba apsat. Tal hakkab kergesti latva,“ ohkas Leho murelikult ja lõtvus. „Ah sa ramp jah, nüüd peame empsiga ta kahevahel ära kottu tassima. Mis seal ikka, magab välja ja ongi korras...“ Ta vaatas mulle nüüd hoopis teistmoodi otsa. Ta pilgus olid häbi, alandlik meel ja kõhklus. „Ära sa arva, ega mu vanamees siis tegelikult...“ Ta löi käega ja sosistas midagi, mida mina ei kuulnud. Mida mina ei pidanud oluliseks. Mina olin veel üleni värske ja ilusa õuduselamuse lummas. Ma olin selle õuduse vastne kaasomanik.

„Ko-ohe tu-üle-en!“ röögatas Leho oma nasaalse poistekoorihäälega, peod ruuporina suu ees. Ma võpatasin tagasi. Lumm pudenes koost.

Ja siis tormasime okste raginal toomingapadrikust välja, ereda valguse kätte, inimhääle, tüdrukute itsitamise, linnulaulu, mesilaste sumina sekka, me kihutasime jõe, puude, heinamaa, lillede ja lõhnade poole, hetke pärast kisedasime ja naersime koos teiste poistega mööda käänulist ja tolmust hobuteed üles märke kihutades: meie aeg oli tulnud, meie suvi oli alanud, meil tuli laiali minna.

9

Juba samal õhtul sukeldusime oma parimas ujumiskohas jõkke. See ei olnud niisama sumamine, see oli rituaal.

Meie kambas oli läbi nende kaugete suvede ja talvede ikka viieteistkümne poisi ringis. Need asutuse poisid, öeldi meie kohta. Tüdrukud hoidusid omaette ja neid oli väga vähe. Mõnikord ilmus mõni poiss kusagilt juurde, mõni teine kadus aga märkamata ära. Need liikumised ei sõltunud poiste tahtest. Mõnikord vahetasid nende emad töökohta ja kolisid mujale — kui hästi läks, siis linna. Kui mõni põngerjas oli küllalt suureks kasvanud, läksime tema akna alla ja laskime näpuvilet. Olime ju kõik oma esimese vile ära oodanud ja teadsime hästi, mida see ühele väikesele poisile tähendab. Niimoodi sai kamp loomulikku täiendust. Põngerjaid jätkus, nad ukerdasid elumajade vahel murul ja liivakastides, nad piidlesid meie poole ja ootasid oma aega.

Aga juhtus sedagi, et ühel päeval oli mõni igipõline kambaliige äkki suureks ja kohmakaks muutunud. Ta hakkas ebalema, oli kord tusane ja tujutu, siis jälle suureline ja pilkehimuline. Ta ei mahtunud enam hästi meie sekka ära. Ta rääkis naljaka jämeda häälega, mis poolelt lauselt murdus kiiksatavaks tiiskandiks, ta pilk oli imelik ja udune, ta muigas omaette ja näppis murelikult üleöö tekkinud lillakaspunased vistrikke laubal ja põskedel. Ja õige pea taandus ta vaikselt, ent lõplikult oma lühikesse murdeikka ja räigevõitu varanoorusse. Me vaatasime talle sõnatult järele, kui ta muutunud kõnnakul meist eemaldus, ühtaegu tähtis ja ebakindel. Meie vahele ei kerkinud vaenu ega kibestumist. Me

teadsime, et see on elu, ei muud. Elus sündis ikka paratamatuid asju, mille vastu polnud mõtet jonna ajada.

Korralikku ülevaadet, ammuigi siis mingit nimekirja kamba koosseisust meil muidugi polnud. Tavaliselt oli ka suuremate luuremängude või võrkpallimatšide ajal ikka mõni meist puudu, aga ka see ei sõltunud ju poistest endast. Meie emadel olid oma plaanid. Neil oli meid vaja. Meil tuli mehe eest olla. Me pidime tuhkkuivale aiamaale palju ämbreid vett kandma, peenraid rohima, pesupalisid jõe äärde tassima. Puukuurist turbapätse tooma. Emad olid meie perekonnapead. Isasid, nagu öeldud, kas polnudki või olid nad kusagil ära. Vaid vendadel Villemil ja Mardil oli isa, asutuse bussijuht onu Teo.

Nii saime väga harva midagi täies koosseisus ette võtta, suurt tagaajamist mängida või talgu korras uut salaonni ehitada. Aga siiski, kümmekond poissi oli ka selle kevade esimeseks ühisjumiseks kokku vilistatud. Ja me tormasime sihitust rõõmust, rängast külmast ja veel millestki nimetust röökides auravasse vette.

Ei, mitte vette — me hüppasime rõõmust karjudes oma lõputusse suvesse. Sellesse ja järgmisesse ja veel mitmesse suvesse. Alles hiljem tuli midagi muud, murdusid me hääled, muutusid me pilgud, tekkisid uued huvid ja uued saladused, meie ellu tulid võõrad tüdrukud, esimene raha, keerulised raamatud, raske töö, kibe viin... Ja uued poisid, uus pealekasvanud kambatumik vaatas meile siis vaikides ja arusaavalt järele. Aga see aeg oli veel kaugel ees. Me ei tahtnud sellest midagi teada, me ignoreerisime seda maailma, kus olid tüdrukud, raha, töö, anekdoodid, viinavõtmine, pulmad ja matused.

Me vist ei tahtnudki suureks kasvada, arvan ma.

Villem, Mart, Tiit, Heinz, Tõnu, Harri, Raivo, Aks, väike Arvi, Erik, võib-olla veel Tiidu suurem vend Henn ja tema sõber Elmo, muidugi ka mina — arvan, et seekord oli meid seal jõekäärus just nii palju. Paiskusime kõik korraga aeglase vooluga ja küllalt sügavasse vette, jõgi sai meist äkki ääreni täis, meist ja meie rapsivatest jäsemetest, meist ja meie taevani tõusvast rõõmukisast. Teisele kaldale ujunud, sealt kohe tagasi pööranud, röökides ja vett pritsides tagasi spurtinud, viskusime mudasele kaldale, õitsvate toomingate ja jahedate leppade alla.

Muidugi oli vesi alles liiga külm. Aga meie tegu oli tehtud, kamba suvi oli sisse õnnistatud. Me huuled olid lillad, märjad juuksed katsid me silmi, meie kõhnad poisikehad olid üleni kananahal. Me väanasime ühel jalal karates ja ähkides aluspükse, kuni äkki keegi näitas näpuga teise suunas, see järgmise peale, seda seni, kuni kamp puhkes ohjeldamatult, kähedalt, huilgavalt naerma. Suuremate poiste silmis vilksas viivuks mingi võõrik ja ebameeldiv ilme. Mind see eriti ei puudutanud, sest ma ei pidanud oma keha saladusi veel kuigi oluliseks. Minu meelest polnud selles midagi tähelepanu- ega naeruväärset, et mõne poisi noku oli vees tõmbunud pisemaks kui näpuots. Teadsin juba, et see on loodusseadus, mille vastu ei saa keegi.

„Ma vaatan, et sul on see talve jooksul poole pikemaks kasvanud,“ tähendas Heinz, tugevate õlgadega äkiline poiss, kelle koht kambahierarhias

polnud aga sugugi nii kindel. Tal oli riukuke sant maine. Heinz muigas veidralt, ühe suunurgaga — vist isegi sõbralikult.

Ma ei julgenud talle midagi vastata, aga ma vihkasin teda sel hetkel kogu südamest.

10

Paraku toodi juba teisel priiusepäeval meie juurde suvitama sugulane Rein. Tema oli abitu linnapoiss, täielik põngerjas, kes ei käinud veel kooliski. Ujuda ta ei osanud ega tohtinud ka niisama supelda. Tal olid mingid tülikad kopsunäärmed, mille seisukorda kontrolliti kõrva tagant. Ka minul olid need salapärased näärmed olemas: pärast iga kergetki külmetust leidsin näpuotsaga kompides kohe üles kõrvade taha kerkinud muhukesed. See tähendas, et jälle keelati mul ujumine ja koguni paljajalu käimine. Püüdsin neid punnikesi ema eest varjata. Mõnikord läks see ka korda.

Rein oli sentimentaalne laps, aga samas kuidagi väga intensiivne. Reinul oli läbilõikavalt hele hää. Ta nõudis, et võtaksin ta kõikjale kaasa, vastasel juhul lubas mu emale kõik ära kaevata. Reinu tulek tekitas tuska ja probleeme. Ma kartsin põhjendatult, et see kileda häälega piripill paneb mu suvehaku täiesti nahka. Kõige sisukam tegu, mida lapsuke metsatukas või võsas mõistis teha, oli lillede korjamine. Kolm kullerkuppu peos, jooksis ta neid mu emale viima. Otse hiigelsuurde kööki, kus ema keetis tervele asutusele kapsasuppi! Oli see üldse mingi õige poiss? Temaga sai asju ajada vaid vihmase ilmaga toas istudes. Siis joonistasin ja lõikasin välja paberist mootorrattaid ja võidusõitjaid.

Minu ebajumal, nagu öeldud, oli jätkuvalt Felix Lepik, Reinul oli selleks millegipärast Karl Rinaldo. Hea, et need mehed võistlesid erinevates masinaklassides: Lepik oli kõige populaarsemas, 350-kuubikuliste rataste klassis üks hulljulgemaid kihutajaid, keda paraku saatis tihe ebaõnn. Aga teadsin kindlalt, et tema tund on veel ees. Rinaldo oli külgvankrijuht. Vist juba päris vana mees, nagu mulle kusagil ajakirjas ta näopilti vaadates oli meelde jäänud. Minu silmis oli Rinaldo siiski kaunis hea kihutaja, seda enam, et just tema korvisõitjana („kallutajana“, nagu rääkisime meie) oli kunagi oma karjääri alustanud Lepik ise. Alles mõne aja pärast sain jälile, miks Rein just tema välja valis. See Rinaldo oli ükskord tema isaga tänaval juttu ajanud, nad olid vist põgusalt tuttavad. Teisi võidusõitjaid väikemees veel meeles pidada ei suutnud. Rinaldo kasuks rääkis ka asjaolu, et Reinu isal oli külgkorviga mootorratas M. See oli küll parajasti rikkis.

Aga selle suve algul sattus linnapoiss vaimustusse reaktiivhävitatatest. Ta sai neid siin ju väga lähedalt näha. Selles polnud midagi imelikku. Kas leiduski poissi, keda lennukid oleksid ükskõikseks jätnud?

Juhuslikult oli just samal ajal meil kodus asutuse raamatukogust toodud raamat, mille oli kirjutanud kuulus sõjalendur, kolmekordne Nõukogude Liidu kangelane Ivan Kožedub. Algul vaatas Rein sellest niisama pilte, siis aga nõudis,

et ma raamatu talle ette loeksin. Ta ei lubanud midagi vahele jätta, ka mitte neid kohti, millel polnud lendamisega mingit pistmist ja kus räägiti lapsepõlvest ning Ukraina steppidest. Ettelugemise vastu polnud mul eriti midagi. Tol ajal loeti üldse väga imelikke raamatuid. Mina olin talvel läbi lugenud kaheköitelise poliitilise paljastusteose „Sõjasüütajad“, veel varem aga Makarenko „Pedagoogilise poeemi“.

Reinu lennundushullus tõusis eriti pööraseks siis, kui olin talle selgeks õpetanud paberlennukite voltimise. Käisime neid kõrgelt kaldajärsakult lendu laskmas. Parimad paberlennukesed liuglesid üsna veepiirini, enamik kadus niisama rohtu või kõrkjatesse. Aga üks eriti õnnestunud plaaner sai tuule tiibade alla ja liugles kaua–kaua vee kohal, tegi mitu ilusat ringi ja maandus siis pehmelt jõe linnusepoolisel kaldal. Pärastlõunal tõin selle Tõnu, Raivo ja Aksi juuresolekul ära ning poisid tunnistasid mu rekordi õigeks ja kehtivaks. Nemadki voltisid mõned päris head lennukid, aga üle jõe need siiski ei lennanud.

Varsti valendasid noored kõrkjapuhmad all kalda ääres paberlennukite riismetest. Mina tüdinesin sellest mängust ära, Rein muidugi mitte. Ta nõudis aina uut toormaterjali oma lennukitööstusele. Selleks kulus kümneid vanu koolivihikuid ja koloraado mardika pildiga vihikukaasi.

Ja siis hakkas paar päeva vaikinud lennuväli taamal jälle mõirgama ning taevasse tõusid hõbedased pärislennukid. Pabertuvi peos, jooksis Rein mööda kitsast rada otse kaldajärsaku serval, püüdes matkida hävitajate liikumist. Ta tegi reaktiivmootorit imiteerides kimedat lärmi. Aga see oli tühiasi. Mina olin lennukitega harjunud, nende lärmakad lennud meie katuste kohal olid muutunud argiseks elufooniks.

Asi aga oli selles, et tahtsin lõpuks ometi kalale minna! Olin saanud ema kingitusena esimese ehtsa „Dünamo“ spordipoest ostetud õngekomplekti: kartongist vabrikupoolile keritud veerohelise tamüli, mida me hüüdsime jõhviks, kümmekond mitmes suuruses tagavarakonksu, näputäie tinaplõnne ja kaks punast korki. Aga Rein ei teinud mind kuulmagi. Ta kihutas piki teerada edasi-tagasi. Nüüd oli ta juba ise lennuk. Ta käed olid voolujooneliste tiibadena selja taga sorakil ja ta tegi koledat häält.

„Aitab küll. Mina lähen siit ära. Ma lähen kalale. Viidikaid püüdma. Äkki saan särje ka? Kuuled sa? Oled sa särge näinud? Ma olen sinust palju vanem ja sa pead mu sõna kuulma. Ja üldse, poiss, mina sain koolis kiituskirja. Tead sa, kui raske on kiituskirja saada?“

„Mis see kiituskiri on? Ei mina tea. Mis mul sellest, mina hakkam lenduriks, hakkam lenduriks jah just, küll sa näed, õõõõ–vüüü–*zzzzzz!*“

„Misasja nad karjuvad meie pea kohal? Need on saatana võltsinglid taevas! Kaduge! Nad karjuvad kui põrgusigidikud ise! Kaduge siit, kõss–kõss!“

Mind rabas õõnes hirmusööst. Jalad muutusid nii nõrgaks, et ma polekski põgeneda suutnud. Alles hetke pärast taipasin, kust see kähisev ja sisisev sajatus tuli. Ega seegi olnud päris ohutu lugu, õnneks siiski täiesti seletatav. Koledat sisinat tekitas üks asutuse põliselanik, kõhn, kõver ja räpane vanamoor, kelle nime ei teadnud vist keegi. Teda peeti napakaks, sest ta podises oma hambutu

suuga midagi pidevalt endale nina alla. Tal olid seljas tumedad kroonuriided. Ta lõhnas ebameeldivalt, umbes nagu lahja hapukapsasupp.

„Oh te lollid ja vastikud poisinagad! See asi ei lõpe niisama. Küll mina tean! Varsti tuleb Kontkäsi. Küll te siis saate hirmu tunda! Ilmalõppu näeme, ilmalõppu! Välja-välja, kõss-kõss!“

Vanamoor polnud meist mööda tuisates isegi peatunud. Halb lõhn taandus koos temaga. Ma polnudki hetke pärast enam kindel, et just tema oli meid hurjutanud. Aga samas — kust see kuri sisin ikka tulla sai?

„Ja sina, suurem poiss!“ kuulsin ma äkki. „Ära sa jõllita midagi! Sinul tuleb see asi äkki korda ajada!“

Sellest ei saanud ma enam üldse aru. Ilmselt olin valesti kuulnud või endale midagi ette kujutanud. Vanaeit oli juba lumemärjapõõsaste varju kadunud. Hetke pärast vilksatas ta lotendav seelikusaba väga kaugel.

All jõeorus hakkasid lärmama hallrästad, meie peenramaade kurjad vaenlased. Neid hüüti pasakateks. Ma hakkasin rahunema.

„Ära karda, Rein, kõik on korras, eks?“ ütlesin ma ennast suurema ja julgemana tundes, tegelikult küll ennekõike iseennast lohutades. Aga selgus, et rääkisin tühjusse.

Reinu polnudki!

Alles tüki aja pärast kuulsin ta häält. See oli traagiline kiljatus, mille järel vallandus vägevehe nuturöök. See kostis kusagilt padriku sügavusest, otse kaldajärsaku alt. Hüppasin surmapõlglikult alla, käed põõsaste ja putkevarte järele haaramas, oksad nägu kriipimas. Viimaks leidsingi Reinu jõeäärse kitsalt ja niiskelt mätastikult. Väike linnapoiss, põsed kriimud ja pluusikrae rebenenud, seisis poole reieni ulatuvas porises salamülkas — koos oma äraneetud külmakartlike näärmepunnidega, mis pungusid minu meelest just selsamal hetkel hirmust kahvatute kõrvade taga. Aga samal ajal pigistas mu tõinav sugulane hellalt ja kramplikult vastu rinda kaht või kolme muljutud paberlennukit.

„Kuidas sa siia said?“ küsisin tobedalt.

„Ise sa lükkasid! Ise lükkasid jah! Ma räägin kõik tädi Selmale ära! Nagu ma ei teaks, et sa tahad minust lahti saada! Aga ikkagi hakkab ma punalenduriks!“ nuttis Rein.

Tädi Selma oli minu ema. Ma ei hakanud väiksemaga vaidlema. Olin liiga jahmunud.

„Kust sa need lennukid said?“ küsisin nüüd.

„Kõik kohad on neid ju täis,“ viitas Rein. „Ise viskasime.“

Tal oli loomulikult õigus.

Kui me siledamat rada otsides mäeküljest üles rassisime, lajatas õhk järjekordse hävitaja ülelennu järel eriti rängalt ja ragisevalt. Ja äkki tundsin ma nende vahetpidamata mõirgavate lennukite vastu tõsist vimma. Vist üsna esimest korda.

Juuni algul, kui jõevesi äkki väga soojaks muutus, hakkasid meie parimas ujumiskohas käima Vene sõdurid. Tavaliselt tulid nad kolme-neljakesi koos.

Algul istusid niisama rohul ja vaatasid altkulmu ringi, rohmakates säärsaabastes jalad harkis. Nende sigaretid haiesid vängelt. Villem ja Mart väitsid, et soldatid suitsetavad mahorkat. Nad saavat seda normi järgi. Meil polnud põhjust selles teates kahelda, sest vennad tegid ka ise salaja suitsu ning neil oli kodus suitsumehest isa, austatud ja kardetud bussijuht onu Teo. Vennad pidid seda asja tundma.

Nagu juba öeldud, kellelgi teisel meie kambast isa ei olnud — või kui oligi, siis temast ei räägitud. Olime kas pisut enne sõda või selle ajal sündinud poisid, kes ei teadnud ega mäletanud paljusid asju ja kellele ei räägitud paljudest asjadest.

Meie isad olid surnud. Täpsemini: nad olid sõjas surma saanud. Muidugi mitte kõik. Mõned vist siiski elasid, aga olid kusagil ära. Kus täpselt, selgus aastaid hiljem. Kes Kirovi oblastis, kes koguni Rootsis... See jõesilmusesse piiratud, lopsakate puudega varjatud linnatagune asutus pakkus rasket tööd, odavat korterit ja väikest palka paljudele üksikutele naistele, kellel oli väga erinevaid probleeme. Siia tuldi tihti otsekui maapakku. Mis minusse puutub, siis minul oli isa ju olemas, aga ma peaaegu ei mäletanudki teda enam. Just sel kevadel paotas ema vastumeelselt, et isa elab mingi suure järve taga teisel pool linna — seega väga kaugel. Ema oli kunagi ammu, ajal, mida ma peaaegu ei mäletanud, võtnud mind käe otsa ja tema juurest ära läinud. Hädapäraseid pampe kandis mu vanem vend. Tegelikult oli minu isatuse lugu selle aja jaoks isegi liiga lihtne ja harilik, mõjudes just seepärast pigem erandlikuna.

Algul tundsi Vene sõdurite suhtes võõristust. Aga siiski mitte enam. Ja olgu öeldud, et mõne aasta pärast hakkasime poolsalaja hiilima lennuvälja ääremail seisvasse soldatikinosse. Ent see oli hiljem. See toimus juba teistsuguses aegruumis, siis kui tulid India filmid, kui tuli Raj Kapoori „Hulkur“. See oli aeg, mil skandeeriti „hindi-russi bhai-bhai“. Kuid see on juba üks hoopis teine lugu. Kõik kokku aga on lõputu lugu meie hirmust ja umbusust, naiivsusest ja mälutusest, mõistmatusest ja harjumisest.

Sõdurid rääkisid omavahel juttu. Lühikesed hakitud ja kurguhelilised laused, mille lõpetuseks kas sülitati, naerdi või vannuti. Sellest sai aru sõnadetagi. Nende hääled tundusid toored, nende naer kuri ja pilgud ohtlikud. Keegi meie seast ei osanud sedavõrd vene keelt, et oleksime saanud sõduritega suhelda. Nemad lösutasid omaette, meie külitasime tihedas tropis teisel, päevitustekid ja käterätid külje all.

„Sinised pagunid, see on lennuvägi,“ õpetas Tiit.

„Selge,“ noogutasime meie. Tiit oli kamba vaieldamatu liider. Ta oli pikk ja sitke poiss, helekollane juuksetukk uljalt silmil, helesinised silmad päevitunud näost rahulikult ja uurivalt vastu vaatamas. Tiidul oli lahe naeratus. Just sedasorti poisse nägime hiljem Ameerika filmides. Ja just seda laadi heleda pilgu

ja hea naeratusega poistest kasvasid Ameerikas senaatorid või koguni presidendid. Tiit oli natuke seda nägu, nagu võis olla mõni Kennedy poisipõlv.

Viimaks kiskusid sõdurid saapad jalast, tolmused ja higised tööroobad seljast, püksid jalast ja lartsatasid üksteise järel vette. Mitte ükski neist ei mõistnud korralikult hüpata ega ujuda, aga ära ei uppunud ka keegi. Nad ujusid vett pritsides üle jõe ja tagasi, väänasid oma suured aluspüksid kuivaks ja läksid mõne aja pärast minema.

Ükskord proovis Heinz sõdurite poolt rohtu visatud koni suitsetada.

Paar mahvi tõmmanud, viskas ta selle pikas kaares minema.

„Jõle sitt värk!“ ütles ta. „Ma ütlen, mehed, et mahorka see küll pole. Mahorka on parem, ma olen proovinud. Teate, mis see on? See on „Pamiir“. Mina küll sõjaväkke ei lähe.“

Heinz kauges kambast juba mõnda aega. Temagi oli suureks saamas, niisii oli see loomulik. Aga tal oli juba siis probleeme. Need käisid temast üle. Mõne aasta pärast läks ta põhjalikult hukka.

Seal ujumiskoha kaldanõos me need lämmatavad juuninädalad enamasti elasi-
simegi. Vesi oli nii soe, et isegi väikesel Reinul lubati põlvist saadik sisse minna. Ja õnneks viis tema ema, minu täditütar, kärarikka jõmpsika varsti linna tagasi. Taas võisin ma elada täisverelist kambaelu.

Loomulikult ei kuulunud see parim ujumiskoht ju ainult meile. Pidime leppima, et sealt vooris päeva jooksul läbi väga palju inimesi. Tegelikult oli see isegi huvitav. Inimesi vaadates ei tüdineta niipea. Kui meil poleks huvitav olnud, oleksime mõne teise koha valinud. Jõgi ümbristes asutust koguni kolmest ilmakaarest nagu silmus. Ujuda võis peaaegu kõikjal.

Parimaks ujumiskohaks hinnatud paik jagunes mehekõrguse künkaga üsna loomulikult moel kaheks osaks. Teisel pool küngast oli vesi madalam ja läbipaistvam ning seal käisid suplemas aremad ja kohmakamad: mõned hoolealused, enamasti aga kööginaised, sanitarid, kontoritädid, plikad ja päris väikesed lapsed. Seal nad kilkasid, naersid ja riidlesid. Naised naersid ja titad nutsid. Igav argipäev, kuhu meil polnud asja.

Noored sanitarid Erna ja Velli, kaks kajakana naeruhimulist sõbratari, ujusid aga meie poolel sügavas vees. Nad olid naisterahvaste kohta head ujujad ja tõmbasid konna paremini kui meist keegi. Aga me ei pidanud rinnulistiili mehevääriliseks: see ei viinud kuigi kiiresti edasi, olles seega üks niisama lõbuliuglemine, ei muud. Meie ujusime kas külili või krooli. Ja muidugi ujusime ka vee all. Parim sukelduja oli Mart.

Erna ja Velli ilmusid ujumiskohta ikka kahekesi koos. Kes nad tegelikult olid, kust olid asutusse tulnud, kuhu aastate pärast kadusid, seda ei oska ma öelda. Nad polnud muidugi enam mingid muretud tüdrukud: mõlemal olid kodus väikesed lapsed, Ernal kaheaastane poeg, Vellil koguni kaks pisikest poisipõngerjat. Ikka poisid, nagu olnuks see asutuses reeglilik! (Palju aastaid hiljem lahkusid nad sealt, nagu ma umbkaudu tean, sügavas keskeas naistena, mõlemal suured lastepereid toita. Vellil oli siis kokku juba neli poega, Ernal

kaks poega ja tütar. Nende laste isasid ei teadnud keegi. Peale ühe — Erna oli lühikest aega elanud meeletult pummeldava, teda kolkiva, ühtejärke vanglasse sattuva ja endast palju noorema mehega. See mees polnud keegi muu kui Heinz.)

Tööpäeviti varajasel pärastlõunal jooksid need kaks naist naeru lõkerdades alla tõrvalilledesse kasvanud nõlvalt, viskasid valged kitlid seljast ja tõtasid naljakalt käsi õõtsutades vette. Ükski naine, olgu ta ka korralik konnaujuja, ei mõistnud vette hüpata — nemad pidid sinna sammuma. Erksalillelised sistsist ujumisriided olid neil alati kitli all valmis. Velli oli lühem, tõmmum, nobedam ja sõnakam, ta lõkerdas sumedalt, pildus vaimukusi ja välgutas oma pruune silmi nagu filminäitleja. Muide, ta oskas päris mõnusasti kitarri tinnistada. Erna oli kogukam ja aeglasem. Tal olid suured ja nagu pilkumatult pärani silmad, millesse ma ei saanud üldse vaadata — mul hakkas sellest pilgust imelik. Otsekuu küsitaks minult, väikeselt poisilt, midagi sellist, millele ma vastata ei oska, ja kui oskaksingi, ei saaks ma seda teha. Lühidalt — Erna pilk tekitas minus ähmaseid ja ebasündsaid virvendusi. Tal oli kume ja võnkuv hääl. Ta rääkis vähe. Kui Velli naeris, siis tema ainult naeratas. Kui Velli oli juba rinnuni jões, seisis Erna alles kaldal ja vaatas üksisilmi enda ette, tasane naeratus huulil. Velliga võis meie kamp mõnikord päris lähedasti lõmpsida, Ernaga ei läinud see korda. Erna vaikus või muheles salapäraselt. Mind valdas teda salamisi seirates rahutus. Ma mõtlesin, et see suur ilus Erna varjab mingit saladust. Kümmeaastat hiljem Itaalia filme vaadates tundsin äkki lapsepõlves piieldud Erna ära: peaaegu igas neorealistikus süžees oli vähemalt üks selline rinnakas, suurte silmadega ilus ja naiivne töölistüdruk, kes vaikse eemalseisjana vaatas ja ihales ilusat elu, vaatas ja ihales seni, kuni see lõplikult silmapiiri taha kadus.

Päris loomulik, et asutuse kenamad sanitarid ei teinud meist oluliselt välja. Tavaliselt oli nii, et Velli soovis logarditele jõudu ja küsis, kuidas vesi on. Ja tavaliselt vastas kamp, et vesi on märg. Nii see suveelu meil käis. Aga mõnikord hakati meid — nagu ilma mingi põhjuseta — üsna valusalt aasima. Alles tükk aega hiljem märkasin seaduspära: meiega suheldi ja lõõbiti siis, kui ujumiskohta oli sattunud mõni võõras mees. Võõrastusega märkasin ka seda, kuidas mu mehiste sõprade Tiidu ja Villemi hääl kekuks ja mänglevaks muutus, kuidas nende silmi ilmus mingi võõras labane helk. Mulle ei meeldinud need asjad. Aimasin, et sellised jutud ja pilgud ohustavad meie ilusat, aga tühise maailma ahvatlustele kindlalt suletud poistemaailma.

Ükskord juhtusid nad tulema peaaegu ühel ajal — vaevalt olid Erna ja Velli vette saanud, kui tulid ka Vene sõdurid. Seekord oli neid vaid kaks, mõlemad sitked noored mehed, näod higised, saapad tolmused. Üht me juba teadsime. Tal oli suus mitu raudhammast.

Oli isegi selle sooja suve kohta erakordselt kuum pärastlõuna. Koguni siin all, niiskes jõeorus tundus, nagu oleks kogu elav loodus saanud päikesepiste. Muld oli kuiv ja kuum. Linnud ei häälitse, ritsikad ei saaginud. Noored putkelehed vajusid longu ja tõmbusid kipro. Kõrkjate kohal tuutas vaid mõni

üksik tumesinine jõekiil. Kalapiüügist olime mitme päeva eest loobunud. Isegi ahned ogalikud ei näksinud enam sööta. Me olime juba kümmekond korda vees ära käinud. Parajasti mängisid suuremad poisid kaarte, ülejäänud vedelesid niisama. Mina lugesin, aga see läks vaevasel: trükimustad leheküljed helendasid päikeses nagu peeglid. Panin raamatu kõrvale.

Heinakört näksides jälgisin, kuidas vastaskalda kohale kooldunud toomingate alla ujunud naised, Velli ees ja Erna järel, äkki nagu kokkulepitult pead pöörasid, rinnuni ulatavas vees püsti tõusid ja naerma puhkesid. See naer ei meeldinud mulle üldse. See oli vastik!

Sõdurid rääkisid midagi valjul häälel ja hakkasid samuti naerma. Ka nende naer oli vastik ja räme.

Lahti riietusid nad kiirustamata, poseerivalt, rindkeret sirutades ja käemuskleid pingutades. Nad ju näitavad ennast, mõtlesin vihaga. Raudhamba õlale oli tätoveeritud paljas naine, kellel jalgade asemel kalasaba. Teine sõdur oli kõhetum, ta keha oli piinlikult valge. Tal olid lühikesed tumedad juuksed.

„Kuradi raisad, käivad siin muudkui...“ pomises Heinz läbi hammaste ja pani kaardid käest.

„Mängid või ei mängi?“ küsis Tiit.

„Ei viitsi enam,“ vastas Heinz.

Nagu selgus, ei viitsinud keegi enam bismarki taguda. Kogu kamp jälgis nüüd väga tähelepanelikult sündmuste arengut.

Konkreetses mängu iseärasuseks oli raske keelebarjäär. See tegi mõnegi põgusa suhtluse intensiivsemaks, andes sellele kõrvaltvaataja jaoks lausa sündmuse kaalu. Vene sõdurid püüdsid endast ja oma ujumisoskusest võimalikult paremat muljet jätta. Nad läksid vette palju soliidsemalt kui muidu, jättes lartsatava „kõhuka“ sooritamata. Raudhammas ujus natuke aega ringiratast, tõmbas kopsud õhku täis ja sukeldus. Teine sõdur rammis veidras segastiilis ülesvoolu kaugemale. Erna ja Velli vaatasid muiates üle vee. Päike paistis neile näkku ja nad kissitasid silmi.

Äkki tõmbus Erna suur ja rahulik nägu üllatuskrimpsu, seejärel karjatas ta vaikselt ja vihaselt.

„Mis on, mis on?“ päris Velli.

Erna ei vastanud midagi, kehtas õlgu, turtsatas siis kõhklevalt ja ujus allavoolu eemale. Velli järgnes talle. Samal ajal ilmus jõe keskel pinnale sukelduja tume pea. Ta avas suu, raudhambad välkusid laias ja võidukas naeratuses. Sain alles nüüd aru, et mees tuli otse vastaskalda alt. Kõva kutt, kui ta just kogu aeg ühes kohas ei kükitanud!

Silmanurgast märkas, et Heinz ja Raivo olid vahepeal kusagil ringi tuianud. Pilke vahetades tulid nad meie juurde tagasi. Heinz hoidis üht kätt selja taga. Aga see ei tähendanud tegelikult midagi.

„Kuradi raisad,“ ütles Heinz.

Varsti olid sõdurid kaldal ja viskasid ennast selili. Nad jäidki nüümoodi poolde reide ulatuvais lohmakates tumesinistes aluspükstes vedelema. Kehad lõdvd, pead aga poolpüsti ja pilgud jõe poole suunatud. Oo, ma mäletan neid

jubedaid soldatipükse siiani! Need liibusid vastu meeste märga alakeha ja minu meelest oli see väga häbiväärne pilt.

Erna ja Velli ujusid ikka veel vastaskalda all madalas sopis keset kõrkjalahvandust. Nad rääkisid vaikselt juttu. Siis kostis Velli meloodiline naerutriller. „Naera aga naera,“ vangutas Erna pead. „Oleks sulle endale...“

Viimaks ujusid nad tagasi. See oli pikk ja omamoodi ilus tulemine. Me kõik jälgisime seda keskendumult: meie ühe, Vene sõdurid teise nurga alt. Kaks jõnksamisi lähenevat naisepead vaikselt voolava veepinna kohal. Oma tangilokid olid naised osanud täiesti kuivaks jätta.

Meiepoolne kaldanõlv oli järsk, selle kõvaks tallatud muld libe. Naistel oli tegu sealt ülessaamisega, aga ometi läks see neil korda, ilma et nad seejuures naeruväärseks oleksid muutunud.

„Pole siin maal enam ühtki meest, kes taipaks ka kätt anda,“ ütles Velli silmi välgutades.

„No tead sa,“ ütles Erna.

Paar minutit istusid nad sealsamas nõlvaserval. Nende kehad sätendasid soojadest veepiiskadest. Nad olid kaunid.

Sõdurid lesisid kaugemal, ujumiskohta poolitava künka mõnusal kallakul. Naised heitsid neile pahaseid üleõlapilke. Raudhammas naeratas jultunult ja süütas järjekordse sigareti. Asi läks igavaks. See polnud enam sündmus, vaid harilik kekutamine. Sääraseid episoode võis meie jõe ääres hommikust õhtuni vahtida. Meeste ja naiste vahel toimus kogu aeg midagi, mis oli minu meelest nii tühine ja labane. Küllap see oligi see täiskasvanute elu. Milline õnn, et see ei puutunud minusse. Mina ei tahtnudki vist täiskasvanuks saada.

Aga siis sündis midagi tavatut. Naised tõusid otsustavalt — algul Velli, seejärel Erna. Nad võtsid kuivanud rohukamaralt oma riidepambud ja tulid meie poole. Tulid ja kõndisid otse meie tekkide, raamatute, mängukaartide, veemannergu, meie jalgade, käte ja pruunide selgade vahelt läbi. Õigemini — naised astusid meist üle. Nende liikuvad puusad, reied, põlved varjasid viivuks koguni päikese. Suuremad poisid tõstsid protestiüminat, Velli ühmas midagi naljakat ja nipsas nimetissõrmega Tiidu kukalt. Jõle äge nali, eks ole, õelutses Tiit, aga tema kohta kuidagi tuhmilt ja väheveenvalt. Ja juba olidki naised meist üle ja mööda saanud, juba tungisid nad oksi kahistades platsile, mida legendikuks nimetada on suur liialdus. Ümberringi tihedad põõsad ja täismehel vööni ulatuvad raudnõgesed, mille keskel siledaks tammunud sõõris asus meie garderoob, kuhu ei ulatunud ükski kõrvaline pilk. Seda mulku põõsastes võis näha ainult linnusepoolsest kaldalt, ja sedagi kas vees seistes või tihedasse alusvõsasse trügides. Aga loomulikult avanes see täielikult meile, kes me lesisime või istusime vaid mõne sammu kaugusel teisel pool kitsast jalgrada. See plats kujutas nüüd tillukest teatrilava, kus hakkas toimuma ennenägematu etendus.

Sest asutuse kaks kenamat sanitari hakkasid sealsamas, meist nelja-viie meetri kaugusel, riideid vahetama.

„Kui ei lubata, siis ei lubata. Vene värk ja soldati asi, neil peab elu avalik olema. Ah, ega soldatile pole mõistust antud. Ha–ha–haa. Kuule, siin omad

eesti poisid, üks neistki pea ükskord mehed saama!“ ütles Velli lõbusalt. „Noh, mis on, poisid? Pole enne näinud või?“

Kamp jäi äkki väga vaikseks. Kambal polnud enam midagi ütelda. Ma ei vaadanud, kuidas reageerisid teised. Mul oli häbi teiste poole vaadata. Ja samas olin ma nii loll küll, et jäin ammuli sui naisi vahtima.

Velli ise pööras meie poole oma nõtke ja päevitunud selja. Tema toimetas kiiresti. Ta oli üldse kiire, kaval ja naerune. Nägin vaid hetkeks ta valgete puusade välgatust ja juba oligi tal kleit üle pea alla lastud. Aga Erna, suur, lopsakas ja omamoodi ilus hiidnaine, keeras oma valge keha kogu selle jahmatavas rikkuses eestvaates meie poole. Ma ei tea, miks ta nii tegi. Mida ta seejuures silmas pidas. Või kas üldse midagi silmas pidas. Igatahes toimetas ta seal säärase ürgrahuga, et see lihtsalt ei saanud midagi pahelist tähendada. Mitu ülipikka hetke seisis ta väljasirutatult meie ees, käed kuklas juukseid kohendamas, suured rinnad pingul, kõht pingul, reied pingul. Ja veel: tihe ja tume, kohutav ja peibutav karvakolmnurk kergelt harkis jalgade kohal veepiiskades sätendamas. Ja see lõppes otsekui tillukeseks patsiks põimitud karvasabaga, millelt omakorda nõrgus helkivaid piisku. Ja veel — üsna selgelt aimus ka see kohutav eimiski, see nahalõhe kräsukarvade all just selles kohas, kus minul oli (ja hetkel seletamatul kombel aina paisus) hoopis midagi muud. Ma ei saanud pilku pöörata. Ma ahmisin seda kõike oma poisimällu. Nagu selgus, oli mul seda kohutavalt vaja!

Siis puudutas Erna mõtlikult üht oma kikkis rinnanibu. Ta muigas seejuures kergelt. Ning tõstis siis käed ja — ringutas! Pärast hõõrus ta ennast kaua ning aeglaselt roosa käterätiga. Ja alles siis kummardus kuiva pesu järele. Ning just selle liigutuse ajal tajusin endal Erna tumesinist pilku. See oli nagu liiga kuum ja niiske puudutus. Mu rinnus jõnksatas, otsekui oleksin kusagilt kõrgelt alla kukkunud. Kummarduv Erna vaatas nüüd mulle otse silma. Polnud enam mingit kahtlust, et nimelt mulle. Ja ma nägin ta silmis igasuguseid asju. Seal oli päikesesädelust ja laiska naeru ja leebet pilget ja kaastunnet — jah, ka seda, aga oli veel midagi, millest ma üldse aru ei saanud, millest ma ei võinudki aru saada. See tundmatu sõnum, teadmatu signaal alasti, lopsaka, häbitu naise silmadest hirmutas mind väga. Ja alles nüüd märkasin ma enda juures midagi nõnda piinlikku, et see sundis mind välkkiirelt küliliasendist kõhuli viskuma. Mu põskedesse tõusis kuum verelaine. Ilmselt kattus mu nägu alandava plekilise häbipunaga. Ja ka see polnud veel kõik. Erna hakkas vaikselt naerma. Ta naeris mind! Ma sulgesin silmad. Ma tahtsin vist surra.

„P-ö-ö-ö-ö-ö,“ tõstis toibuv kamp üminal häält. See oli kommentaar, hinnang ja protest korraga. „Pöööööööööö!“ hüüdis kamp. „Pöööööööööö!!“ mõirgas ta.

„Pöööööööö!!!“ röökis ka mina kähedalt, küüned rohujuurtes ja kuivas mullas, kuumav pea käsivarte vahele surutud.

Järgmisel hommikul kohtasin õues tiirutavat Aksi ja nii tekkis minulgi ootamatu võimalus natuke rattasõitu harjutada. Selleks kõlbas Aksi ema sõjajärgne nais-
tejalgratas „Husqvarna“, hoolega hoitud ja õlitatud sõiduriist, mille tagarast ehtis ning kaitses mitmevärvilistest traadikestest punutud iluvõre. See jalgratas oli konstrueeritud tugevat konti tõsistele ja kokkuhoidlikele naisterahvastele — just säärane oli ka Aksi ema. Ühe poisinaga jaoks oli see raske, ebamugav ja isegi veidi ohtlik riist, eriti juhul, kui sa veel peaaegu üldse sõita ei osanud. Aga kuidagi ja millelgi me pidime sõitu ju õppima! Minu meelest polnud sel ajal vabakäiguga kahe rattalisi lastejalgrattaid olemaski. Olin Aksi ema pühapäeva-sõiduki pedaale paar korda varemgi tallanud. Meie peres jalgrastat loomulikult polnud. Jalgratas oli nii kallis asi, et me sel teemal ei rääkinudki. Terve asutuse peale võis kokku lugeda kolm või neli sõidukõlblikku jalgrastat.

Aks, kamba üks nooremaid, mõjus nagu väike kibestunud täiskasvanu. Ta oli üdini pessimist, kes nägi kõikjal halbu endeid ja kartis ka kõige pisemaid pahandusi. Aks oli alati mures. Ta pilk vilas kartlikult ringi ja mõni arvas seepärast koguni, et ta on sündinud kõõrdsilm. Aksi pidev pabistamine mõjus lausa motoorselt, aga mina sain temast hästi aru.

Väike Aks elas koos emaga kampri, joodi ja haavasalvide järele lõhnava ambulantsitoa taga. Ükskord vihmasaju ajal istusime Aksi pool ja ta näitas mulle väga paksu meditsiiniõpikut, vannutades enne, et ma sellest kunagi kellelegi ei kõssa. Raamat oli arusaamatu ja üldiselt igav, aga siiski — selles olid mõned värvipildid ja vahetahvlid. Algul vaatasin sääraseid, mis tekitasid meeldivat ärevust ja otse sundisid ennast kauem uurima. Mäletan lihtsas stiilis joonistatud pildisarja sellest, kuidas naise kõhus kasvab laps — algul on titt nagu kalamaim, siis sirgub aina suuremaks ja suuremaks, kuni ongi äkki tilluke inimene. Aga kohe seejärel sattusin väga kohutavatele värvifotodele: ühel pildil oli mees, kellel suu asemel tohutu mädaauk, teisel seisis tobedalt alistanud näoilmega paks ja inetu alasti naine, jalad harkis. Ta paksude kintsude vahel punetas midagi mõistmatut, mis nägi välja nagu muljutud sõstrakobar. Süüfilis, lugesin pildi alt ja lõin paksu raamatu ehmunult kinni. Lahtise akna taga pladises vihm. Toas oli hämar. Mind seirasid Aksi kartlikud, kuid väga tähelepanelikud silmad. Ja ma mõistsin, et sellised kõhedad lõhnad naaberruumist, sellised hirmsad raamatud pesukapis võivad ükskõik kellest argpükski teha. Aks teadis juba väga varakult, et elu on täis metsikuid ohte.

Ometi ei takistanud loomupärane argus Aksil tegemast suuremeelseid või koguni hulljulgeid tegusid oma kamba ja sõprade heaks. Ta kahvatus näos peegeldus pidev siseheitlus. Nüüdki sörkis ta mu kõrval ja nurises nutuselt, et niimoodi vänderdades lõpetan ma varsti kraavis ja siis ta alles ema käest saab. Aksi ema oli kasina jutuga karm meditsiiniõde, kes oli aegade jooksul lappinud kogu meie kamba suuremaid ja väiksemaid lihahaavu.

Ma vänderdasin tõepoolest ja väga kõvasti. Olin iga hetk kukkumas või millelegi otsa kihutama. Ma ju ei osanud veel peaaegu üldse sõita. Ma ei

teadnud sedagi, kuidas suurt ja rasket jalgratast pidurdada. See oli tegelikult juba tükk aega juhitamatu. Ratas sõitis üsna omapead, ta sõitis kiiresti, vihasealt ja kahjurõõmsalt sinna, kuhu ise tahtis. Minul polnud sellega rohkem asja kui kõik kaasa teha. Nii olid need sõiduproovid juba mitu korda läinud. Pigistasin silmad kinni ja andsin enese saatuse hooleks. Kraavi ma seekord ei vajunud, küll aga veeresin jalgteede ristmikul seisvasse inimsamma. Kui palju neid seal seisis, seda ma õnneks ei näinud — mu silmad olid ju kinni. Kukkumine toimus täielikus pimeduses. Olin seejuures hürvaikne. Täiesti võimalik, et kaotasin viivuks ka teadvuse.

Pudenesin pehmete lehtedega põõsasse, saades vaid paar tühist kriimustust. Natuke aega lamanud, avasin silmad. Vaatasin alt üles ja nägin veidras rakursis, kuidas jalgratta alt turnis välja ning hüppas jalule ümar ja rõõmsameelne Karla. Sealsamas ukerdas ka Elmar. Ta pruuskas nagu peru hobu, rappis oma kõverate käte ja jalgadega, leidis lõpuks kandadega maa-kamara üles ja tõukas enese püsti. Minu poole vaatamata, minust ülepea hoolimatagi surusid mõlemad ennast rahvasumma tagasi.

Elmar ja Karla olid asutuse üldpildis päris noored mehed. Elmar oli põdenud lastehalvatust, ta liikus veidralt kareldes ja laskis alatasa kuuldavale koledaid hirnatusi; alatihti solvus ta millestki ning siis nähti teda metsikute ämblikuhüpetega kuhugi minema tormamas; Elmarit peeti lollikeseks, aga meie kambaga klappis ta päris hästi. Mina teadsin sedagi, et Elmar kirjutab luuletusi ja külajutte. Jutud rääkisid sulaste ja peretütarde keelatud armastusest. Olin paari sellist Elmari käest lugeda saanud. Ta nimetas oma vihikuid ja paberipakke käsikirjadeks. See lisas juttudele minu silmis millegipärast mõnevõrra väärtust. Jutud ise olid igavad. Nagu hiljem eesti kirjandusega lähemalt tuttavaks saades selgus, kirjutati umbes samalaadseid igavaid jutte peretütardest ja sulastest sajandivahetusel lausa massiliselt. Elmari jäljendused polnud originaalidest sugugi kehvemad.

Lõbusa meeslapse Karlaga oli seotud mingi tume või koguni piinlik mõistatus. Ta oli paks ja tugev noormees, kes rääkis pugejaliku titehäälega nagu mõni viieaastane paiposs. Habet ei kasvanud ta siledatel põskedel üldse. Ta nägu oli alati roosa. Sellel püsis üllatusrõõmus ilme nagu lapsel, kes loodab täiskasvanult kiitust ja kommi.

Nägin rahvasummas teisi tuttavaid: härra Korkmat, kurtumma Anatolit ja endist tsirkuseakrobaati Ramiust. Ja veel seisis seal mõned selle asutuse tähtsamad vanadaamid: punase kindralmajori lesk, kodanliku laevaomaniku lesk ja endine kinokassiir. Seisatanud olid paar kontorinaist, kõõgitoõilised ja sanitarid, teiste seas Velli, kelle sarnakal naerunäol oli nüüd ausalt osavõtlik ilme. Ta tihedad kulmud olid küsimärgina üles kerkinud.

Agas keset tihedat sõõri seisis Vene sõdur ja nuttis kibedasti. Sõduri pea oli paljas ja see oli värskest nullsiledaks püगतud. Sinakashallil kolbal võis selgesti näha veresoonte jõgikondi ja veritsevaid kriimustusi.

Anatoli haaras mul varrukast ja häälitseis hoiatavalt: thõh–thõh. Sõdur nuuksus ja ütles midagi vene keeles. Aks puhkis mu selja taga: mida ma ütlesin?

mida ma ütlesin? Ta haaras jalgratta juhtrauast ja sikutas ilusa sõiduriista õnnetuspaigast kaugemale. Oli just paras aeg: kaugemalt teeharult lähenes kiirel tippival sammul Aksi pikk, kõhn ja kondine ema, lumivalge kittel seljas, karmis piklikus näos veretamas tulipunaseks võõbatud huuled.

Ma ei teadnud enam, millele keskenduda. Mida vaadata? Mida elult oodata? Paistis aga, et minuga polnud kellelgi aega rielda. Pugesin vaikselt rahva sekka.

„Kas siis keegi ei oska veidigi vene keelt?“ küsis härra Korkma käskima harjunud mehe toonil pahakspaneva imestusega. „Ise tegite selle töörahva riigi, aga näe, nüüd ei oska oma kaitsjaga rääkidagi. Mis tal ometi viga on? Miks sõdur nutab?“ Korkma liigutas karku. Ta põlv kriginis metalselt. Teadsin, et sellist heli tekitab protees.

„Mina oskasin seda omal ajal küllaltki rahuldavalt, härra Korkma, aga ma kardan, et see oli üks teine vene keel, mida meile gümnaasiumis õpetati,“ lausus laevaomaniku lesk.

„Tunnen kaasa, proua Uttobert,“ mühkas endine miljonär. „Paljud asjad olid siis teisiti, eks ju? Aga praegu tahaksin ma siiski teada saada, mis siin tegelikult toimub. Kuulge, äkki on nad alla andnud?“

Elmar hirnatas nagu peru täkk.

„Teie naljad on koledad,“ ütles punase kindrali lesk.

„Ega teiegi omad kiita ole. Ma mõrten üldiselt. Ma mõtlen seda, mida nad näiteks teie mehega tegid,“ löikas Korkma.

„Te olete küünik,“ salvas lesk.

„Kui see aitaks,“ naeratas Korkma ja pööras pilgu ära.

Sõdur nuuksatas, ütles jälle paar sõna ja tõstis märja silmnäo üles. Ta uppunud lootusetu pilk rändas näolt näole. Ja nüüd tundsin ma ta ära. See oli üks eilsetest suplejatest, väiksem ja tagasihoidlikum. Mäletasin kindlalt, et veel eile olid tal juuksed peas. Lühikesed sõduriharjased küll, aga siiski juuksed. Ja samal hetkel silmas Vene sõdur mind. Ta tõstis kiiresti käe ja näitas minu peale näpuga. See lausa värises erutusest. Ta hüüdis midagi. Hakkasin taanduma, kuigi ei teadnud ennast tema ees milleski süüdi olevat.

„Kes siin vajab tõlki? Mina oskan vene keelt küll!“ kostis äkki enesekindel poisihääli. Teadmata kust ilmus sõõri võõrapärastes pühapäevarõivais pois, minust aasta või kaks vanem. Tal olid süsimustad kräsujuuksed ning plikalikult punased huuled. Ma polnud seda poissi varem näinud, kuid endastmõistetavusest, millega auväärne seltskond talle teed tegi, järeldasin, et ta ei ole siin üldse juhuslikult.

Poiss pöördus sõduri poole ja küsis nipsakal toonil midagi vene keeles.

Sõdur vahtis võõrast poissi umbusklikult, pühkis siis nina, neelatas, võttis enese kokku ja hakkas murduva häälega, silpe neelates kiiresti seletama. Vahepeal tikkus talle uuesti nutt peale. Võõras poiss lausus läbi hammaste midagi teravat. Ja varsti seletas ta meile kõigile:

„See sõdur siin räägib niisugust asja, et eile varastasid mingid poisid temalt pilotka ära. Jõe ääres, ütleb ta. Pilotka on sõduri müts, noh. Suvemüts. See

sõdur räägib, et ta sai väga rangelt karistada. Pilotka kuulub riigile, see tähendab, on puhas kroonvara või umbes nii. Ega mina tea, aga nüimoodi ta räägib. Talle anti kolm tundi, et oma pilotka üles leida, muidu läheb ta sõjakohtu alla. Tribunali, saate aru? Ja siis viiakse dispatti. Vangi, noh.“

„Uskumatu lollus,“ mühatas isand Korkma ja krudistas proteesi. „Kuigi — miks ka mitte.“

Mu selja taga nohises Aks. Ta oli jalgratta koju viinud ja ema käest plehku pannud.

Ütlesin talle tasa:

„Kuulsid, Aks? Lippa nüüd ruttu jõe äärde! Räägi see lugu Tiidule ja teistele ära. Ma arvan, et pilotka on Heinzi käes. Võib-olla teab sellest midagi ka Raivo.“

„Miks mina, miks mina?“ nurises Aks. Aga juba ta jooksis. Mina seda teha ei saanud — mu au oleks selle all kannatanud. Mind oleks valesti mõistetud ja põgenejaks peetud. Oli ju Vene sõdur minu peale näpuga näidanud.

Ma ütlesin võõrale poisile:

„Ütle talle, et las ootab. Ütle talle, et me uurime, ega mõned tuttavad poisid pole seda kogemata leidnud ujumiskohas rohu seest. Ütle talle, et eesti poisid küll igasuguseid pilotkasid ei varasta.“

„Hm?“ Velli kulmud kerkisid veelgi kõrgemale, lausa juuksepiirini. Sanitar vaatas mind pika pilguga, pahvatas sumedalt naerma, vakatas samas, varjates suu käega. Ta laskis mu laubale kerge sõrmenipsu ja tõttas siis mööda liivatatud teerada krudinal minema. Koos temaga eemaldus lõbus ja kerglane lõhnapilv. Me kõik vaatasime talle järele — igaüks omal moel. Härra Korkmal oli nägu, nagu lutsiks ta magushaput klaaskommi. Punakindrali lesk pilgutas kiiresti-kiiresti oma vesiseid silmi. Laevaomaniku lese suu tõmbus nõelpeeneks kriipsuks. Karla punastas. Sõdur pühkis nina ja jäi Velli tugevaid sääremarju vahtides väga mõtlikuks. Velli aga läks ja läks ning tal olid jalas lumivalged hambapulbriga puhastatud tennisingad, nende sees veel valgemed sokid. Velli kõndis kiiresti, jalapõidasid väljapoole pildudes. Mulle tegi see nalja. Mul polnud aimugi, et sellist naljakat käimist nimetatakse baleriinikõnnakuks.

Vene sõdur sai pilotka tagasi poole tunni pärast. Selle tõi ära Raivo. Sõdur tänas teda, surus mütsi kõrvadele ja hakkas kergel sammul lennuvälja suunas minema. Raivo sülitas, joonistas palja varbaga teetolmu mingi kriuka, võttis sisse poosi, mis tähistas motovõistluse stardiasendit, röögatas „trõnn-trõnn“ ja silkas mängult gaasipedaali kruttides ja käike vahetades minema, ilma et oleks kordagi minu poole vaadanud.

Meie astusime koos võõra kräsupeaga läbi tumeda kuuseheki kaldakõrgendikule, kust avanes postkaardilikult kaunis vaade vanale linnamäele teisel pool jõge.

„Mis su nimi on?“ küsisin ma.

„Seesama mis juhatajal,“ ütles ta.

Ma ei saanud temast aru. Siis arvasin mõistvat ja küsisin aupaklikult:

„Stalin?“

Võõras poiss kehtas õlgu ja ütles:

„Ei, miks? Minu nimi on Sedler. Boris Sedler. Mu vanaema määrati siia juhatajaks.“

„Kas seesama...“

„Kuule, jah, seesama jõe eit, kes käib ringi, meestepintsak seljas,“ hakkas Boris naerma. „Mina ka ei salli teda eriti, kui tahad teada, aga kuhu ma pääsen? Mul vanemad ju veel Leningradis, mina aga elan nende Eestisse tulekuni vanaema juures. Kas sa ka tead, mida see minu pintsakus vanamoor eile välja mõtles? Haa! Ta laseb siit majade vahelt pargi maha saagida, et saaks kontoriaknast jälgida, kuidas kokad ja sanitarid hernesuppi varastavad. Mine või lolliks, millised ideed!“

Boris rääkis soravat, selget ja veatut eesti keelt; ta rääkis koguni sellist raamatukeelt, mida mina veel kuigi hästi ei osanud, aga mille poole ma püüdsin ja mis pidanuks mulle seega meeldima. Aga ei meeldinud. Borisi laisal, plikalikult ilusal näol vaheldusid jutuvahetuses mitmesugused ilmed: sünged, kurvad, klounilikud poolgrimassid. Ta silmad jäid seejuures kogu aeg ühesuguseks. Need olid ükskõiksed ja kuidagi reeturlikud. Kui oled poiss, siis polegi sul nii raske usaldada oma vaistu, et sääraseid asju ära tunda. Tõsi, ka mu enda südametunnistus polnud hetkel päris puhas. Raivo oli pilotka pärast vist vihane. Aga see oli siiski midagi muud.

Äkki katkestas Boris oma sorava loba ja ütles:

„Ei julge sind rohkem kinni pidada. Paistab, et sind oodatakse, noor seltsimees.“

Pöördusin vaatama. Kuuse all seisis Leho.

13

Imelik küll, aga ma olin Leho mõne nädalaga peaaegu täiesti unustada jõudnud. Meelest oli lennanud kõik, mis kooliga seotud. Suvi oli mu jäägitult alla neelanud. Aga Lehole otsa vaadates mõistsin, et tema tulek ei puutu üldse meie kooli ega meie veidralt jahedatesse suvistesse suhetesse.

Kuid kõigepealt küsis ta juua. Viisin ta kiiresti koju. Tuppa, nagu meie ütlesime. Emal oli pikk tööpäev köögis, seega oli kodu ainult minu päralt. Võti oli koridoris esikukapi all.

Leho jõi tühjaks terve kopsiku, pühkis nägu, vaatas meie kasinas toakeses ringi ja noogutas ebamääraselt.

„Mul pole palju aega. Pean kohe tagasi minema,“ ütles ta riulit silmitsedes, võttis sealt pisikese värvilise põrsa ja uuris seda. „Ah soo, see on see martsipan, ma tean küll. See sul ju kivikõva. Kahju, ei kõlba enam süüa. Sa oled nagu mingi plika, hoiad martsipanist asju alles. Mina olen küll oma paarsada sihukest martsipanisiga nahka pannud, ausalt. Täitsa mehka.“

Istusin vaikides ja vaatasin ta tihedate tedretähnidega kaetud higist nägu.

Oli selge, et ta ei tulnud meie asutuse vahele niisama ajaviiteks kõndima. Asi polnud ainult mõnes kilomeetris. Sellised visiidid polnud meil suviti lihtsalt kombeks. Tal pidi olema minu jaoks mingi suur sõnum.

Õhukese toaseina tagant kostis kobinat ja Leho muutus ärevaks.

„Ah, see on ainult naabrite hundikoer. Jube sõbralik koer, aga nad hoiavad teda päevad läbi toas kinni. Vanadele ei meeldi koerad,“ seletasin ma.

„Koer las olla,“ ütles Leho. „Rohkem seal kedagi kodus ei ole?“ Ta täristas näppudega lauaplaati, vaatas kahtlustavalt ringi ja kallutas siis oma pea minu kõrva äärde. Tema ruudulisest särgist pahvatas higi, kirburohu ja metsmuulukate lõhna.

„Oled sa midagi kuulnud?“ küsis ta nõudliku sosinaga.

„Millest?“

„No kuule! Millest me sinuga seal toominga all rääkisime?“

Siis muidugi meenus kõik. See oli otsekui hele ja hääletu plahvatus alateadvuses. Külmavärinad jooksid üle selja ja ma ei saanudki aru, on see kole või hoopis meeldiv tunne. See oli vist midagi vahepealset. Ja siis rääkisin Lehole sellest, kuidas me mõne aja eest linnasugulase Reinuga jõekaldal mängisime, kuidas Rein äkki alla kukkus ja kuidas üks vanamoor oli meid kontkäega ähvardanud. Kontkäega, just nimelt. Aga siis polnud ma üldse Leho kohutava saladuse peale mõtelnud. Ma polnud tabanud otsest seost. Nüüd tabasin. Päriloomulikult ei rääkinud ma Lehole meie paberlennukivaimustusest kuigi pikalt.

„No näed!“ hüüatas Leho. Ta vakatas, vaatas jälle kahtlustavalt ringi ja hakkas siis poolsosinal rääkima.

„On andmeid! Jaanipäeva paiku võib midagi juhtuda. Ma ei tea midagi täpset, ära küsi, niikuinii ei saa ma rääkida, aga... Võib-olla ei juhtu üldse midagi, aga... Passi peale, passi hoolega peale, vaat mis ma ütlen! Pagan seda kolhoosivärki (ta ütles „koloosi“) võtaks, mina ju ei saa. Mis teil siin asutuses viga, käite ujumas ja peesitate päikese käes nagu mingid linnakad. Mina pean kolhoosikapsaid kõplama ja väetist valvama ja nüüd on heinaaeg ka varsti käes. Kodus kah kõik see värk... Oma talu tahab ju ka pidamist. Vanamees pani mulle säärase mahvi peale, ma ütlen! Nüüd pean ma veel meie orikat karjatama, sa saatan küll. Kui nii edasi läheb, toon binokli siia sinu kätte.“

„Eks sa ise tead.“

„Ei, ega ma ei jäta, ma teen vaatlusi edasi. Ma teen kas või öösel. Lühidalt, passi hoolega peale. Ma pean nüüd minema, muidu saan vanamehe käest kolki. Ega tema tea, kus ma praegu olen. Mind saadeti ju ainult hobust ära viima... Kas sa oma poisse usaldada võid?“

„Küsid veel!“

„Eks sa vaata. Rahvas räägib, näe, et siin teie kandis, tõsi küll, seal kusagil teisel pool jõge otse idas... Muide, sa ikka oskad ilmakaari määrata, mees? Kas teil kamba peale üldse mõni kompass ka on? Olgu... Räägitakse, et kusagil seal lageda peal on mingid koopad ja vanad maa-alused käigud ja mingid õhuavad... siit teie juurest fosforiidikaevanduse poole minnes, ma arvan. Mul on tunne, et seda tasuks uurida. Saatan küll seda põlluorja elu võtaks, ma uuriks

nad ise kõik läbi, aga ma ju ei saa! Ah jah, vaadake, mehed, et te nende koobaste ligida! pimedada peale ei jää! Kuule, saada mind natuke maad, eks? Ma ei tahaks praegu teie poistega pikalt õiendama hakata.“

Kui Leho asutuse piiril lopsaka lepavõsa vahele kadus, vajasin mina veel tükk aega üksindust. Hiilisin inimesi vältides vaiksele ääremaale, laugjalt langevale jõeveerele, toomingapadrikusse peitunud väikesele legendikule, ronisin ainukese seal kasvava madala, ent jässaka ja tugeva männi otsa. Ma istusin seal kaua. See oli minu puu. Teadsin peast männi sõbralikult harali okste iga mügarust ja möhna. Minu meelet tundis puu ka mind. Ta ei teinud mulle liiga. Ta vaikis koos minuga.

Kuulsin oma südame kloppimist. Tundus, nagu ei tuksuksi ta rinnus, vaid kuulmenahkades. Surusin käe koguni rinnale. Ja muidugi põksus süda seal ja mitte kõrvades. Läks aega, aga viimaks oli minusse imbunud piisavalt sooja ja maguskirbet vaiguhõngu. See oli alati nii. See polnudki nagu lõhn, vaid midagi palju enam — nagu puudutus või silitus. Varsti ei uskunud ma hästi enam isegi seda, et koolivend Leho oli mul külas käinud, rääkimata hingematvast ärevusest, mille ta endaga kaasa tõi. Mul hakkas palav. Ronisin puu otsast alla, silitasin hüvastijätuks ta tüve ja jooksin jõe äärde, kust juba tükk aega kostis hüüdeid, naeru ja veepladinat.

(Järgneb)

Õhtu oli oiuline. Leitsak, mis päeval võimutses, pannes õhu paakunud maa kohal värelema, oli taandunud ning teinud ruumi värskendavale jahedusele, mida kerge tuuleõhk mägedest kandis. Silmi sulgedes ja niiskeid puhanguid sisse hingates võis tunda mägiaasadel kasvava värsket rohu vaevu tajutavat aroomi. Päike oli juba loojunud, kuid öö must mantel polnud veel maailma kinni katnud. Veel valitses see maaliline üleminek valguse ja pimeduse, päeva ja öö vahel; hetk, mil värvid sulanduvad ja nime kaotavad. Taevas, mille puna pikkamisi lillakaks tõmbus, küütles erinevates toonides ja selles purpurses õhetuses särasid läikivroosad pilved.

Läbipaistva loorina laskus majale hämarus, mähkides ta tsikaadide sirinasse. Seinad, mis mäletasid veel päevast kuumust, võpatasid kergelt, tunnetades öö rõske hinguse lähenemist.

„Ilus õhtu, härra Dannfuss,“ kõlas trepilt.

Terrassil seisnud mees pöördus. Ta oli pikk ja kõhn, aristokraatliku hoiaku ja ikka veel sirge rühiga, kuigi ta meelekohad olid juba ammu aastatest härmas.

„Aa, see olete teie, mister Holbrook,“ sõnas ta. „Jah, õhtu on tõesti suurepärane. Te vaadake vaid neid värve! Midagi sellist ei näe te enam kunagi, see on kordumatu!“

„See on ju vaid loojang.“ Mister Holbrook päästis oma vanamoodsa kuue hõlmad lahti, paljastades moestläninud laiad traksid, mida keegi enam ammu ei kandnud, ning istus ägiseses trepiastmele. „Homme kordub see jälle. Ja ülehomme... Ja üleülehomme...“

Härra Dannfuss raputas pead.

„Ainult loojang... Jah, seda ta on. Kuid ta ei kordu, ei! Ta on alati uus, alati erinev. Ta muutub, Holbrook, muutub! Värvide, toonide, tunded, nüansid! Seda, mis oli täna, te homme ei näe. Seda, mis oli täna, te homme ei tunne. Seda, mis oli täna, ei saa enam tagasi, see on läinud. Igaveseks. Imetlege, Holbrook, jätke meelde. Te võite näha midagi sarnast, kuid ei kunagi enam täpselt seda mida praegu, selles on looduse kordumatu võlu. Alati midagi uut...“

„Te oleksite pidanud hakkama luuletajaks, Dannfuss. Või kunstnikuks.“

„Ma olin. Kunagi.“ Härra Dannfuss vaikis mõne hetke. „See oli ammu.“

„Te pole sellest kunagi rääkinud. Mis juhtus?“

„Ei midagi. Sel polnud mõtet. On ainult üks kunstnik, üks luuletaja,“ viipas härra Dannfuss jalutuskepiga, mille hõbenupp loojangu puudutusest roosakaks värvus, „loodus. Teised on vaid haledad jäljendajad.“

„Teil võib isegi õigus olla,“ noogutas Holbrook. „Ma pole sellele varem mõelnud.“

Nad vaikisid.

Neil polnud sõnu vaja.

Kaks vana meest ja vana maja kesk lõputut voogavat vaikust. Nii oli see alati olnud. Ajad muutusid, maailm samuti, kuid nemad jäid samaks. Ikka ja jälle kohtusid nad oma lõpututel rännakutel mõnes mahajäetud majas, et segamatult vaikuse värve vaadata. Vaid nemad kaks. Ja loojangud. Neid polnud veel ära rikutud.

Nad vaikisid.

Taevasse ilmusid kakaovärvi triibud.

Maja, mis suure ja tummana nende selja taga oli seisnud, liigatas. Tema sisemusest kostsid sammud. Need olid rasked, asised jalaasted, mida saatis vana trepi kägin, kaeblik nagu häälestamata viiul. Tsikaadid vakatasid.

Härra Dannfuss, kes oli rinnatisele toetunud, pöördus võpatades ümber.

„Kas kuulsite?“ päris ta Holbrookilt. Too oli püsti tõusnud ja silmitses hämmeldunult maja.

„Keegi kõnnib,“ sosistas Holbrook. „Kuid seal pole ju kedagi!“

Mehed vaatasid üksteisele otsa.

„Kummitus...“ pomises härra Dannfuss lõpuks, mõeldes jälestusega neile tumedatele tihketele kogudele, kes õhku pööristena liikuma lüües lärmakalt ringi kolistasid.

Kas tõesti ka siin? Kui nii, siis hüvasti, rahu ja vaikus; hüvasti, kaunid päikeseloojangud ja värvide mäng õhtutaevas. Nemad seda ei mõistnud; nad ei suutnud näha täiuslikku ilu ega hoolinudki sellest. Seda ei läinud neile vaja nende maisuses. Nad olid robustsed, isegi jõhkrad ja neid huvitas ainult nende enda isik, kõik muu suutsid nad ära rikkuda. Neid ilmus aina rohkem sellesse vaiksesse maailma, mis üha enam nende nägu muutus.

„Nad tõrjuvad meid välja...“ pomises härra Dannfuss.

Holbrook tõstis pea. Tema silmad olid kusagil ära; võibolla otsis ta juba järgmist peatuspaika, võibolla...

„Mis te ütlesite?“

„Ei midagi,“ lõi härra Dannfuss käega. „Kurb on vaadata, kuidas kõik hääbub. Üksildasi, puutumata nurgakesi jääb aina vähemaks. Võtame või selle majagi. Kui kaua me pidime otsima, enne kui ta leidsime. Aastaid tühjalt seisnud, eemal kõigest ja kõigest... Me lootsime, et nii jääbki, kuid nüüd kummitab ka siin...“

Mehed kuulasid majast kostvaid hääli.

Holbrook ohkas.

„Kahju, et see nii läks,“ sõnas ta lõpuks. „Mul on aeg.“

„Lähetage ära?“

„Jah. Ilus õhtu oli, härra Dannfuss. Nägemiseni.“

„Nägemiseni.“

Härra Dannfuss jälgis, kuidas mister Holbrook värelema löi ja hommikuse uduna hajus; heitis siis viimase pilgu loojangutaevale ja imbus hääletult läbi lähima seina.

SÜNERGEETILINE

Ivar Kulli mälestuseks

Võimatu oli temast mööda minna.
Tema vastusirutatud käsi avardas naeratus.
Eluaeg otsis ta ühendusi, südamesoojuse energiat,
mis kõigest koguks kokku mulla, vee ja eeskätt õhu
salatagavarad,
ja nende abil liikuma kõik paneks
ühise valguse poole.
Ta oli hull. Temaga vesteldes, kella kiigates
kiirustati
tagasi mõistlike ringi. Mõnikord põigati
temast kaugelt, kaarega mööda. Hiljem aga
tunti:
oli mööda joostud headuse
abituist hämmeldunud silmist.
Nõnda ta kadus. Rutuliste teel
pole enam takistusi peale õhu.
Nüüd tuleb ta meile vastu
õhu helendusena.
Veel kord oma vikati otsa komistab surm.

TALVO PABUT

HÕNG

Üks vana räämas hoovinurk täis jorjenite hõngu
ja ukse vahelt välja paiskuv lõhnade bukett
kesköiti algav kakofoonne häälightsuste põrgu
mu uberiku juurde tõusev kääksuv tagatrepp

Mu üksilduse paika pole külalisi loota
ma ise olen külas selles hingematvas ruumis
kus, vastu õhtut, lahkunute lõhnaatlast koostan
mis lihvib maha ninakust ja avardab mu puuri

Siin paremal on seisnud kassikast ja kassipojad
veel enne aga küünaldega ärakoitand klaver
üks poisslaps akna all saand alge soojas emakojas
ja seinal rippus õlimaal, kui elu oli parem

Siin esmaasukate eel on peitsitud parketti
kuid hiljem vooland verd ja viint ja ohtralt silmavettki
siin krimpsus eit on tervitanud surmasiluetti
sest kõigest iga nurk ja pragu talletand on hetki

Ma igal päeval linna minnes lõhnad võtan kaasa
toon vastu vihjeid, puudutusi, igapäevast melu
Kui maja alles püsib veel, siis keegi ükskord taastab
mu lõhna järgi mõeldud mõtted, mahajäänud elu

SEEGA SIIS

Pimedal päeval
seega siis talvel
susside sahnal
seega siis toas
nahkköites kaaned
seega siis raamat
pottide kolin
seega ka köök
althäälne ümin
seega siis naine
muud ent ei ühti
seega rutiin
Vaatan et tuiskab
seega siis aknast

linn sähvib tuledes
 elu virvarr
 krae tõstan üles
 seega siis välja
 tänavail tühjus
 seega kõik sees
 müts lendab minema
 seega siis vastutuul
 nina läeb punaseks
 seega ka külm
 pööran end ringi
 seega siis koju
 mantel on varnas
 seega taas toas
 vürtsised lõhnad
 seega söök valmis
 varvastes surin
 seega joon teed
 pea naise õlal
 seega siis õhtu
 kõik nagu ikka
 seega idüll

OOD „OO“-LE

Oo, kõht see ülem vara
 mis ripub nii kui tara
 selle totakalt tolkneva asja ees
 millest öeldakse ära võib tunda meest

Oo, kergelt o-kõverad jalad
 see naistel ant hullutav pala
 mida kohates kohtlane naisekeel
 hüüab oiates: „Lits, kao meeste teelt eest!“

Kõht ja au...
 Sire säär ja kaup...

Oo, saatuslik salm, kas oled mu haud?
 Moraalijüngritele tuleraud
 naisõiguslastele ehk lokulaud
 veel kellelegi ilmselt hingamise paus
 esteetidele halva maitse taud...

Oo, mulle paradoksi ülemlaul

PÄRAST TÕUSU

Pärast tõusu järgneb mõõn
päraast mõõna langus
Kallas põrnu variseb
kaob kui mere kangus
Saatus valib, kes meist vaob
tõusulaine ootel
kelle verepalsam väärt
ringi käima soontes

Sealpool sisemaal on mäed
taeva tugikaared
elukohaks pärjatuil
tunnustuse haarem

Mere pinnast varjatult
sügavikuhauas
vaikset surma suiguvad
mehed, paadilauad

Ainult kalda piiri peal
kinnisilmset riski
leiab otsiv rändaja
„See on elu,“ vist nii
nimeks sellel tundmatul
tõusval vetevallil
mis võib tippu viia meid
rahulolu talli
või siis taanduv vahusein
peitu võtab kaasa
unustuse ihkajad
jätab hauamaata

Ainult kalda piiri peal
tõusulaine ootel
Saatus valib, kes meist teel
mäe ehk mere poole

ALLEGOORIA ALLEGOORIALE

Rist ja viletsus kangetel karkudel
koigerdes kõmpisid uduses õhtus
agulisillutis kajas ses piinas
kõma löi mõrasid hardunud õhku

Linn seisis süütuna, puhas kui piiga
neidis, kel jumalgi püstitaks samba
nimbusekuma ta pea kohal õhkus
kuni sest kumast sai punane mamba
süütuse südames sündinud õudus
varjatud keldritest pärinev lõust, kus
väreles väändunud tapmise iha

Rist ja ka viletsus seotuna pihast
üheskoos ründasid pimedas vihas
mõõkkargu otstega mürgimao silmi
uss löi ent saba kui niudevöö ringi
siiami torge läks eesmärgist mööda
sisse löi sinna, kus neitsit ei lööda

Pimestav oli see süütuse valgus
mis purskus välja kui naiseea algus
süüdates koidu ja ühises riidas
ristipuu, kehvus

VIHMAPÜHAL

Sis kui mets on tuhjaks tilkund
oma labivettind ruu
kuskil lind teeb haalt ja huuab
See ei ole minu suu
et teil murekoorem kanda
et teid vaevab mungaruu
närbund lüderdaja kuulsus
see ei ole minu suu
Minulgi on mured kanda
Mulgi huuda oma huud
Tulen siis kui alles lumi
sulab teie akna all
lahen siis kui juba lumi
sulab teie akna all

mured kõikjal kannan kaasas
Kairos, Albertville'is, Vaasas
ja ka tagurpidi teel
kuni tiivas jaksu veel
Alles selle järel langen
teised läevad, minust kange
kuldmust munder maha jääb
ja vaid loodus hellib pääd

Nii ka mina
Nii ka mina
laulan vastu õhinal
Mina tean, et ühel päeval
siis kui läbi särava
valge lumetäna
astun päiksetules metsa
talveüksindustammid
minu hinges täravad
lahkumise väraval

*Kindel teadmine, et kõik seisab kirjas,
teeb meid tühjaks ja viirastuslikuks.
J. L. Borges, „Paabeli raamatukogu“*

ksivad need, kes arvavad, et kirjanik A on kuskile kadunud või et ta on surnud, lahkunud elavate kirjast. Surm on lai mõiste, kuid ometi ei tähenda see midagi lõplikku. Ühe tunnistaja sõnade kohaselt nähtud A–d aasta tagasi seismas Brandenburgi värava all ja vestlemas politseinikuga. Veidi enne seda tiirutanud ta sealsamas lähedal ümber *Reichstag*'i ja uurinud Teisest maailmasõjast Riigipäevahoonele jäänud haavu. „Siin on aeg peatunud,“ olevat ta omaette nina alla pomisenud. Hiljem rääkinud ta sellest kuskil raadios. Kirjandusloolane M, A sõber, on selle lindi tõepoolest üles tuhninud ja teinud lindist koopia kirjandusmuuseumi jaoks, kuigi niisugustel puhkudel kerkib ikka üles skeptiline küsimus, milleks seda kõike tarvis, sest lõppude lõpuks on igasugune kirjandus vaid väljamõeldis ja kaob koos ajaga. Eks ole ju A isegi kirjutanud:

„Iga kirjanik muutub kord kummituseks Igaveses Raamatukogus, raamatute surnuaial, kus ta teoste riskülilikud on nagu hauakääpad, mille pealdisi juhuslik mööduja võib–olla hajameelselt loeb, ilma et süveneks, mis on nende nimede ja epitaafide taga. Minugi surnuaial on kääpaid ja sarkofaage, hauakambreid ja unustatud kabeleid, millest ühes loeb keegi Tiibeti munk palvet OM MANI PADME HUM ning kuulab, kuidas hääli kabeli seinte vahel vastu vibreerib.

Need, kes peale kommunistliku režiimi kokkuvarisemist sattusid juhtumisi Kerepesi surnuaiale Budapestis, saavad aru, millest ma räägin: seal seisis võssakasvanud haudadel viirastuslikke pronksskulptuure ja hüljatud kabeleid põrnitsesid möödujat puruksloobitud akendega; seal oli kirjas Ungari veel hiljuti ärapõlatatud ajalugu, mille eest keegi polnud viiskümmend aastat hoolitsenud. Alles see oli, kui esimesed kääpad raiuti võsast puhtaks...“

Keegi teine pealtnägija on absoluutselt veendunud, et nägi kirjanik A–d ühel äärmiselt kargel talvapäeval seismas Tallinnast Helsingisse suunduva praami lael (selles punktis Soome lahe keskel, kus korraga paistavad nii Helsingi kui Tallinn), vaatamas pikksilmast Tallinna poole, hundinahaga ääristatud kapuuts hingeõhust härmas. Kes teab, mida ta seal nägi. Võib–olla uuris kirikutorne või alati räämas reisisadama kaisid, kus ikka veel laaditi laevadelt maha Poolast toodud sütt. Ehk seisatas ta pikksilm mornil Patarei vanglal, kus ajast aega on hoitud eeluurimise all Eesti poliitvange, või endisel Vene sõjaväebaasil, mille solgitoru voolas otse merre. Selgi hetkel lausus ta ehk needsamad sõnad: „Siin on aeg peatunud.“ Ning pööras järsu liigutusega oma

pikksilma Helsingi poole, enne seda masseerides silmalaugu, millele pikksilm oli jätnud ümmarguse punetava jälje. Jah, seal oli see linn, mida ta oli varemgi kümneid kordi külastanud ja uidanud selle tänavatel nagu kontvõõras ning teinekord äratundmisega hinganud endasse linna õhku, mille puuviljapoodide lõhn oli muutnud läägelt magusaks.

Tolles raadiosaates ütles ta enam-vähem sedasama, mida oli pomisenud *Reichstag*'i ees: „Brandenburgi värav seisab aja piiril. Ühel pool on aeg viiskümmend aastat paigal tammunud ja otsekui nilbe kõver keerdunud iseendasse ning loonud veidraid moondeid, millele on antud nii- ja teistsuguseid nimesid. Mõned on kutsunud seda paremaks ühiskonnaks ja sellesse tõsimeeli uskunud (või uskunud iseenda kujutlustesse), teised aga mananud kõige õudsemaks terroririigiks, kus punased lohed, kes elasid luitunud marmor-kaljudes, õgisid kedagi säästmata tonnide viisi inimliha ja -aju, eelistades ohvritööd neid, kes Püha Jüri kombel olid söandanud tõsta oda nende puutumatu kolmainulise pea vastu, ühe nimeks Karl ja teise nimeks Friedrich...“

Ta rääkis selles saates üht-teist veel, kuid hiljem tuli Brandenburgi värava juurde tagasi. „Teisel pool väravat suunduvad teed Tiergarteni pargi sügavusse,“ ütles ta, „ja mööduvad tollest marmorist atleedikujust (kuskil sealsamas Brandenburgi väljaku läänepoolisel küljel), millelt mürsukild on murdnud käe ja lõiganud nina ning kõige ilgemal kombel jätnud ilma ka mehelikkusest. Küllap oleks see kuju juba ammu prügimäele saadetud, kui temas ei peegelduks möödunud sõja (ja ka kõikide teiste sõdade) kogu perverssus: kuskil mujal pole ilu aja poolt nii vördjalikuks moondatud. *Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche* Lääne-Berliini südames on selle kuju kõrval oma kunstipäraste varemetega ja öös lillalt hõõguva kellatorni ning uue saaliga otsekui maagiline ehispärl, milles inimkonna valu on kirkastunud nägemuseks...“

Ent on ka kolmandaid, kes on väitnud, et nägid A-d uitamas Pariisis Beauborg'i kitsastel tänavatel, sõitmas eskalaatoritega Pompidou keskuses ja Eiffeli torni kõrgusest vaatamas igatseval pilgul alla luitunudvalgele linnale. Ja neljandaid, kes on absoluutselt kindlad, et kohtasid teda Amsterdami Punases linnaosas heitunult põrnitsemas akendel istuvaid prostituute, kes teda väljakutsuvalt ahvatlesid. Ja viiendaid, kes nägid teda hilisõhtustes tuledes Manhattanil väljumas *Carnegie Hall*'i teatrist ja hiljem silmitsemas reklaampannood *Times Square*'il. Ja kuuendaid, kes kohtasid teda Ateenas imetlemas akropoli, ning seitsmendaid, kes veetsid temaga päikeselisi päevi Jakarta kuumadel randadel... Maailm on nii väike ja kõikjal on tuttavaid. Isegi New Yorgi hiina linnaosas kohtunud A mõnede eestlastega, kes seal niisama uudistamas olid nagu temagi. „Jah, see oli A, me oleme kindlad, et see oli A,“ kinnitasid nad nagu ühest suust.

Kirjandusloolast M-i ahvatleb siiski kõige enam kujutluspilt Brandenburgi väravast, mis nüüdseks uuesti korda klanitud ja kust Potsdami väljaku poole suundus buldooseriga siledaks aetud siht, millel varem seisis too lubjatud müür, mis eraldas Läänt Idast, Ühte Teisest, Musta Valgest. M-i kujutluses seisab A seal Musta ja Valge piiril ega tea, kummasse ta kuulub. Üht lahutab Teisest

pool sajandit. A on olnud paljudes maailma punktides, ta on olnud justkui kõikjal. Piirid on langenud, aga ometi pole tal õiget kohta ega teadmist, kes ta on, kus ta on ja milleks ta on. Kui ta astub läbi Brandenburgi värava lääne poole, neelab ajakõver ta ühtäkki endasse. Võib-olla see ehk oligi nii, et ta rääkis enne veel politseinikuga ja küsis, kas too teab juhatada mõnd säilinud juppi tollest saatuslikust Berliini müürist, mille peale politseinik küsib etteheitvalt: „Milleks sulle müür?! Unusta see ometi, seda pole kunagi olnud. Berliin on Üks.“ Sedasama ütleb politseinik ka Saksamaa kohta: Saksamaa on Üks. Must on Valge ja Valge on Must. Üks on Teises ja Teine on Ühes.

Tolle ainsa tunnistaja sõnul, kes olevat juhtunud pealt näinud, haihtunud A äkitselt (või kadunud kuhugi Tiergarteni teederägastikku?), ja õhus olnud veel viivuks mingi kummalise nukruse maagilist lõhna, mis seostunud tunnistajale millegipärast ka üksinduse ja peataolekuga. Hiljem ütles kirjandusloolane M ühel konverentsil, et see ehk ongi see vähene, mida on oluline teada kirjanik A sellest eluperioodist, ühest Ida- (Põhja-? Kirde-?) Euroopa kirjanikust pöördelisel hetkel. Seda polevat M-i sõnul küll palju, aga ometi andvat see edasi meeleseisundi, mis võinud A-d vallata noil päevil, mil maailm ta ees avanes. „Maailm pole enam see mis enne,“ oli M veendunud. „Osa ajaloost ja kultuurist on heidetud prügikasti. Nii nagu sinna on heidetud ka suur osa kirjandust ja kirjanikke. Siiski on A väljaspool ohtu. Ta on ajatu (kuigi omas ajas tunnustatud), ja sellisena ehk mäletavad või unustavad ta ka tulevased sugupõlvad...“

A vähesed sõbrad, nende hulgas kirjandusloolane M, kellega ta vahel harva kohtus, on väitnud, et A polnud leidnud seda, mida otsis, ja oli pidevalt rahutu. Sageli muutunud A eemalviibivaks ja unustanud oma vestluskaaslased sootuks, nagu oleks ta vaim kuhugi uitama läinud. Nii — just nagu mingis teises maailmas — võinud ta ära olla terveid minuteid ja koguni veerandtunde, kuid, nagu M teadis väita, neil puhkudel, kui A olnud ükski, olevat ta mõtteretked kestnud tunduvalt kauem. A enda sõnul olevat ta ära koguni terveid nädalaid, kuigi näiliselt sooritanud kõiki igapäevaseid toiminguid.

Ühel päeval, kui A ekselnud sihitult raudteejaama ümbruses, tuletanud maailm talle end ootamatul viisil meelde: ühtäkki tunginud ta ninasõõrmeisse idamaise viiruki eksootilist lõhna, mis oli teda jälitanud kõikides võõrastes linnades. Raudteejaama tunnelis äritsenud kaks tõmmunahalist meest india lõhnaküünaldegaga ja olid klientide ligimeelitamiseks mõned neist süüdanud. Juuspeen viirukiniit haaras möödujaid ninast ja sikutas neid kui nõõrist enda poole ning pani tungema ümber moorlaste müügileti. Polnud maailmas paika, kus A poleks mõnda viirukimüütajat kohanud. Enamasti oli nende kaup jämedakoeline ja haises raskelt nagu vene mahorka, ja ega seal pakutavgi millegi poolest erinenud. Aga ikkagi oli nii ootamatu kohata viirukimüütajaid oma

kodulinna. Ühtäkki seisnud terve maailm A silme ees nagu väike sätendav helmes. Maailm oli siinsamas. Kõik, mida A oli otsinud, oli siinsamas. Võib-olla temas endas, mõne kinnise ukse taga, mida ta polnud sõandanud avada. Ta sees oli maja täis tube ja salakambreid, täis ootamatuid treppe, keerdkäike ja nurgataguseid. See oli tõeline filosoofi maja oma loendamatu mõtete ja mõttekorridoridega, millest enamikku ta polnud lõpuni käinud.

Ainus pisi muutab kõik, muudab tervet maailma. Võib ju tunduda küll, et tegelikult muutub maailm iga päev ja et ka see muutumine ise muutub harjumuspäraseks, aga ometi on mõnel tühisel ajal otsustav tähendus.

A aeglustanud viirukimüütajate juures käiku ja heitnud neile uuriva pilgu — need olid niisamasugused kaubitsejad nagu kõik teised, aga ometi milleski erinevad — ja läinud siis oma teed. Või mis tähendab „oma teed“? Seda „oma“ polnud korraga enam olemas. Piisas põgusast pilgust moorlastele, et nende mustad silmad ja kakaopruunid näod söövitused mällu (kuigi ta seda sugugi ei tahtnud) ning jäid teda jälitama. Nüüd oli neil just nagu ühine tee. A läinud trammile peale ja seda teinud ka moorlased; A põrnitsenud aknast välja ja siis näinud aknaklaasil ootamatult peegeldumas moorlaste nägusid. Ta pöördunud võpatades vaatama, kas nad ehk tõepoolest ei istu kõrvalpingil, aga seal neid polnud. A süda jäi veel kauaks puperdama, ta tundis end rahutuna, teda vaevas mõte meeltesegadusest — kas ehk äkitselt on see teda tabanud? Ta peas lahvatas tuhandeid kujutlusi, siis ühel hetkel oli ta lõplikult veendunud, et moorlased olid osa millestki suuremast — ei saanud ju nood üksi teda nõndaviisi endast välja viia. Küllap kandsid nad endas mingit laiemat tähendust, mingit märki, mida ajalugu oli ilmutanud inimestele varemgi nagu küllusesarvest. Nood moorlased olid saadikud Hommikumaalt, nad tõid endaga viirukit ja mürrit, võõraid lõhnu ja teadmisi, airdusi ristipuust ja ülestõusmisest. Või siis osutasid nad kellelegi, kellest ajalool oli veel õige vähe aimu, kellest oli levinud ehk ainult mõni ettekuulutus — et ükskord ta tuleb, ükskord saabub see päev.

Nagu A hiljem M-ile seletas, sõitnud ta trammiga kesklinna, kus tundnud end nagu võõrsil: nii palju oli uut igal tänavanurgal — kohvikuid ja kauplusi, mida seal varem polnud või mida ta polnud lihtsalt märganud, ning kinodest olid saanud kaubamajad ja rõsketest keldritest baarid, kust vali diskomuusika ta kiiresti välja peletas. Ainus paik, mille ta tuttavana eest leidis, oli raamatukogu, kus hõljus vanade aegade kopituselõhna ja toimekat vaikust, milles lugejate vilkad ajud imesid endasse raamatutarkust. Temagi oli istunud seal tunde, päevi ja nädalaid, mis olid möödunud viirastusliku kiirusega, ilma et ta oleks teada saanud seda kõige olulisemat. Aga ta ei saanudki seda teada saada, sest tal polnud aimugi, mida ta otsis. Ta oli lugenud sihitult ja juhuslikult, kompinnud umbkaudu ridade vahelt ja üha vanematest köidetest, mille naha ja tolmu lõhn kõneles ammu unustatud saladustest.

Ah, kuidas ta küll armastas raamatuid ja sõnu ja iga tähtegi, millest kõik raamatud koos seisid! Tähed olid kõikide saladuste algus, kuigi need ei viinud kunagi lõpuni: tähed jäid alati kuhugi peatuma, justkui oleks kirjutaja vaikinud poolelt sõnalt. Või siis viisid tähed eksiteele, viisid sinna seda kindlamini, mida

veendunum oli kirjutaja oma sõnade õigsuses. Enamik sõnu olid ekslikud: need püstitasid teooriaid ja hüpoteese, mis aja raskuse all kiunudes kokku varisesid, ja moodustasid üha uusi ja uusi sõnade varemeid, terveid välju täis rususid, millel ta uitas varjupaika leidmata nagu kodutu. (Sest kus küll on aruka kodu ja teadja varjupaik?!) Sõnad olid moondunud erinevaiks monstrumeiks: mõned neist olid pikad ja lohisevad, teised keerdunud lahtiharutamatuiks spiraalideks ja kolmandad võikalt väärdunud nagu murtud ihuliikmed. Ning taamal oli julmi kuhilaid, mis tuletasid meelde Auschwitzi surmalaagrit, kus vangid heitsid endalt rõivad — kingad ühte, kleidid-ülikonnad teise hunnikusse. Ning kolmandasse juuksed. Mida kõike olid inimesed kirja pannud! Mida kõike olid nad mõelnud ja kannatanud! Mida kõike eritanud maailma — verd ja higi ja sõnadevahtu langetõbistelt huultelt! Ja ainult vähesed sõnad jõudsid sihile, kuhugi ligilähedale sellele, mida targad on nimetanud nägemuseks.

Raamatukogu hinganud nagu rauk ja nagistanud tervituseks oma kataloogikarpidega, mida loendamatud käed rebisid pesast välja ja lükkasid klõpsuga jälle tagasi. Nii vähe oli seal püümas arvutite helendavaid silmi, seal oli käsitöö endiselt au sees ning mälu ei koosnenud megabitidest, vaid papitükikestest kataloogikastides, kus sõrmed siblisid edasi-tagasi. Kas veel kuskil Euroopas on aeg nõnda seisma jäänud? Nähtavalt ja tuntavalt, südantsoojendavalt? Kuigi juba ilutses sealgi üksikuid värvilisi ekraane ja valgeid klahvistikke, millel arvutineiuude lakitud küüned toksisid tähti nagu rahnide teravad nokad.

Palju rohkem huvitanud A-d need neiu kui ekraanid. Ta süüvinud ühe arvutineiu pilku kui naelutatult, süüvinud ta valgetesse juustesse, mis heidetud ühele küljele, ja hallidesse silmadesse, mis teda sõbralikult vaatasid, veidi uudishimulikult nagu muuseumieksponaati, sest oma pikkade juustega mõjus A sellaste siilipeade keskel isegi rohkem kui vanamoodsalt. Aga boheeme ja hullumeelseid liikus seal teisigi. Üks kidur vanamees istus raamatukogus hommikust õhtuni, ta oli otsustanud läbi lugeda kõik teosed, mis välja pandud avariilitele. (Kunagi hiljem olla A teda kõnetanud. Kuid vanamees vaadanud A-a näitunud labi'paksuae'p'riiikiäasiäe'ja jatkānuu'itgemisi. 'i'ā'p'rik'kōnēinu' hirmust aja kaduvuse ees, kõneldud pelgusest, et tal ei jätku piisavalt aastaid, et oma töö lõpule viia ja kõik need raamatud ammendada — see hirm olnud kogu ta olekus, ta läbematust tõrjusus, ta kühnus seljas, millelt A pilk pörkunud tagasi nagu kummipall. Too kidur mees meenutas A-le janust kaamelit enne kõrbesse minekut — nii aplalt neelas vanamees sõnu ja lehekülgi, teadmata, millal tuleb kaameliajaja ja sunnib karavani teele, ja siis sõltub vanamees sellest, mida ta on suutnud endale varuda: tulevaseks eluks, igavikku? Kuhugi, mille nime ta ei tea?)

Blond arvutineiu neelanud A oma silmade sügavikku ja A ei teadnud, mida öelda. Ta küsinud arvutineiuult Pausaniase „Kreeka perigeesi“, mis ilmunud 1898. aastal Londonis, ja vaadanud, kuidas arvutineiu küsiti masinasse toksis. A ütles hiljem M-ile, et ta nimetanud arvutineiuule esimese pähetuleva teose, et sundida teda endaga tegelema. Isegi tagantjärele oli tal

raske taibata, mis pani teda nõndaviisi tollesse naisesse klammerduma. Võib-olla oli see üksindus, ahastus sihitult möödunud reisiaastatest, või siis lihtsalt soov kõnelda kellegagi üle pika aja oma emakeeles. Ta tundnud rõõmu kõige lihtsamatestki sõnadest, mida võimaldanud talle see dialoog arvutineiuaga. „Jah, imeline küll,“ öelnud ta ja kuulanud oma hääle kõla — kuidas see tuhmilt sumbus raamatukogu lae alla. Seejärel öelnud ta veel: „Siin on nii palju muutunud... pärast seda, kui ma siin viimati käisin, aastaid tagasi...“ Ilmselt mõtles ta seda komplimentina, küllap pidas ta silmas mõnda lisandunud arvutit, sest tegelikult oli kõik ju vanaviisi, nii ammusest tuttav. Arvutineiu tõstnud pilgu ja naeratanud, ta öelnud midagi niisama tähtsusetut: „Võib-olla tõesti, ma ei oska öelda...“ A olnud kindel, et toda Pausaniase „Perigeesi“ raamatukogus pole, aga mingil hetkel ilmunud otsitu ometi arvutiekraanile ja arvutineiu kritseldas selle tellimislehele, millele A pidi lisaks kirjutama oma nime ja koodi. Mõneks viivuks tundnud A end ummikus olevat, ent taipas siis, et ta on raamatukogus, kus on miljoneid köiteid, mille kohta võib esitada arvutineiuale lõpmatult küsimusi. Ta nõudis välja veel Apollodorose „*Peri theon*“ ja „Agnipurāna“ esimese köite ning seejärel Elkini „Austraalia aborigeenid“, Koraani ja Piibli ning „Tuhat üks ööd“, ning „Gāthā Yasna“ ja Herodotose „Ajaloo“. Ta peas keerles tuhandete raamatute nimesid, millest mõned ta oli läbi lugenud kaanest kaaneni ja teistest ainult pealkirju. Mida kõike küll leidis ta ajukurdudes, millest võinuks koostada lõputuid katalooge! Temas oli ühte viisi nii elavaid kui surnud teadmisi, millest enamikuga ei osatud juba ammu enam midagi peale hakata, ja vaevalt ta isegi arvata oskas, miks oli nimetanud just neid raamatuid. Küllap soovis ta raamatukogu proovile panna või siis üllatada arvutineiu, kes vaatas teda kui elluärganud fossiili. Milleks need teadmised, kui olid olemas arvatud oma paindliku mälu, mille sügavusest kiirgas eredat valgust? Ka A ise põrnitsenud lummatult arvuti ekraani, millele nimesid ja pealkirjad ilmusid nagu pisikesed elusrakud teadmiste ääretust plasmast, mis hingas kõikjal nende ümber, nendesamade raamatukogu seinte vahel, tänavasuitsus, ruumi pimeduses, tähtede siras. Nagu õhk, mida hingatakse sisse päevast päeva, seda endale teadvustamata, kuigi ilma teadmisteta ei sünni midagi ka nende jaoks, kes heitnud need teadmised prügikasti, sest nemadki tarbivad teadmiste tulemusi, seda kultuuri ja elu, mis on iga päev nende ümber. Teadasaamine on seesama mis oma hingamise jälgimine, oma olemasolu tõdemine; see on igapäevane mõtisklemine ja silmitsi seismine iseenda ja avarusega.

Võib-olla just siis puudutas A esmakordselt arvutineiu kätt, seda habrast lakitud küüntega moodustist, mis liitis erinevad ajed arvutimälu mõtlikuks kraginaks. A teinud seda nii, nagu puudutatakse võõrast looma, mõnd sisalikku või nastikut, mis sisendab üheaegselt uudishimu ja pelgust. Arvutineiu käsi võpatanud tõesti nagu sisalik ja juba põgenenudki ta eest, jättes ekraanile sõnade lohiseva saba. Neiu tõstnud kae klahvidelt ja lükanud kõrvale laubale langenud juuksed ning siis vaadanud A-le otsa — veidike arglikult, kuid mitte tõrjuvalt, pigem uudishimulikult. A oli astunud üle lubatud piiri, mida eeldanuks

kokkulepitud suhtlemine, ent veel oli võimalus taganeda, ta oleks võinud jätta mulje, nagu oluks see puudutus juhuslik. Ta pidanuks poetama midagi vabanduseks, ja küllap oleks arvutineiu ta vabanduse vastu võtnud, ning nad jäänuksid edasi teine teisele poole piiri ja arvutineiu jätkanuks oma tööd, nagu poleks midagi juhtunud. A olnud ka ise ehmunud, aga see hetk oli nii ahvatlev ja väljakutsuv, ta ei suutnud jätta seda proovile panemata. Ta sirutanud käe uuesti välja ja siis nimetanud oma nime. See olnud ennastületav tegu, sest oma nime ei lausuvat A just kuigi meelsasti. Millegipärast ei sallivat ta oma nime kõla, võib-olla on see liiga snooblik ja germaanipärane. Pealegi võrduvat nime nimetamine A arvates õnnetuse esilemanamisega. Juba muistsetel aegadel püüti mõnedel puhkudel nime nimetamist vältida.

Ent enam polnud pääsu. „Andreas,“ öelnud ta. „Andreas Bachmann.“ Ning tundnud oma nime pärast taas ebamugavust. Küllap väljendus see kerges näogrimassis, mida arvutineiu tõenäoliselt ei märganudki. Ta võtnud A käe vastu ja jätnud oma haprad sõrmed viivuks ta pihku, võib-olla pisut kauem, kui see oluks sobilik. „Lydia,“ öelnud naine omakorda, ja ilmselt asendunud A ennistine grimass millegi naeratuse või muige taolisega, sest naine punastanud kergelt ja tõmmanud oma käe tagasi. Juba nii ammu ei pannud keegi tütarlapsele nimeks „Lydia“. A teadnud veel vaid ühte Lydiat, ja too olnud ärkamisaegne eesti luuletaja. Ta elanud XIX sajandil. Aga ajad muutuvad, vanad kombad tõusevad uuesti au sisse. Ja kui palju on siis neid inimesi, kes on oma nimega rahul? Kes pole langenud vanemate veidra nimepaneku ohvriks. Lydia vanemad meenutanud ärkamisaega iseäralise härdusega, pealegi kuulunud Lydia Koidula nimi nende väheste koolitarkuste hulka, mida nad aastate järel veel meenutada suutsid.

Selsamal päeval üürinud A endale lugemiskabiini ja seejärel külastanud ta raamatukogu iga päev, sest (nagu A tavatses öelda) „kas on siis veel midagi tõe le lähedasemat kui raamatud ja neis sisalduvad teadmised“. A arvates olevat elu näilik ja vaid teadmised aitavat seda näilikkust mõista.

Neil päevil tutvunud A ka raamatukogu juhataja K-ga, kes olnud A teadmistejanust liigutatud. K korraldanud A-le ekskursioone raamatukogu ääretutes fondides, kus riulid kõrgusid läbi kümne korruse ja neile ligipääsemiseks oli rajatud järskude treppidega rauast sildu, mis kõndijate jalge all õõnsalt kolisesid. K-le meeldis A-ga lobiseda, kiita raamatukogu rikkusi ning oma tohutut tööd, mis ühes õiges raamatukogus ei saavat iialgi otsa.

Kuid palju enam kui K-ga lobiseda meeldis A-le istuda oma lugemiskabiinis, millel polnud aknaid ja kus tuld kustutades valitses täielik pimedus. See oli parim viis jätta meelde kõik raamatuist loetu. Lõputult sõnu, lauseid ja lehekülgi kerkis ta mälus uuesti esile ning lõi üha uusi ja uusi kujutluspilte ning teinekord terveid maailmu, milles ta rahu leidmata uitas. Ta uuris kõiki nurki ja nurgataguseid ning lootis, et kuskilt ometi ilmub see, mida ta alateadlikult otsis. Ühel päeval hakanud A-d vaevama lause Viieandast Moosese raamatust, mis ütleb: „Sa ei mäletanud kaljut, kes sind sünnitas, ja unustasid Jumala, kes andis

sulle elu!“ Midagi niisugust leidis A ka Jeremia ennustusteraamatust, kus preestrid ja prohvetid ütlevad puule: „Sina oled mu isa!“ ja kivile: „Sina oled mind sünnitanud!“ A–d jäänud vaevama küsimus, miks räägiti seal kaljust ja puust ja miks pidi just kivi teda sünnitama.

Ilmselt just sel ajal hakkas ta huvi tundma arhitektuuri vastu ja tellis raamatukogu fondidest hulganisti mitmesuguseid ülevaateid. Ta kolis sihitult templeis, kirikutes ja vanades paleedes ning uudistas arkaade ja sammastikke läbi kõikide aegade. Seal olid Stonehenge ja Knossose palee, Panteon ja Borobudur... Kui palju küll on maailmas ehitisi ja kive nende müürides!

Noil päevil külastas A ka oraakel Trophoniose kaljukoobast Herkyna jõe ääres. Ta ootas kaua sobilikku hetke, kuni korraga muutus pimedus ta lugemiskambris täiuslikuks ja Pausaniase sõnad tõid ta silme ette kauni templi, mis oli pühendatud Agathose Daimonile, Heale Vaimule, ja Agathe Tychele, Heale Õnnele. Kuskilt sealt lähedalt viis käik ta Trophoniose pühamusse, mille sissepääs oli vaid kaks vaksa lai ja üks vaks kõrge. Ta lasi redeli koopasügavusse ja õlilambiga teed valgustades astus alla mööda redeli naksuvaid pulki, kujutledes, et mõni neist võib murduda ja ta murrab oma luud või koguni hakkub, aga nii oli juhtunud vaid ühel korral kellegi Demitriosega, kes olnud ihukaitsja, sest Demitrios polnud järginud pühi rituaale, mis eelnevad oraakli külastamisele: ei olnud toonud jumalaile ohvreid ega puhastanud meelt templis ega pesnud ennast Herkyna jões ega joonud Lethe kirkast allikast, mis pühkinuks meelest kõik halva, mida ta iganes mõelnud, ega joonud ta ka teisest lättest, mille nimeks Mnemosyne ja mis aidanuks tal meelde jätta kõik oraakli juures nähtu ning kuuldu. Ja isegi kui oraakel ennustas talle kadu selsamal hetkel, unustas Demitrios selle kohe ega taibanud hiljem, miks oli tal ühtäkki surmariigi tee jalge all.

Lõpuks jõudis A ometi õnnelikult *adyton*'i kitsukese avause ette ja sirutas oraakli poole käe kaasatoodud meekoogiga. Ning seejärel punnitas end avausest sisse ringikujulisse pühamusse, mille põrand oli valgest marmorist ja mille keskel asus väike pronkstarandik. Samal hetkel puhus tuul õlilambilt tule ja A jäi taas täielikku pimedusse, tajudes vaid, et seal oli veel keegi, et selles pimeduses lõhnas inimene ja hingas vaevu kuuldavalt, ning juba ehk nägigi asju, mis tulid kohe ka A silme ette.

„Kus on tõde, kus on aeg?“ pomisenud Trophonios just nagu, kuigi A ei kuulnud ta häält. Või siiski — midagi ju kaikus kumedalt seal võlvide all, veidi õõnsalt ja pelgustki sisendavalt. Trophonios jätkas: „Seal, kus on aeg, pole tõde; kus on tõde, seal pole aega...“ Ja siis A otsekui uinunud ja need pildid, mis tulid, võisid olla ühteviisi oraakli poolt esile manatud või unes nähtud. Ja see olnud umbes nii, et A näinud kogu oma elu algusest peale ja siis ühel hetkel polevat ta enam teadnud, kas sündmused, mida ta näeb, on juba toimunud või ei ole, sest ühelt poolt oli ta absoluutselt veendunud, et on need juba läbi elanud, sest need oli nii üliväga tuttavad, aga samas tärpanud kuskil sisimas ometi kahtlus, et ei, ta ei ole siiski neid läbi elanud, see on alles tulevik, mille Trophonios ta silme ette tõi. Nii mõnelgi hetkel vallanud A–d täielik paanika,

tal olnud tunne, et ta on juba surnud ja näeb oma tulevikkugi tagantjärele. Ja isegi kui ta peab oma elu edasi elama, siis mis mõte on teha midagi, mis on juba ette teada, sest kui ta ka jätkaks oma füüsilist eksistentsi, toimiks ta nagu elutu masin. Ta teeks kõike seda, mida teevad teisedki inimesed: armastaks, sigitaks ja sureks... Ent samas taipas ta, et veel mitte kõik pole talle lõplikult selge, kas või toosama lause Moosese raamatust või Trophoniose enda sõnad, et seal, kus on aeg, pole tõde, ja kus on tõde, seal pole aega. Võib-olla andis Trophonios talle Universumi valemi, kirjeldas talle Kõiksust? Trophonios oli läbi näinud ta meeleheite ja jätnud talle alles ta elu mõtte?

Küllap oli A-l külmahigigi laubal, kui ta viimaks lugemiskambriist väljus ja suundus otse arvutineiu L-i poole, kes A-le lahkelt naeratas ega mõistnud, mis on juhtunud. A olnud tõepoolest mõnevõrra oimetu, ta ei taibanud ühtäkki, missuguses ajahetkes ta viibis ja kas ta oli L-iga oma suhteid alles loomas või oli L juba tema naine, nagu ta oli seda näinud Trophoniose koopas. (Näinud vaimus? Kujutlenud? Välja mõelnud nagu hullumeelne?) L-i käitumine ei reetnud seda pikka aega. L olnud ülimalt sõbralik ega lasknud end vähematki häirida A juhuslikest puudutustest. A läks veelgi kaugemale, pani käe ümber L-i õla ja surus näo ta juustesse, aga siingi polnud piir veel käes, kuigi L ehk oligi veidi tõrges, sest lõppude lõpuks viibisid nad ju avalikus kohas. Võib-olla olid nad mõlemad seal kuskil Trophoniose koopas ja kõik, mis toimus, oli endiselt nägemus või siis peegelpiltide jada, kus tegelikust ajast polnud enam võimalik aru saada? Kui A oleks mööda seda jada naasnud algusesse, oleks ta pidanud jõudma hetke, mil ta oma lugemistoas kustutas tule ja lõi kujutluses Trophoniose pühamu. Aga see naasmine polnud niisama lihtne, ta oli eksinud teederägastikku, kus peaaegu võimatu leida õiget rada. Ajakõverad olid neelanud A endasse ja ta ei teadnud enam, missugusesse ajahetke peaks ta väljuma. Tavamõistes oli ta ehk koguni teadvuse kaotanud, uinunud mingisugusesse teistsugusesse ellu, teistsugusesse maailma, mis kulges teisel ajatasandil. Ehk oli tal koguni võime nagu mööda treppi astuda ühelt astmelt teisele ja elada erinevates hetkedes, kord ette rutates, kord naastes, et parandada tehtud vigu.

Kirjandusloolase M-i arvates võis A-d tõsimeeli kahtlustada meelte-segaduses. Ta peaaegu ei rääkinud inimestega, ta silmad põlesid kirglikult, mis kõneles palavikulistest protsessidest A sees. Ta elanud raamatute maailmas, mis põimus keeruliselt päriseluga ja võttis üha ootamatuid vorme. See olnud A arvates unustamisele määratud maailm, ja just seetõttu kandnud ta seda endas nii kiivalt edasi. A oli veendunud, et kõige olulisemad teadmised olid juba kirja pandud ja need tuli vaid vanadest tekstidest üles leida. Ta olevat istunud nii paljudes maailma raamatukogudes, ja igaühest neist tulnud tal varem või hiljem kahetsusega lahkuda, sest ta aeg võõras riigis saanud otsa, enne kui ta oleks suutnud seal sisalduvad teadmised ammendada. Siin, kodulinnas, muutis ta oma lugemiskambri ligipääsmatuks kindluseks, kus võis süveneda kõigesse, mis iganes leidus selle raamatukogu fondides.

Viienda Moosese raamatu sõnade saladuse avastanud A kunagi hiljem, kui ta koos L-iga, kellega ta siis juba koos elas, külastas Tallinna Toomkirikut,

mille paepõrandas hakkas A-le silma iseäralikke fossiile. Ta silmad avanenud ühtäkki. Neis kivides oli peidus asjade algus, seal olid nood pisikesed loomad, kellest miljonite aastate pärast arenesid välja elu kõige keerukamad vormid. Järsku mõistis A, et temagi oli nende fossiilide järglane, temagi oli nende sünnitatud. Eks seepärast kummardanud iidsed rahvad kive, milles oli surnud loomi. Eks seepärast öeldud Viiendas Moosese raamatus: „Sa ei mäletanud kaljut, kes sind sünnitas, ja unustasid Jumala, kes andis sulle elu!“, ja Jeremia ennustuste raamatus: „Sina oled mind sünnitanud!“ Neis kivides oli peidus looduse hing. Neis oli peidus Jumal ise.

Ent see teadmine ei leevendanud sugugi A rahutust.

Mingil päeval võttis A ette retke Daidalose ehitatud labürinti, kus uitas metsik Minotauros. Võib-olla tahtis ta end kreeka kangelase Theseuse eeskujul proovile panna ja vaadata silma poolhärjale-poolinimesele, kes tormas talle vastu nagu raevukas saatus. Piisanuks vaid naasta oma lugemiskambri hämarasse rüppe, et vältida kõige hullemat, aga A, kes oli näinud ette oma elu, ei tundnud hirmu. Tegelikult oli see vaid üks paljudest nägemustest, millest ta teadis, et halvimal juhul jääb sellest ainult mõru mälestus.

Kas oli midagi veel meeletumat kui seista silmitsi surmaga ja vaadata sinna kuhugi teisele poole? Ent sealt võinuks ju lõpuks ometi kumada teadmise selgust! Mõistagi polnud õige surma provotseerida — too Isand ei armasta naljatamist —, aga ometi ei suutnud ta kiusatusele vastu panna. Ja juba sööstnudki Minotauros ta poole, silmad veretavad, sõnni pea ja sarved rünnakuks ette sirutatud, puhkimas sõormeist kuuma hingeauru, ning viivuks mõtles A, et Minotauros ongi Jumal: talle tundus korraga täiesti vastuvõetamatuna mõte, et Jumal lõi inimese oma näo järgi, sest miks ei võinud Jumalal olla hoopis härja nägu? Miks muidu seda palet nõnda kiivalt kaitsti ja selle nägemise eest surmaga karistati? Ja ei võinud ta ju ometi surra mingi lihtlabase sõnni sarvede otsas, selles hetkes pidi olema midagi rohkemat! Ning siis jõudis temani ka üks teine mõte — et tegelikult polegi tähtis, mis nägu on Jumal (ja võib-olla tal polegi nägu?), sest igal juhul ilmub ta kõikidele, kes iganes astuvad sinna teisele poole, sest too Teine Pool, see ongi Jumal, sööst eimidagi-olemisse, kust kõige õndsamad enam ei naase ja tagasi tulevad ainult rahuleidmatud, kelle elus jäi midagi olulist pooleli. Aga peaaegu kõikidel inimestel jääb elus midagi pooleli ja vaid mõned üksikud, mõned pühakud ehk ainult võivad elu lõpul kinnitada, et nemad on kõigega valmis saanud, neil ei ole enam probleeme ega pürgimusi peale igavese õndsuse.

Samal hetkel, kui see teadmine A-ni jõudis, läbistasid Minotaurose sarved ta rindkere, ja A mõtles kergendustundega, et see ei ole päris surm ja tal on ees veel pool elu, millesse ta võib äsjakogetud teadmise kaasa võtta. Tal polnud vähematki pelgust Minotaurose sarvede ees, kuigi need tekitasid teda läbistades pöörast valu: ei, sel hetkel oli tal hirm, et ta elu jääb liiga lühikeseks ja ta ei jõuagi kõiki asju lõpetada ning vabastada end viimseistki kiusatustest. Ja samasugune hirm oli tal mõtte ees, et temas polegi tõelist vaimusuurust ja ta peab elama veel lõputuid rumalaid elusid mähkmetest hauani, enne kui temast saab arhat, täiuslik tark.

Sealsamas lugemiskambris tundnud A oma südames teravaid pisteid ega suutnud isegi kätt sirutada, et süüdata tuld, ning mõelnud, et võib-olla siiski pälvis ta oma jultunud teoga karistuse ega saagi kasutada oma väärtuslikke teadmisi. Ta kartnud sinna kongi päriselt surra, ja mine tea, millal ta ükskord sealt leitud oleks, sest oli kambri seestpoolt lukku keeranud. Küllap oleks arvutineiu L mõnda aega ta ukse taga kopsinud ja siis võib-olla mõelnud, et A on lahkunud hüvasti jätmata, ja A oleks leitud alles järgmisel hommikul, või siis ülejäämisel, piinarikkalt surnuna südamerabandusse...

Aga A ei andnud alla, juba sööstis ta järgmisele retkele, välja sellest piinarikkast hetkest, ja samas ununesidki valud südames. Jaava kaunite palmide vahelt leidis ta Borobuduri, maailma suurima stuupa, mille platood, terrassid ja galeriid moodustasid keeruka mandala — pühapildi, millesse oli peidetud olemise saladus. Seal oli sadu budakujusid ja väiksemaid stuupasid, tuhandeid bareljeefe ja miniatuurseid figuure, mida ta unustas end vaatama lõpututeks tundideks, terveteks nädalateks, tõustes ühelt terrassilt teisele, aina kõrgemale ja kõrgemale, maistest sfääridest taevastesse, sansaarast nirvaanasse, olemisest olematusse, üles kõige viimasele ringterrassile, tühjuse maailma, kus asjadel polnud enam nime ja sõnadel tähendust ning aja kulg oli peatunud. Võib-olla siis esmakordselt hakkas ta kahtlema tarkade sõnade kõikvõimsuses ja raamatute ülevuses, ning ilmselt Jaava leitsese päikese mõjul, mis tegi ta raueks ja väsinuks ning pani puhkama stuupa kuumadel kividel, mõtles ta, et see üdini tungiv soojus ja magus rammestus on midagi väga sarnast lõplikule vaibumisele, kui väsinud teadvus ei ihka enam midagi muud kui muutuda õndsaks uneks...

Lugemiskambri uks murti arvutineiu L nõudmisel maha järgmisel hommikul ja kirjanik A viidi haiglasse, kus ta umbes kolme päeva pärast teadvusele tuli. Tollelsamal kirjanduskonverentsil, kus kunagi hiljem A-st juttu oli, ütles kirjandusloolane M, kes nii mitmedki päevad istus A haigevoodi kõrval, et A-l on uskumatu kujutlusvõime ja et kõikidel noil reisidel, kus teda nähtud, polevat ta iialgi käinud. Need kohtumised võivad olla kollektiivse alateadvuse vili, A loomingust tulenenud sisendused. Eks ole ju nii, et kui inimene mingile asjale pidevalt mõtleb, siis hakkab ta seda lõpuks tõsimeeli uskuma. Samuti võivad kujutletud reisikirjad (mida A ju siin-seal ka publitseeris) ja kellegi kolmanda tegelikud reisimälestused mälu mõne vingerpussi tagajärjel põimuda, nii et kujutus näib tõelisenä.

Noid mooramehi, kes müütanud raudteejaama juures viirukit, kohanud siiski ka kirjandusloolane M, kuigi tagantjärele ei ole temagi oma mälus enam kindel. Kuid kirjandusloolase M-i ettekanne kirjanik A-st oli nii mõneski mõttes müstifikatsioon, mis ei pretendeerinudki tõele.

Me istusime Evaldiga puuladvas, mina üleval, Evald oksa võrra madalamal, mul on see nõnda selgesti meeles, just nagu oleks see sündinud täna. Kõrge, haruline pärn. Siin me kükitasime vastu taevast, tuule käes. Latv õõtsus tasakesi ja kiigutas.

„Kuidas kured mõistavad oma pesasse tagasi lennata?“

mõlgutas Evald.

„Kured on talvel Aafrikas,“ teadsin öelda.

„Aga tagasi nad tulevad,“ ütles Evald.

„Kui koer viia kodunt kaugele, pika maa taha, siis tuleb ta tagasi. Lõhna järgi leiab kätte. Aga kass ei tule,“ seletasin.

„Ega vist ei tule jah,“ kinnitas Evald.

Mul oli hea meel, et on, mille üle arutada, ja et oleme ühel nõul. Küll oli siin üleval mõtlemine ikka lahe.

„Ma olen näinud, kuidas tsepeliin linna kohal sõidab,“ kuulutasin ma korraga.

„Kas tõesti!?“ imestas Evald.

„Tsepeliin on õhku täis pumbatud nagu õhupall, ainult et pikerguse kujuga,“ selgitasin.

„Kas sa tahad ka kellegiks saada?“ päris Evald.

„Ikka tahan,“ seletasin.

Me rääkisime oksal istudes, käsi ümber tüve, maad ja ilmad kokku. Tore oli siin niisugust tarka ja isiklikku juttu ajada. Sedamoodi tundus Evald mulle lähedasena, peaaegu sõbrana.

Kui me alla ronisime, olin ma kõnelemisest päris väsinud ning maapinnale jõudes oli mu äsjane õhin vaibunud, kõrge taeva lumm juba olematu. Kõndisime kõrvuti ja vaikusime.

Mul on aega ja ma võin nüüd täiesti rahulikult möödunud kaaluda, elarust tähendust otsida. Mul on selleks piisavalt aega ning keegi ei saa mind segada. See oli siis, kui olime Evaldiga puu otsas. Aga enne seda — oli see samal suvel? — lamasin selili rohus. Lamasin selili, sirtsud saagisid, ma vaatasin üles, silme ees kirgas avarus, ning ühtäkki sulasin ma laotusega ühte. Midagi hakkas helisema ja kumisema. Kuulsin viisitut muusikat. Tundsin seda kogu kehaga. Kaotasin aja ja koha taju. Polnud tavalisemat kui siin rohus niimoodi lamada ja taevast vahtida. Midagi selletaolist ei ole ma hiljem kogenud. Vahest oli see mu elu tippfietk, kõik, mille pärast tasub elada. Hetk, mil ei vaevanud tusk. Mitte tusa raasugi.

Või siiski. Jõulud. Köögist imbub teravaid lõhnu, kord küpseva saia, pirukate, kord verivorsti omi. Külmal verandal hanguvad süldikausid. Sealsamas korb taliõuntega. Kuusk on juba tupp toodud, kuid veel ehtimata.

Mulle meeldis jõululaupäeva õhtupoolikul, kui hakkas hämaiduma, mõnikord sadas lundki, linnas uidata. Äride vaateaknad olid ehteis, voorimeeste saanikellad tilisesid, kirikute ukсед avali, tänavatel juba hõredamalt inimesi. Laternate süütamise aeg.

Ma tiirutasin linnas kindla teadmise, et mul on koht, kodu, kuhu jõuluõhtul minna. Aga jälgides tõttavate vastutulijate äraseletatud nägusid, haaras mind mingisugune rahutus, ebamäärane teadmine oma piiridest ja saavutamatus — kõike ümbritsevat jagada. Selles kõhkluses, millestki ilmajäämises, oli pisike annus tuskagi.

Ent see tusatuju pühiti nagu käega jõulupuu all, kui sa said just selle asja, selle kingi, mida olid soovinud. Ja jõululaud, ning küünalde sära omaste silmades. Ma magasin söögitoas diivanil ning uskusin pimeduses nägevat kuuse piirjooni, tundsin tema mõrkjat lõhna.

Esimesel pühäl tulid meile külalised. Tulid ka Kopli Karla ja Liisi. Kopli Karla pani käe rinnale ja kuulutas:

„Ma soovin teile kogu südamest häid jõulupühi.“

„Kas sa jäta oma vigurdamise!“ käratas Liisi ja lisis, kätt rinnal hoides: „Ma soovin teile kogu südamest häid jõulupühi.“

Liisi-Karla külaskäik kuulus jõulutradsioonide juurde.

Esimese püha õhtul, kui külalised hakkasid lahkuma, sigines hinge ebamäärane nukrus, teadmine, et pühad ükskord lõpevad, et kõik muutub jälle argiseks oma hoole ja muredega, kuigi teine püha seisib veel ees — käidi külas, maitsti jõuluroogasid, lauldi jõululaule ja põletati säraküünlaid.

Jõulukuusk pidas vastu kolmekuningapäevani. Vana-aastaõhtul säras ta veel täies hiilguses. Ent mul polnud kuuse jaoks mahti. Ma läksin piki Viru tänavat Raekoja platsi poole. Neid minejaid oli teisigi. Ikka ühes suunas. Neid vana aasta saatjaid ja uue vastuvõtjaid ootas juba ees. Peagi oli Raekoja plats rahvast tulvil. Kokkutulnud sumisesid ja ootasid. Oma paar tundi. Oodati, nagu peaks uue aasta saabumisega midagi tavatut sündima. Pudelid igatahes ringi ei käinud ja ka vindiseid ei olnud näha. Siis lõi Raekoja kell südaõotundi. Uus aasta oli käes. Mõni karjus hurraa, kuid peale sagimise suuremat lärmi ei kostnud. Põhjamaalane on tagasihoidlik. Mõned reipamad üritasid küll autot üles upitada, kuid see käis üle jõu. Aga politseinikku pillutati mitu ja mitu korda.

Kui ma koju tagasi jõudsin, siis valasime õnne. Tükk vedelat tina külma vette, kus metall susisedes kompa kiskus. Minule valati ükskord kääridekujuline õnn. Isa arvas, et poisist saab rätsep, kuid rätsepat minust ei saanud.

Uusaasta hommikul, kui ärkasin, vaatasin kohe aknast välja. Ma lootsin seal näha enneolematut. Ent hommik oli tavaline, sumune ja vaikne. Eilsest kondamisest oli peagi veel uimane ja uni tikkus kallale.

Ma meenutan ja mõtlen. Nendes möödunud säravates päevades ja

mälestustes oli ja on ka kõige täiuslikumal rahulolu ja õnne hetkel midagi kaduvat, nukrat, koguni kurba. Kas see on alati nõnda, sünnib seda ka teistega, või on see tingitud minu isikupärast? Ma olen alati imestanud ja ka jälginud — kuidas uus aasta muutub tavaliseks aastaks.

Ma ärkasin grammofonimängu peale. Igal aastal mängis grammofon ikka ühte ja sama lugu: „Kell kolm hommikul“. Kell võis näidata küll hoopis hilisemat aega, kuid sellel polnud mingisugust tähtsust. Muusikapala andis mulle kindla suuna. Ma libisesin kärmelt teki alt põrandale, ei mallanud paljaste jalgade otsa tuhvleidki torgata. Tõttasin öösärgis ja paljajalu laua juurde, kus olid värvilistes paberites pakid. Koorisin need läbematult lahti ning ohkasin, ohkasin vaimustusest. Nõnda palju kingitusi! Siis alles märkasin maiustusi ja lillepotti. Ning samal ajal astusid uksest sisse isa ja ema, kallistasid mind, soovisid sünnipäevaks õnne.

Pärast tulid külalised. Peamiselt lapsed, aga ka vanemaid inimesi, sugulasi. Teiste hulgas tädi Liisi ilma Karlata. Mäletan — see oli nõnda ammu —, et kord kinkis ta mulle tibu pildiga tassi, mis haavas mu poisilikku iseteadvust. Ma mäletan seda tibuga tassi, ent nüüd mõtlen sellele seigale muigamisi, kuna vähesed elu jooksul kogetud rõõmud minu praegust norgu ei keevenda.

Lapse sünnipäev on laste pidu. Me pugisime ennast magusat viimase võimaluseni täis, nõnda et kõht valutab, ning ajasime üksteist taga. Aga õhtul, kui külalised olid lahkunud ja ema tuba koristab, tundus mulle, nagu ootus poleks vastanud tegelikkusele, nagu midagi oleks jäänud saamata.

Mul ei ole sellest lihavõttehommikust kuigi palju meeles, ning on hea, et ma rohkem ei mäleta. Muidu tuleks vahest meenutada pühadekurbust. Ma sompasin ema käekõrval värskes lumes ja seda lund tuli taevast laiade räitsakatena lisa. Ilm oli soe, udune, imelikult hõre ja sinine ning mul oli ääretult kerge hingata. Nõnda kerge, et mulle ei tundunud päris võimatusena langeda koos lumega mändidele ja maha, jalge alla teele. Korraga hakkasid vene kiriku kellad põmmima. Ma isegi ehmusin ja paistis, et see on kohatu, lihavõtterahu rikkumine. Nüüd vanuigi — ja ma pole kaugeltki venelaste sõber, venelikkuse mõistja —, kus ka Tolstoid loetud, saan ma võõrast tundest paremini aru, sellest, kui öeldakse kas või oma vaenlasele: Kristus on üles tõusnud! Ning tema vastab: Kristus on tõesti üles tõusnud! Võib-olla õnnestus mul tolle lihavõttehommikul midagi selletaolist läbi elada.

Laupäev — pühapäeva eelõhtu — oli kõige vahvam. Siis lasti koolist priiks ja ees seisis pea kaks vaba päeva, justkui suurte pühade ajal. Kõikide võimaluste maa. Pühapäeva sai oodatud juba laupäeval. Eks see ootamine nagu ootamine ikka kõige haaravam olnudki. Laupäeval käidi isaga saunas ning ka pühapäeva hommik tundus veel suurepärane. Ema vaaritas munarooga singiga, sai oli ahjust võetud juba eelmisel õhtul. Isa oli kodus, luges, prillid ees, ajalehte. Pühapäevalt loodeti palju, aga ei teatud täpselt just, mida. Mida rohkem päeva

poole, seda õhemaks pühapäevameeleolu kulus. Homsest terendas taas hall argipäev ja rõõmud muutusid selle võrra poolikuks. Tammsaarel päästis karjapoisi vaba päeva hobuse seljas kihutamine. Minu pühapäeva lunastas kino, too liikuvate piltide rida. Missugune õnnis tunne, kui, kinoraha taskus, trammiga südalinna poole sõitsid. Kümne sendi eest võisid istuda madalal pingil esimeses reas, nina vastu lina. Aga nõndaviisi olid otse sündmuste keskel, lausa osavõtja. Filmi vaatasin mitu ja mitu korda, ning kui lisana mõeldud lühifilmis liiga palju musutati, siis tõmbasin hinge kino koridoris, kuni filmikangelane oma tegudega otsast peale alustas. Koju jõudsin hilisõhtul ja sain võtta. Pühapäev oli läbi ning vastupidi filmikangelase võitudele kääris minus seletamatu kaotusekibedus, mingisugune mõrumaiguline päeva pära.

Mul on aega mõlgutada, mitte keegi ei saa mind segada, ning ma märkan, et suurem osa mälestusist on lapsepõlvest ja noorusmaalt, nagu täisealiseks saamisega oleks mäletamist vääriv elu lõppenud, nagu valdavat osa elust tähistaksid märkamatud või koguni kadunud aastad, justkui täismehel elust ei leiakski märkimisväärset.

Laual põles küünel. Kaks pooleldi joodud veiniklaasi. Me kükitasime laua all põrandal otsekui sajuvarjus. Mina vaatasin temale ja tema mulle otsa. Olime õnnelikud. Me kükitasime kuni hommikuni laua all põrandal otsekui sajuvarjus.

„Näeb hõretava
ao vikerkaarset pilku.
Õhk värisevaist varjest pehmub.
Lind kastes nõretava
puu otsast lendu ehmub
ja poetab tilku.

Täiselu rõõm ja jõud
nii hoogsalt täidab südame kõik nõud
ja üle ärte ajab,
et hakkab hirm, kui tuleks miskit kaotada
või varitseks sind mahajätt.
Su käsi minu kätt
siis äkki vajab,
et seda vastu südant vaotada.“

Ma tõusin segipüherdatud voodist sooja keha kõrvalt, ning ma ei teadnud — kas olen õnnelik või õnnetu.

Mõtlen oma viimasele juubelile. Kõik tundub tagantjärele võltsina. Tollal mitte. Mina, kellel oli juba siis hammaste asemel protees ja veritsev päarak, olin seltskonna keskpunkt. Põline semu, samasugune vana ja kulunud päss nagu

mina ise, tormas sisse ja kuulutas: „Kuidas kube käratab!?“ Mul läks süda pahaks, ent manasin näole juubilarile omase naeratuse. Juubelimeeleolus ma peaaegu leppisin selle maotusega. Peeti kõnesid, sooviti sama palju aastaid juurde — tänan väga — ning lasti juubilaril elada. Söödi ja joodi. Hiljem, õhtu poole, muutusid pidulised normaalsemaks. Üha vähem tuletati juubilari meelde, lõpuks kiputi teda isegi unustama. Mõned, keevalisemad, kiskusid koguni riiele. See oli selle päeva kohta ainuke kord, kus ma tundsin puhast rõõmu. Ristige seda siis kahjurõõmuks või kes kuidas. Lõppude lõpuks oli see minu juubel, juubilari päev. Aga võib-olla hindan ma sündinut tänase pilguga.

Uks avaneb, õigemini, see avatakse. Ukse avab vanem naine, kellel on käes kandik pudru, piimaklaasi, leiva ja võiga. Ta siseneb ettevaatlikult ja tõmbab ukse enda järel kinni. Naine asetab kandiku madalale lauale. Laua kõrval tugitoolis istub mees. Mehe liikumatu keha on kooldunud ühte, istuvasse asendisse. Naine kohendab istuja selja tagust patja. Mees ise on liikumatu. Muredest ja rõõmudest lage nägu. Kui ta tunneks valu ja teeks häält, siis oleks see hääletu kisa. Naine hakkab meest söötma. Võtab taldrikult lusikaga putru ja topib selle teisele poolvägisi suhu. Puder käib suus ringi, mees seda alla ei neela. Osa püdelast pudrust valgub lõuale ja sealt hommikumantlile. „See on tal täna teine toidukord,“ pomiseb naine. Vaevaliselt jonksatab kõrisõlm. „Teil on täna hea tuju,“ ütleb naine. Ta vaatab mehele otsa. Mehe silmad püsivad liikumatuna, nagu märkaks ta sellist, mis ei luba pilku pöörata.

Visby, detsember 94

•

TRAGÖÖDIAD LAVALAUDADELT VÄLJA

ristikheinapõllule ristsetele
ristiinimese argipäeva
miks peaksid linnakodanikud
põlluharijad komejandid
mängima argipäeva sõda elu surma
kehastama Hamletit Othellot
Romeot Leari Medeiast
kas ei oleks aeg
lavalaudadel tõusta püsti
Carmenil mängida kassiiri
Solveigil lavatöölist
Oidipusel lavastajat
Beckettil inimkonda

•

VANADUSES KESKEA KRIIS

keskeas imik alles olin siis
surma järel mõtlejana kondan
kaalun elul kas mõtet on tal
aga elu teadagi on libisenud käest
imikuks siis püüdlen kõigest väest
sündimist jah sündimist ma pisut kardan
et ei paneks kohe pihta lastevargad
imikuna olla ihaleks ehk vanamehest laip
kui vaid lubaks kui vaid lubaks taip

•

MINU SÜNNIKOHAKS KLAASIHÜTT

toidupoolis lihapütt
pääs ei ühtki karva
aru üliharva
enamasti otsin elujuurt
naudin vabariiki suurt
või väikest kuidas võtta
kremlis kelladega tõttan sõtta
oma kella võtan käelt
püssid aga sõjaväelt

•

HILJAAEGU SELGEKS SAIN MA KIRJATÄHED

ei tea miks kirjult jäid nad mulle pähe
kui keegi ütles aa siis mina oo
kui keegi vii siis mina too
kui keegi liiga pikalt vakka
siis mina laulujoru hakkas
see ei loe et minul pole häält
laulutunnis nina nuuskan kõigepäält
ei tea kas kõiges süüdi horoskoop
ilmakord või purjus naiskükloop

•

LONDONI UDU TEGI SÄÄRED

küünitas ennast üle ilmaääre
ei meeldinud talle ei brüssel ega washington
ei buckinghami palee ega onu tomi onn
ookean paistis nii arutult tühi
mäetippe kalliskiviks ära ei nühi
õnneks oli koht millest päris aru ei saa
vene linn ja eestlaste maa
sinna ta kooriski maha
kogu oma olematu naha

•

AEG LIIGESTEST LAHTI

liikmed lahti ajas
NLKP liikmed ALMAVÜ liikmed ÜLKNÜ liikmed
Keskkomitee liikmed Presiidiumi liikmed
Poliitbüroo liikmed Täitevkomitee liikmed
mida teevad nad ajas
mida teeb aeg liikmetega
liikmed seisavad paigal liikmed liiguvad edasi
tagasi ülesse alla aega sisse
ajast välja ajalukku sisse
ajaga koos äraaetult koos
ajades aega liigestest lahti

•
LEETRID PÕETUD HABE AETUD

Eesti jälle vabariik
tõed ja valed võrdselt praetud
paradiisi sõidutab meid kiik

•
EESTI ON VENE RIIK TÕLGITUD EESTI KEELDE

vene valed ja vigurid eesti meelde
vene unistused ja ulakused Ropka moodi
vene litsid ja hing Pelgulinna kohvipoodi
vene süda ja kirk kargamas Black Jacki
eestlane vene kombel keeramas ligimesele käksi

•
VENEMAAL SÜNNIVAD VALED

mis meenutavad elu
Venemaa virvendab silmis
kumiseb kõrvus
hingeldab hinges nagu vastik rumal vanaeit
kelle podagravalu rütmis
peab võnkuma maailm
unustage ära taifuunid vulkaanid
tuhat aastat on ta
lebanud joobnuna põrandal
võtke ja rullige vaibana
see Venemaa kokku
viige eideke värskesse õhku
mängige balalaikat
valede polkat armastuse valssi
andestamise sümfooniat
elu hümni
elust sünnib vale
ehk valest elugi

•

HULLUDE AEG HULLUDE AEG

tuul prahti sülitab jalge ette
Mona Lisa härjasilmi praeb
härg liuväljal teeb piruette

Salto mortalet sooritab lääs
pää taskus kukkudes itta
tõde külmetab sügaval igijääs
inimkond kummardab kalkunisitta

•

LUGESIN NÄDALALEHEST

et tähed on vanemad kui maailm
olen alati arvanud
et lõpp on lõputum kui lõpmatus
vaikus valusam kui valu
lapsed vanemad kui vanemad
elu elutum kui heelium
nägu näotum kui nägemus
armastus armutum kui armid
tuul tulisem kui tuli

VANANEDA ON LÖBUS OI LÖBUS

külm sõda soe supp on otsas
silm on sinisem kui taevas
süda taob lakka ronides
kõvemini kui nooruses
armastus on kättesaamatum
kui koolipingis
kaebupunnid ja pugejad
istuvad parlamendis
revolvrimänge mängivad
maffiaonud üle maailma
Eesti saab kahtesid
ja pannakse nurka inimõiguste eest
Venemaa kleebib oma õpetajatele
sabasid taha
ning viiakse klassist klassi
klassivälise töö eest
koolidirektor on purjus
üllatest printsiipidest
parim valetaja saab kiituskirja

MARKO KOMPUS

MÕNIKORD

Vahel ma ytlen: „Sinine joon kuusemetsade kohal on mu kodumaa.“

Hämarasse lumme panen peod,
et rahutus kylmaks.

Jõgede helin vaikuse taga ei maga,
seda joovad lepad ja sinakad kased.

Vahel ma kysin: „Kuna mu lahti lased?
Kuna paned täis apelsiniõisi mu uned?“

Vaikid. Magavad möödunud lumed
samblike laugude all.

„Mida ma tegin?“ öö kysib sosinal
kirikukellade seest.

Vahel ma vastan: „Mu lausete eest
kinkisid söed oma sinisest leest.“

Nyyd tyhjus käib helinaga
end otsimas linnunokkade keest.

•
linn on mu sisse pandud

murenevad tornid kollased tuvid väike tydruk
istumas kõnniteel raudaed kuulutustulbad
tolm treppidel ja kirikud õhus pyhapäev
sinised laternad pooppuude lehed klaas ja raud
varblased kerjuse õlgadel

linnas ma surma saan
linn sydame sööb huuled välja rebib näost

linnas ma Sinu saan
seal kaotan Su käest
linnas Sa surma saad
kurbuse vihm longib ringiratast
porised käed niiske tuul
kuu kõder rohevaid pragusid täis

PALAVIKU NÄGU

seitsmendat õhtut november
armas mu huultel on kylm
lein kõhiseb valjult ja hallilt
armas mu huultel on kylm

männilaevad kummukil soos
rändavad ringiratast

kymnendat õhtut november
armas lumi sööb merd
palavikus aed sonib valjult
armas lumi sööb merd

männilaevad kummukil soos
rändavad ringiratast

•

tahan yksinda olla kui mu surm kõnnib valgel mäel

sarapuuõite pyha on sellal
sinisel kellal
peatuvad aja käed

tahan yksinda vaadata pilvede ruudulist põldu

surm kylvab
surm lõikab seal
jalad sygaval valges mullas

tahan yksinda virguda valgel mäel
suu magusaid sõnu täis

18. 04. 1995

PRIIT RATASSEPP

•

Minu ees seisab teokas inimene
ja askeldab ilusal õhtupoolikul.

Ma vaatan teda ja mõtlen,
mida ta teeb,
kes ta on,
kust ta, pörguline, välja ujus,
mis teda seob minevikuga.
Ei miski.

Mul on vähemalt käpikud
lambavillasest lõngast,
vanavanavanavanavanaema kootud
salajased mustrid peal.

Soojad ja pehmed
oi kui soojad!
Naeran neisse ja hõõrun nina,
mis külmund.

Mul on vähemalt käpikud,
kindakirjad peal,
salamärgid selgadel,
aga mida, pagan, tema plaanib?

•

Pildi peal Maarja lapsega
või mõni pühak,
klaasi taga, küünal ees
põlemas.

Kirik. Jumalateenistus on läbi,
vanad naised, rätikud peas,
kõnnivad, teevad ristimärke, kõnelevad
tasa

ja õhetavad üleni nagu neitsid
suveõhtuses valguses.

Mina seisan ka seal, ühtaegu
võõras ja üdini oma,
ega tee midagi
lihtsalt...

Väljas tänaval teise ilma kära
kuuldamatu
keskendamatus kihutab ratastel
ülil keskendumine

üks naine koristaja majahoidja
 kirikuteener
 ma ei tea
 seisab selle pildi ees
 ja puhastab lapiga klaasi
 hingab sooja hingeõhku peale
 ja puhastab niigi hiilgavat klaasi
 ülim keskendumus
 viimnegi meel pinnaksil
 pilk suunatud ainiti pilti
 äraolev
 käsi liikumas mööda klaasi...
 ümberringi vaikne jutukõmin.

Minu naine töötab televisioonis,
 ta petab mind ühe jälgi diktoriga,
 öösiti ei ööbi ta kodus,
 jagan iseendaga kaheinimesevoodi rõõme,
 kõrvaltoas muidugi kustuv teler,
 minu unenägudeks on filmid
 ja seebiooperid.
 Alati näen unes üksnes teda!
 Minu unenäod kuuluvad tervenisti talle,
 ta seisab neis raamitud pildil
 ja armastab mind silmadega.
 Ükskord, kui saated olid ammu läbi, ärkasin,
 ja teler üksnes kahises laual,
 nägin neid äkki säbrusel erkaanil
 amelemas
 (milline vastik prantsuspärane sõna,
 ilmselt oli kaameramees unustanud
 kaamera tööle ja
 ise koju läinud hajameelselt).
 Kell pool kolm öösel
 stuudios täielik vaikus
 mina nagu täielik idiot
 ihuüksi helenduva ekraani ees
 pidžaamas
 võimetu nupulegi vajutama
 surres armastuse pinadest
 nautides nende kehade mängu
 jäädes alati teisele poole
 klaasi...

•

Tundmatu autori luuletus tänavalt,
mis mind tugevasti mõjustas:
täna müügil
värske leib, sai,
õlu on meil väga
odav, alkohoolsed
joogid, magusad,
küpsis.

Klaastaara vastuvõtt.
(Ilmselt ei luuletanud luuletaja
oma emakeeles.)

•

Ettevalmistus enesetapuks ei edene,
ettevaatamatus unerohuga uinumisel,
võimalike variantide vahel valimine,
laetud püstoli hoidmine lauasahhliis
pidevas käeulatuses,
ikka see neetud julguse puudumine
viskuda pea ees aknast alla,
julgusetus pikeerida piki asfalti,
suutmatus uppuda rahustavasse merre,
täitmatus elu endasse ahmimisel,
haiglane armastus elu vastu,
lootusetu lootus loovuse järele,
täielik ükskõiksus,
hirmuäratav hajameelsus ja laiskus,
lohakus, suutmatus anda
endast midagi ära kättesaamatult.

•

Ma olen otseses mõttes pehme inimene,
kui keegi mulle midagi ütleb,
siis ma enam ei mõtle, vaid kuuletun
nagu heasüdamlik peni
ja liputan oma rudimentaarse saba
siirast heameelest heausklikult,
üldiselt ma usaldan inimesi liialt

ja see on paha, ma tean,
sest nad mässivad mind ümber oma
näppude nagu nätsu
ja kasutavad mind kurjasti ära,
käsivad mul näiteks pea ahju pista,
mida mina muidugi kohe õhinal ka teen,
pärast on juuksed kõrbend
ja nalja kui palju,
isegi mina naeran koos teistega kaasa,
sest on ju nii lõbus,
mu pea on üleni villis,
aga kui doktor Seppo salvi ruttu peale panna,
siis ei jää isegi arme järele.

•

Lausa ime, et ma olen ikka elus
veel pole mind taband mõni õnnetus,
auto alla pole ma jäänud,
lennuk pole ka kukkunud pähe,
lausa ime, juba kakskümmend neli,
aga ikka eimidagi!

KERSTI MERILAAS

„MILLEST AGA UNISTAME SURMALAPSED“

Gustav Suitsule

Kirkas usus aatemõõka,
tõstnud kodu taeva all,
asjatumalt otsind aga
tunnustähte üleval.

Võõraid võime, võõraid vaimu
teeks ja tõeks on kilgatud
Eesti vaimu, Eesti võimu
unistuseks pilgatud.

Hädalippe, verelippe, vaata,
löönd nad rippuma:
sinimusta, sinimustavalget
laulnud lippu sa.

Küll me teame, sõnu „vabariik“
kes toona mõistis julgeda,
pöörderahva pöörasuses
suud ei lasknud sulgeda.

Päev on pilves, sajus suures
tuhmund kaunis vikerkaar.
Ennäe, laukal rabamättal
marju jagab sortsipaar.

Eemal seisad, juudarooga
poolt ei võta kummaltki,
küll meie teame, mis sina mõtled,
mis sina ütled tummaltki.

Lenda lootus, vii meid, kannu
koidu kuldse hurmani,
sammas laulik, tões ja armus
ustavuses surmani.

1943

---

* Luuletus on kirjutatud Gustav Suitsu 60. sünnipäevaks.

„KUI SEE MU TUTTAV TULEKS“. UUSI TÕLKEID

Kuin se tuttuni tulisi
 enne nähtyni näkyisi,
 virstan vastahan mänisin
 venehell on vetta myöte
 suksill on saloo myöte
 aitoa ylentämään
 veräjeä purkamaha.
 Ratkosin risuset aiat,
 aiat rautaset alennan.
 Miepä kätta käpsäjäisin
 vaikka on käärmes kämmenellä,
 mie kaglalla kapusin
 vaikka on kalma kaglallani,
 mie suuta suihkovaisin
 vaikka ois suu suven veressä
 sekä vierehe mänisin
 vaikka ois vieru verta täynnä.*

Soome rahvalaul „Kui see mu tuttav tuleks“ (Kuin se tuttuni tulisi) on erakordne selle poolest, et see on saavutanud suurema kuulsuse kui ükski teine rahvalaul. Selle kohta on kirjutanud mitmed silmapaistvad soome teadlased, kõige põhjalikumalt Viljo Tarkiainen ja Matti Kuusi.

Laulu esimene tutvustaja oli Henrik Gabriel Porthan teoses „De poësi Fennica“ (1778). Porthan käsitles selles laule, mida laulavad naised käsikiviga jahvatades, vändates ülemist ümmargust kivi alumise vastu. Selle igava ning üksluise töö saateks, mida tehakse tunnist tundi ja päevast päeva, laulavad nad kas oma tööst või muist aineist, mis on lähedased nende südamele.

Käsikivilaulude näitena esitas ta 49-värsilise lüürilise laulu, mis sisaldas osa „Kui see mu tuttav tuleks“ värssidest, ja avaldas teise osa neist hiljem.

Porthani õpilane Frans Mikael Franzén avaldas sellest laulust kaks tõlget rootsi keeles. Kui euroopa literaatide paar, rootsi kolonel A. F. Sköljebrand ja itaalia kirjanik Giuseppe Acerbi, käisid 1799. aastal Soomes, kohtasid nad Turus Franzéni ja said temalt kõnesoleva laulu. Mõlemad reisijad avaldasid selle oma reisimälestuste hulgas. D. Clarke, kes külastas ka Soomet, tõlkis laulu inglise keelde. Kõik need tõlkijad olid vallatud romantilisest ihalusest

* *If the One I Know Came Now. Rmt.: The Great Bear. Toim. Lauri Honko, Senni Timonen, Michael Branch. Oxford & Helsingi, 1994, lk. 315.*

Vt. ka: H. N i i t, *Ühe soome rahvalaulu lõunaestikeelsest tõlkest. „Keel ja Kirjandus“ 1985, nr. 1, lk. 49–53. Toim.*

kirjaoskamatu maarahva luule vastu. Seda väljendab ilmekalt Acerbi:

„Härra Franzén näitas mulle üht laulu, mille noor maatüdruk, (Kemi) kirikuõpetaja teenija, oli loonud oma armsama eemaloleku puhul. Laulu iseloomustab loomulik lihtsus, võimas tunne ja kujundite julgus, mida kultiveeritud intellekt pole võimeline saavutama... Väike laul, arvestades, et see on kirjaoskamatu tütarlapse looming, on imetlusväärne. Loomuliku andega poeet väljendab oma armastusest sugereeritud südamekäsud sõnades ja saavutab 'graatsia teispool kunsti piire'. Oma ebasõbralike lumelagendike keskel avastab see soome Sappho kogu Lesbose poetessi soojuse.“

Goethe leidis laulu „Kui see mu tuttav tuleks“ Sköljebrandi reisiraamatust novembris 1810 ja tõlkis selle saksa keelde pealkirjaga „Finnisches Lied“.

Carl Gustav Zetterqvist, riigiametnik Stockholmis, hakkas möödunud sajandi keskel koguma kõnesoleva laulu tõlkeid. Üle 18 aasta kestnud töö tulemusena, mille jooksul ta saatis välja umbes 1400 kirja, kogus ta 467 tõlget kogu maailmast. Tõlgete antoloogiat hakkas trükkima Turus J. W. Lillja. Ent töö jäi seisma seetõttu, et ei saadud trükitähti eri keelte jaoks. Kuid paljud neist kirjanikest ja teadlastest, kes olid tõlkinud ja edaspidigi tõlkisid laulu eri keeltesse, avaldasid selle trükis, ja nõnda kandus laul Soome muusa esindajana kaugeile maile.

Viljo Tarkiainen avaldas 1912. aastal uurimuse, mille aluseks on 65 lauluteisendit, kogutud Soome mitmesugustest osadest. Rohkesti oli teisendeid Lääne- ning Põhja-Soomest ja Ingerist, üksikud Ida-Karjalast. Võrdleva värsiuurimuse teel rekonstrueeris ta laulu algvormi ja järeldas, et see oli loodud hilisajal naise poolt, kes ootas igatsusega oma eemaloleva kallima tagasitulekut.

Hilisemad laulikud on laulu mitmete lisanditega täiendanud. Sellised on laulu lõpposas: „Ennem ma jätan maiustoidud, / unustan pastoraadi praed, / enne kui jätan oma kallima.“ Need värsid leidsid ka Sköljebrandi ja Acerbi tõlkeis ja põhjustasid eelmainitud eksijärelduse, nagu oleks laulu loonud kirikuõpetaja teenija. Teenija oli ilmselt selle laulja. Tõenäoliselt oli tema see, kes lisas laulule pastoraadi hõrgutavad toidud.

Kesk- ja Põhja-Ingeris on laulu oluliselt muudetud. Siin ootab orbunud laps igatsusega oma isa, ema, venna ja õe tagasitulekut ja lubab igapähele neist suurepärase vastuvõtu. Nende hulgas esineb vahel ka peigmees.

Viljo Tarkiainen kirjutab selle laulu kohta:

„See on võimsaimaid armuavaldusi, mida üldse võib mõelda. Kirglik igatsus purskub kui verehäääl lõhkevast rinnast. Laulu pildid viivad mõtte kaugeisse aegadesse, kus kiskjad loomad ja verised surmajuhud ei olnud haruldased. Nad äratavad tunde laante kuumaverelisest tütrest, kelle vaist on teinud valiku meeste hulgast. Selles laulus ei ole kübetki seda sentimentaalsust ja tundehella äiutamist, mida hilisem aeg on toonud ellu ja samuti luulessegi ja mida sageli on peetud vana soome lüürika tunnusemärgiks. Ei, vaid see on karm ja tavatult äge tunde puhang, täis loomulikkude kire palangut ja fantaasia joovastust. On raske mõelda, mida sellest järk-järgult paisuvast värsiste sarjast võiks kõrvaldada ja mida siia lisada.“

Kui C. G. Zetterqvist saatis soome laulu tõlkimiseks välja umbes poolteist

tuhat kirja, siis siinkirjutaja palus eestikeelset tõlget üksnes mõnelt luuletajalt. Saabus ainult kaks. Avaldame need allpool.

KARIN SAARSEN:

Kui see keda tunnen
naaseks nüüd
kui tema keda nägin ilmub
kõnniksin kaugele vastu
venega sõuaksin vetel
tõstmaks eest tara
suuskil läbiksin laane
avamaks värati
kisuksin tihniku piirid
raudtalad tõmban maha
katsuksin tema kätt
kuigi peos tal peidus uss
kargaksin talle kaela
kuigi seal varitseb surm
suudleksin tema suud
kuigi sel' hundi veri
ta kõrval ma võiksin astu
kuigi ta külg oleks veres.

ARVED VIIRLAID:

Kui see mu tuttav tuleks
varem nähtu kui ilmuks,
versta vastu talle ruttaksin
venel vett mööda,
suuskadel salusid mööda,
aedu ületades,
väravaid avades.
Kisuksin kadakast aiad,
risuksin rauast aiad.
Ta kätest ma haaraksin,
kuigi rästik oleks ta käel;
ta kaelast ma hoiaksin,
ripuks või surm ta kaelas;
ta huuli ma suudleksin,
kuigi ta suu oleks hundi veres;
ennast ta kõrvale heidaksin,
olekski ta kõrval kõik verine.

Roomast kirjutaja peaks enne muud endale teadvustama, et kõik mis võimalik on temast ammu kirjutatud... „Rooma päevikud“, „Jalutuskäigud Roomas“ ja „Rooma eelegiad“ on juba ammu olemas. See, kes armastab värskust ja ihkab olla algupärane, ei peaks sinna mitte matkama. Rooma on igivana, kulunud, räsitud, pleekinud, provintslik ja kaetud paksu paatinakihi. Kuid tal on vastupandamatu võime alistada, lummata ja kütkestada, allutada inimesi sellele, mis on tõsikindel, ülev ja igavene ning suurem kui igaüks meist eraldi võetult. Rooma on maailma lõpp, kaugemale ei ole enam võimalik minna, kaugemal on veel vaid Jeruusalemm ja jumalariik.

Neil, kes mainitud omadusi armastavad, kes otsivad väljapääsu meie argisest eksistentsist ning vajavad jalge alla kindlamat tugipunkti kui nüüdismaailm, kes ei pelga ammu olnu kordumist ja oskavad nautida äratundmis- ja taaskohtumisrõõmu, on Roomas hea olla. Ka emotsioonid, mis see linn äratav, on ammu tuntud ja kirja pandud. Eriskummaline on kogeda, et Rooma mõjub ikka veel nii nagu sada viiskümmend aastat tagasi, et kõik on nõnda, nagu loetud vanast raamatust.

„Püha Peetruse kiriku interjööri ei ole võrdväärset. Religiooni, mis nüüsguseid asju sünnitab, peab imeks panema. Isegi pärast aastast viibimist Roomas seisin ma seal tundide kaupa, olles haaratud õndsusest. Roomas hakkab igav vahest ainult sealviibimise teise kuu lõpus, kuid ealeski mitte enam pärast kuuendat kuud. Kui seal on oldud kaksteist kuud, siis tekib mõte jääda sinna igaveseks.“ (Stendhal, Jalutuskäigud Roomas.)

„Järgmisel päeval enne Gogoli külastamist läksin Peetri kirikusse. Kunagi räägiti, et kõik teed viivad Rooma, samamoodi võib öelda, et kõik teed Roomas viivad kas Kapitooliumile või siis Peetri kiriku juurde. Ma leidsin kergesti õige suuna, ületasin Tiberi silla, mida ehivad rahutud kujud, vaatasin Hadrianuse mausoleumi (Castel Sant'Angelot) [---] ja jõudsin otsejoones Peetri kiriku suurejoonelisse sammaskäiku, Peetri propüleedesse, ning sisenesin pühamusse, mis oli mõlkunud mu kujutluses juba ammu, kuid kujutus oli olnud võimatu käsitada midagi sellesarnast. Kuigi pilastrite kaunistused olid saamatud, pärit maitselanguse ajast, joonistusid kiriku piirjooned äärmise selgusega välja juba esimesel sammul, tehes nende haaramise silmadega võimatuks — võlvid pea kohal olid nõnda kõrged, pilastrid toetusid maha kohutava raskusega ja kasvasid ülespoole, võttes enda kanda laevõlvid. Paljud mäletavad kahetist tunnet, mis haarab rändurit tollesse pühamusse sisenemisel — selle iidse kolossi taustal on inimene armetu, kuid samas tunneme uhkust inimõtte vägevuse

üle. Niisugune kahetine, segane tunne valdab teid, kui lähete mööda pealöövi, mille võlvjas lagi hämmastab juba oma laiusega, vastu eestpoolt tulvavale valgusemassile ja astute otse kupli alla ning hetkeks unustate enda sootuks hõlmamatus ruumis keset kivist Panteoni. Mõõtmel on nii tohutud, et käsitus neist kaob peaaegu täielikult; selleks et tekiks ettekujutus, on vaja midagi võrdluseks. Bernini hiigelbaldahhiin kupli all, apostli hauakambri kohal, tundub olevat nagu lehtla...“ (P. Annenkov, N. V. Gogol Roomas 1841. aasta suvel.)

Mina lähenesin Peetri kirikule esmakordselt paraku teisest suunast, Porta Angelica tänava kaudu, kuid 1995. aasta sügisel oli kõik täpselt nii nagu 1841. aasta suvel. Mu parim päev Roomas oli, kui ma Peetri kirikut vist juba kümnendat korda seljataha jättes kulgesin ülalkirjeldatud teed mööda vastassuunas, Sant' Angelo juurest üle silla, mööda kitsast ja hämarat, luksuslike antikvariaatidega ääristatud Via dei Coronari Piazza Navonale ja sealt, aegajalt suunda kaotades, läksin läbi kitsaste tänavate Palazzo Borghese esisele väljakule, kus asub vanade raamatute ja gravüüride laat. Seal lasksin endale kaela määrida vesivärvidega koloreeritud gravüüri Janiculumilt avaneva vaatega Vatikanile. Tänapäevase järeltrüki mõistagi, sest päris ehtne XVIII sajandi töö maksnuks vähemalt miljoni, ehtne Piranesi aga vähemalt viis miljonit. Ostnuks ma ka teise gravüüri — Monte Pinciolt üle Piazza del Popolo avaneva vaate kaugel silmapiiril kõrguva Peetri kirikuga, saanuksin tubli pizza võrra hinnaalandust. Vanadel gravüüridel lõpeb linn kohe Piazza del Popolol seisva egiptuse obeliski taga, Vatikan on keset lagedat välja. Edasi astudes ja kunstipoodide aknaid vaadates leidsin end ootamatult Hispaania treppide ja Trinità dei Monti kiriku suunas mineva Via dei Condotti otsalt. Autod siin ei sõida, seda rohkem aga on peeni kauplusi ja peent pühapäevast publikut, kes kõik lähevad Hispaania väljaku suunas. Oli kirgas jõulueelne päev ja valgeks küüritud Fontana della Barcaccia ja trepid üle hulga aja rahvale jälle avatud. Siin on eriti kontsentreeritult tunda Roomale eriomast aurat...

Ostsin Roomast itaalia orientalisti Elémire Zolla raamatud „Aure“ ja „Archetipi“, sellest kiusatus nende aineks olevaid termineid siinkohal pruukida...

Teine tekst, millega seoses tahaksin sõnu „aura“ ja „arhetüüp“ kasutada, on ameerika kirjaniku N. Hawthorne'i romaan „Marmorfaun“, mille kaudu juba õige ammu jõudis minuni kujutlus Rooma lummusest ja alistavast väest. Kui jätta kõrvale peategelastega seotud traagiline ja salapäraga läbipõimunud süžeeilin, siis tõuseb romaanis esile Igavese Linna ja iseäranis tema kunsti võim. Romaani üks tegelasi on noor ameeriklanna Hilda, kes on tulnud Rooma kunsti õppima. Tundliku natuurina satub ta vanade meistrite lummusse ja kaotab oma värske loomisvõime.

„Kodumaal oli Hilda juures juba varakult ilmnenud see, mida asjatundjad nimetavad ehtsaks kunstiandeks. Kooliajal, mis polnud veel kuigi kaugel, oli ta joonistanud visandeid, mida kogujad omandasid käigult ja säilitasid oma mappides kui hindamatuid aardeid. [---] Jäänuks Hilda koju, oleks ta üpris tõenäoliselt loonud isikupäraseid teoseid, mis oluksid väärilised rippuma

rahvusgalerii seinal. [---] Me ei oska öelda, kas ta Itaalia õpingute tulemust saab üldse pidada soovitavaks ja heaks. Kindel oli vaid, et kunstimaal viibides kaotas Hilda oma loomupärase ande, mis teda siia oli toonud. [---] Mida rohkem ta tutvus Rooma galeriisid täitva kunstiga, seda vähem pidas ta ennast loovaks kunstnikuks. [---] Tõenäoliselt on seda, mis juhtus Hildaga, juhtunud ka paljude teistega — tingituna haruldasest andest sisse elada kuulsate vanade meistrite teostesse, kaotas ta huvi omaenese algsete taotluste vastu. Ta austas neid imelisi mehi nii sügavalt, oli liialt tänulik neilt õpitu eest, liialt kuulekas ja alandlik nende keskel, et ei suutnud enam kujutleda end ühena nende hulgast. Kui ta mõtles nende loodud imelisele ilule, leidis ta, et maailmas on juba küllalt algupärast kunsti, ja ainus, mida veel saab teha, on muuta see unikaalne ilu kättesaadavaks võimalikult paljudele inimestele. [---] Ainus, mida ta edaspidi veel üritas, andumusega — et mitte öelda usulise agarusega, oli tabada ja edasi anda osagi särast, mille oli lõuendile võlunud vanade meistrite pintslipuudutus. [---] Nii sai Hildast koopiaste maalija.“

Oma soome pererahva raamatute seast leidsin Helsingi ülikooli ajakirja numbri artikliga, milles Soome Rooma Instituudi direktri professor Päivi Setälä toob andmed, et 65 % maailma kunstist on Itaalias ja suurem osa sellestki Roomas. Seda võinuks olla lõputult rohkem, kui vanade kunstnike enese-armastus ja valitsejatest tellijate tujukus poleks teinud nii suurt hävitustööd. Antiigist on säilinud suures osas vaid see, mis oli peidus kultuurkihis. Muistne linn asus tänapäeva Roomast viis kuni seitse meetrit madalamal. Selle võrra olid kõrgemad ka Rooma künnad. Raamatukauplustes on muude kaartide hulgas saadaval suur piltkaart, mis kujutab Roomat esimeste kuningate aegu, see tähendab linna asutamise ajal enam kui kaks ja pool tuhat aastat tagasi: looklevast Tiberist vasakul on lagendik, millel seitse vulkaanilisest tufist aluspõhjaga küngast. Inimasustus hõlmab vaid küngaste lage, küngastevaheline ala on madal ja tühi ning osaliselt veega üle ujutatud. Latiinide Rooma sai alguse Kapitooliumilt ja Palatinuselt, kuhu Romulus ehitas oma linnuse. Nende vahel olevasse soisesse lohku rajati Forum, etruski kuningate linnamäed Quirinalis, kus praegu asub vabariigi presidendi loss, ja Esquilinus olid muinasaegse arusaama järgi neist üpris kaugel. Romuluse venna Remuse linnus asus Palatinuse kõrval Aventinuse künnal. Neid eraldanud lohku ehitati hiljem Circus Maximus, mis praegu on koerajalutajate ja harrastusjooksjate päralt olev lage rohumaa. Kui Remus oma venna linnusemüüri madaluse naeruks seadis, ei suutnud viimane pilget taluda ja lõi Remuse surnuks. Sedasi sai pime raev ja vennatapp Rooma riigi „arhetüübiliseks“ müüdiks. Rooma teine arhetüübiline kujund oli hunt. „See, kes elab niisuguse müüdi meelevallas, peab olema karm, napisõnaline, asjalik, tõsine, tundetu, armastama välist efekti, ihalema kasarmuelu, olema verejanuline ning valvas. Põhimõtteline põlgus mugava elu vastu ja karmuse kultus oli Roomas ja seejärel ka Bütsantsis alati kiiduväärne; see kajastus hiljem tsistertslaste ja templirüütlite ordureeglites. Gladiaatorite kahevõitlus oli eriomaselt Rooma vaatamäng. Spartacuse ülestõus näitas, mis võib välja pursata gladiaatorite julmast kasarmuelust, kui areenil

enam ei korrata riigi rajamise müüti“ („Archetipi“, lk. 84). Rooma müüt neelas endasse ka ristiusu, sest alles siis kui kristlasi hakati käsutama kui Kristuse sõjamehi (*miles Christi*; Pauluse 2. kiri Timoteosele 2.3) ja Kristust ennast röövrüütlijõugu pealikuna, tunnistasid barbarid ta omaks. Surm veretunnistajana nagu kord Colosseumi areenil oli kristliku elu tipp hetki ja seda on kristlased aina otsinud, pidades lõputuid sõdu paganarahvaste vastu (Franco Cardini, *Alle radici della cavalleria medievale*, 1981; Keskaja rüütelseisuse juurtest, vene tõlge 1987, lk. 222—247).

Kummatigi on hunt olnud kõikide suurte impeeriumide asutajate esivanem. Kolmanda Rooma ehk Moskva impeeriumis said kokku isegi kaks hundisuguvõsa — üks neist pärines esimesest Roomast, teine hundi ja emahirve pojast Tšingis-khaanist. Poliitiliste arhetüüpide loogika seisukohalt peaks olema loomulik, et Kolmanda Rooma taastajaks pärast leidlaps Moosese (impeeriumi asutamise müüdis esinevad tihti ka leidlapsed nagu Romulus ja Remus) rahva lahkumist Venemaalt saab uus hundist põlvnev hõim, kelleks on tšetseenid. Impeeriumide lähteks olevad arhetüübid toimivad aastatuhandeid, „Troojast Jaltani“, nagu väidab Elémire Zolla. Nende toimimine jätkub kahtlemata ka pärast Jaltat.

Suur elamus — kui jätta tähele panemata tänavaliikluse müra — on kõndida Veneetsia väljakul asuva Isamaa Altari jalamilt mööda Via dei Fori Imperialit Colosseumi suunas. Tänav ise on pärit Mussolini ajast ja kulgeb läbi muinas-Rooma südame ja tema kultuurikihi, jättes ühele poole vana Forumi rajatised ning teisele poole keisrite foorumid. Mida edasi, seda kõrgemaks ja ähvardavamaks ning kogu vaatevälja hõlmavamaks muutub Colosseumi terve pool. Paavstid panid omal ajal Colosseumi laastamisele piiri, sest see on ka kristluse suuremaid monumente — kusagil mujal Roomas pole voolanud algkristlaste verd nii palju kui siinsel areenil. Colosseumi kõrval seisev Constantinuse võidukaar on hiiglasliku amfiteatriga võrreldes väetilt madal. Antiikmuististe varal jõuab meie teadvusesse ajasügavik, mille taustal piseneb olematuks mitte ainult üks inimene, vaid terved rahvad ja rahvapõlved. Inimeste müriaadid on seda linna ehitanud, kuid kadunud ise jäljetumalt. Mu kunstnikust sõber, minust kakskümmend aastat vanem, on mind mitu korda külla kutsunud Roomast rääkima, kuid kunagi pole me jõudnud kaugemale küsimusest, kas kunstil on mingi otstarve, kui kõik see, mis luuakse, kord kaob. Roomas on kunsti palju, aga paraku allub kõik maine hävimise seadusele. Mõned olulised monumendid nagu Peetri kirik on meeldivalt korras, kuid mitmed teised, nagu näiteks San Giovanni in Laterano, Santa Maria Maggiore ja apostel Pauluse hauakirik San Paolo fuori le Mura on talvises hämaruses ja rõskuses õige nukrad. Hinnad tõusevad halastamatult ja kunstiarmastus muutub ülejökäivalt kalliks. Üüride tõus on teinud peaaegu tühjaks kuulsa kunstniketänavana Via Margutta Hispaania treppide ja Piazza del Popolo vahel.

Puhtalt paganlikest monumentidest Kirikuriigis eriti ei hoolitud. Panteoni muistsest pronksist valas Bernini Peetri kiriku väänlevate sammastega altaribaldahiini. Marcus Aureliuse ratsakuju Kapitooriumil säilis, sest teda

peeti Constantinuseks, Marcus Aureliuse võidukaar põletati aga paavst Alexander VII käsul lubjaks, sest jäi ette luksustänava Via del Corso ümberehitusele. Corso ühel teljel on Piazza del Popolo obelisk, teisel lootusetult maitsetu Isamaa Altar. Kuid arhitektuuriliselt on ta täiesti omal kohal — ta suleb Veneetsia väljaku läänest, tehes sellest kinnise ja õdusa ruumi. Üldse on Rooma (siinkohal tuleks kõnelda vaid tema *centro storico*'st — ajaloolisest keskusest) ehitajail olnud taipu ja oskust luua terviklikku linnakeskkonda, rõhuv enamik muid linnu on vaid juhuslikult paigutatud majadega täidetud tühermaad. Lisaks muule tuleb nentida, et sellele linnale eriomast tihedust ja terviklikkust ei anna edasi ükski postkaart ega albumipilt, kõik nad moonutavad tegelikke ruumisuhteid tundmatuseni.

Säilinud on Corso teljest veidi kõrvale jääv Marcus Aureliuse sammas. Selle vastas on üks praeguse Itaalia võimukeskusi Palazzo Chigi ja sellega külgnev Palazzo Montecitorio, milles resideerib riigi parlament. Kui Montecitorio möödunud aasta novembris võttis vastu üpris jõhkra immigrandidevastase seaduse, hõivasid teisele poole Corsot jääva jalakäijate ala aafriklastest ja asiaatidest näljastreikijad. Samas asuv mitmeharuline jalakäijate tunnel Chigi tänavaristmiku all on ümber ehitatud raamatukaubamajaks. Õhtupoolikul koduteele asudes ei suutnud ma enamasti hoiduda kiusatusest laskuda sellesse, et sorida uutes ja vanades raamatutes ning gravüürides. Iseäranis pilkukoitev oli vana ja hiigelsuur — 2,5 x 1,5 meetrit — vasegravüür, millel oli kujutatud Janiculumi mäelt avanev vaade Roomale. Sama vaate tunduvalt väiksemat ja joonistuslikult vaesemat teisendit võis näha Soome Rooma Instituudile kuuluvas, renessansiajast pärit Villa Lantes. Selle Janiculumi nõlval asuva villa rõdult need motiivid ilmselt jäädvustatud olidki. Sest juba antiikajal oli teada, et parim vaade Roomale avaneb sellest punktist. Rooma luuletaja Martialise sõnul:

Hinc septem dominos videre montes
Et totam licet aestimare Romam,
Albanos quoque Tusculosque colles.

Siit on võimalik näha valitseja Rooma seitset mäe ja hinnata teda üleni Albanusest Tusculumi küngasteni.

Rea sellest tekstist on ehitajad kivisse raiutuna paigutanud Villa Lante rõdu seinale.

Janiculum on kitsas kivine seljandik, mis algab Vatikani külje alt. Ühel pool on Tiber ja selle vastaskaldal Rooma, teisel pool on suur ala tühermaade, parkide ja ülikute suveresidentsidega. Soome Rooma Instituudi ning Garibaldi ja tema emanda ratsamonumendi vastas on Venemaale kuuluv tohutu, 87 hektarit hõlmav enklaav — Villa Abamelek. „Isegi Roomas oleme kõrvuti oma suure idanaabriga,“ nentisid soome antiigiuurijad.

Põgus läbirändaja ei peaks võõra linna ja tema elu kohta palju arvama. Selleks et tunda teda kodu-uurija tasemelgi, tuleks lugeda kõike, mis temast kirjutatud, seda aga on palju, kauplustes on loendamatul hulgal raamatuid kirikutest, kloostritest, palazzodest, müüridest, varemestest ja tornidest. On olemas isegi Rooma kummituste ja viirastuste entsüklopeedia. Ühte Roomale eriomasest, käsitamatusse salapärasse suubuvat motiivi on kasutanud Ristikivi oma „Rooma päevikus“. Kas on ta seda tajunud intuitsivselt või on see sündinud vananeva kirjaniku suutmatusest oma lugu ratsionaalse vormi piirides hoida? Romaan algab kainelt ja asjalikult, seda võib isegi reisijuhina kasutada. Kuid autor väldib baroklikke fantaasiaid, hoides sündmuste kulgu klassitsistliku selguse piires. Ning see saab talle saatuslikuks, sest Rooma on üleni baroki vaimuse produkt. Klassitsism vaatleb maailma ja kunsti kui tardunud ning tahkestunud kivi — olgu küll selle aluseks geometria ja harmooniasuhte seadused; baroki taju kohaselt on maailm elav ning kasvav taimestik, mis on täis kõike pingestavat ja muutvat kuuma energiat. Baroki filosoofia on alkeemia, milles oli kesksel kohal mediteerimine ülespoole püriva ja kõikide transmutatsioonide tekitajaks oleva tule üle.

Isegi itaalia keelel kui sellisel näib olevat eriomane seos baroki vaimuga. Bologna semiootikaproffessor Umberto Eco on oma uue romaani „L'isola del giorno prima“ (1994; Eilse päeva saar) kirjutanud barokiaja keeles. „Paigutanud sündmustiku barokisajandisse, ei pääsenud ma mööda keeleküsimumusest. Sedasi oli keel selle raamatu põhimure, millele ma raiskasin palju aega. Olles kord otsustanud, näiteks, kasutada ainult sõnu, mis olid olemas XVII sajandil, kulutasin kuus kuud, et võrrelda romaani teksti tolle aja sõnastikega,“ on ta öelnud ühes intervjuus.

Selle linna loendamatu muististe hulgas on iseäralikemaid alkeemiale pühendatud *Porta Magica*. Kunsti seisukohast on ta küll tühine, kuid reisijuhid mainivad teda siiski, kui juttu tuleb Piazza Vittoriost ja selle turust, mis on kuulsamaid ja maalilisemaid terves Roomas. Linn ilma turuta ei eksisteeriks, või pigem — linn kui elusorganism on suuresti samane turuga; kui lõpetada kauplemine, siis muutub linn üpris ruttu varemteks. Sotsialismis ei olnud kauplemist ning ka ehtsaid linnu ei olnud — olid vaid vabrikud, mida ümbritsesid töölisasulad, ja sõjaväekasarmud ilma linna elustava turuta. Turg tähendab raha, raha on rikkus, rikkuse varal on võimalik tõusta kõrgemale argivajadustest, unistada ja muuta unistused reaalsuseks ehk kunstiks. See on ainete transmutatsioon, millest kõneleb alkeemia. Pulbitsev toidu- ja pudipaditurg Vittorio väljakul hõlmab väljaku keskpaigas asuvat parki ümbritseva kõnnitee, pargi peaaegu inimtühjas sisemuses kõrgete palmide all on ebamäärase kujuga antiiksed varemest, mille taha tellisseina on müüritud kunagise *Porta Magica* valgest marmorist nelinurk; mõlemal pool värvast seisavad valgest kivist suurevatsalised soerdolendid. Valge marmor on murenenud, muude hieroglüüfiliste märkide seas on selgesti loetav vaid heebreakeelne kiri *ruah elohim* — Jumala vaim...

Porta Magica ehitati 1680. aasta paiku ja tema esialgne asukoht oli markii

Massimiliano Palombara villa aias Esquilineuse mäel. Markii oli oma aja tuntumaid luuletajaid, roosiristlasi ja alkeemikuid, tal oli hermeetiline laboratoorium, kus ta tegi katseid tarkade kiviga. Tema sagedane kaaslane oli Rootsi kuninganna Kristiina, kes oma elu viimased kolmkümmend aastat elas enamasti Roomas, harrastades teadusi ja kunste. Värv sümboliseeris tarkade kivi ehk tarkust, mille kaudu sisenetakse aeda, mis on maise paradiisi võrdkuju.

Alkeemiline natuurfilosoofia põhineb käsitlusel, et mitte ainult Piibel, vaid ka ürgloodus on Jumala sõna ja ilmutus. Looduseuurimine on identne Piibli uurimisega. Nagu piibliuuriija kulgeb väliste ja ilmsete tähenduste juurest üha sügavamale varjatud ja müstiliste tähenduste poole, nii jõuab ka alkeemik oma loova kujutlusvõime varal looduse väliste aspektide juurest, tema sisemiste ja subtiilsete vormide üle mediteerimise kaudu lõpuks maiseesse paradiisi, mida kujustab profaansete silmade eest peidetud aed, *hortus conclusus*.

Niisugune filosoofiline unelemine, mille üks ilminguid on barokne Rooma, oli sadakond aastat hiljem sündinud inimpõlvele juba täiesti mõistetamatu. Valgustusajastu ja klassitsismiga koos oli tähelepanu keskmesse tõusnud antiikaeg. Antiigist sai võimule püriva kolmanda seisuse ideoloogia ning see nõudis distantseerumist vaimsusest, mis iseloomustas eelnevat ajastut. Kirikuriik ja selles valitsenud dominiiklased ning jesuiidid tehti vaimupimeduse ja kurjuse kehastuseks. Ka Karl Ristikivi „Rooma päevik“ jutustab ümber seda vana valgustusaja müüti kristliku kaasaja kurjusest ja antiigi kaunidusest.

Selline lõhenemine on olnud Itaalia aluseks alates möödunud sajandi keskpaigast: ühel pool on kõik see, mis kehastab feodaalset ja katoliiklikku minevikku, teisel pool kolmanda seisuse ideaalid. Viimaste käegakatsutavad märgid pidid olema hiiglaslik Õiguspalee Vatikani piiri ääres ja Isamaa Altar Veneetsia väljakul; kunstiajalukku ei ole neist paraku pääsenud kumbki. Kolmanda seisuse ideaalide vähem avalikustatud sümbol on olnud vabamüürlus, mille juhi Garibaldi kuju, nagu öeldud, asub Rooma kõrgeimas punktis Janiculumil. Itaalia ühiskonna lõhenemislugu kujutab G. Tomasi di Lampedusa juba mõneti rahvuseeposeks kujunenud romaan „Il Gattopardo“ (Gepard). Garibaldi sai Reformeeritud ja Omaksvõetud Šoti Riituse järgi toimiva Itaalia Vabamüürluse juhiks 1862. aastal, samal aastal avaldas paavst Leo XIII oma vabamüürluse-vastase kirja *Inimica Vis* (Vaenulik jõud...) ning kaks aastat hiljem Pius IX samasisulise entsüklika *Quanta Cura* (Millise hoolega...) ja *Syllabuse*, mis sõnastab 80 punktis küsimused, milles valgustuslik, liberaalne ja demokraatlik kaasaeg eksib põhimõtteliselt.

Järgmiseks lõhenesid kolmas seisus ja vabamüürlus juba ise ning Mussolini on nende traagiliste lõhenemiste sümboleid. Itaallased on õnneks enamikus kompleksivaba rahvas, nad ei häbene oma minevikku ega ole Teise maailmasõja võitjatele meeldimiseks seda kuigi palju ümber kirjutanud. Olümpiastaadioni Foro Italico ees Tiberi kaldapealsel, mitte kaugel Ponte Milviost, mille kohal 312. aastal ilmusid taevasse kogu Öhtumaa jaoks saatuslikuks osutunud rist ja kiri *in hoc signo vinces* (selle märgi all võidad), seisab valge obelisk kirjaga *Mussolini Dux*. Raamatukauplustes on saadaval mitu tõsiteaduslikku Musso-

lini elulugu. Andeks ei anta talle ainult Itaalia paiskamist kodusõtta 1943. aastal. Tuletatakse meelde tema proletaarset päritolu (ta oli külasepa poeg) ja punast minevikku (oli sotsialistliku partei juhtivaid tegelasi). 1943. aastal lõi temas välja revolutsionäär, kes pööras selja traditsionalistlikule ja monarhistlikule Itaaliale ning rajas omaenese nukuvabariigi, millega lõhestas Itaalia lõplikult.

Itaalia juhtiv traditsionalismi teoreetik ja muistse Rooma sõjamehe vooruste ihaleja Julius Evola kurdab oma memuaarides „Il cammino del cinabro“ (1963; Kinaveritee), et tema teoreetilisi teoseid, millest olulisim oli „Rivolto contro il mondo moderno“ (1935; Ülestõus nüüdismaailma vastu) ei lugenud fašistliku partei juhtkond iialgi. Ainus, mida tähele pandi, oli tellimustööna kirjutatud kompilatsioon rassiteooria aineil. Kuid ka seda ei loetud, sest vastasel korral oleks taibatud, et Evola rassiteooria on hoopis erinev saksa natsismi rassiteooriast. Teda on Itaalias tuntud vaid toda raamatut käsitletud ajaleheretsensiooni järgi. Alles nüüd on hakatud Evola raamatuid märkama. Pääegu kõik nad on raamatukauplustes saadaval ja viimastel aastatel on tema kohta ilmunud mitu akadeemilist käsitlust. Euroopa on vaimselt üllatavalt mitmekesine ja keeruline kontinent. See, mida massimeedia või võimulolevate parteide ideoloogia temast esile tõstab, on vaid suure jäämäe tipp. Üks osa temast puhutakse poliitilise reklaami varal suureks, teine jäetakse teadmatusest või ka täie teadmiseiga varju. Et seltskondlikult aktiivne olla, peab eurooplane kuuluma mingisse tsunfti, selle kuuluvuse tunnusmärgiks on muu hulgas raamatud, mida loetakse ja millest räägitakse ning mida ei loeta või millest vaikitakse. Kuid raamatuid ei keelustata ega hakita puruks nagu Eestis, kus olud on metsikud ja kirjastamisegi vallas ei osata tegutseda „täie teadmiseiga“.

Just samal jõuluelsel ajal, kui Tartus määrati hävitamisele eestikeelsed „Protokollid“, ostsin ma parlamendi vastas asuvast esinduslikust raamatukauplusest *Paesi Nuovi* mõjuka politoloogi Sergio Romano uue teose „I falsi protocolli“ (234 lk.), mille lisaks oli mõistagi protokollide täielik tekst. Raamat on tähelepanuväärne veel selle poolest, et autor, omaaegne Itaalia saadik Moskvast, tõdeb: Lääne-Euroopas juudi- ja muudes küsimustes kujunenud hoiakuid ei saa automaatselt üle kanda Ida-Euroopasse ning Venemaale, mille ajalooline areng on kulgenud teist teed.

Kõigest sellest märksa madalamal on poliitika rohujuure tasemel — kui lugeda kirju ja loosungeid, millega on kogu Rooma seinad ja müürid ära määritud, võib jääda mulje, et siin on olemas ikka ainult kaks poliitilist jõudu. Üks neist plätserdab seintele: *comunisti bastardi* — kommunistid on värdjad, käsib praegusel kompartei juhil d'Alemaal vait olla ja laseb elada *duce d'Italia*!l, teine värvib selle loosungi mustaga üle ja väidab vastu — *fasci topi di fogne* — fašistid on peldikurotid. Üks nõuab *comunisti al muro* — kommunistid seina äärde, teine vastab samaga *fasci al muro* — fašistid seina äärde.

Massimeedia elab oma murede maailmas: valitsev eliit on läbinisti korrumppeerunud ja maksumaksjate raha on aastakümneid kadunud nagu musta auku. Uuteks liidriteks püüvad vennad Berlusconiid kuulutavad, et Itaalia vajab

räiesti uut poliitilist eliiti, kuid jäävad ise suurmahhinatsioonidega vahele. Läänelik õiguskord ei ole karvavõrdki suutnud juurduda *camorra*, *'ndrangheta* ja *mafia* traditsioonidega Lõuna-Itaalias ja nõndanimetatud Lõuna ehk Mezzogiorno küsimus ripub Itaalia kaelas nagu vesikivi. Möödunud aasta novembris pidi paavst Itaalia kirikupeana reisima Palermosse, et sealse avalikkuse ees kõnelda ja manitseda — „ärge tapke“. Samas võivad poliitikud otsesõnu väita, et Itaalias pole kunagi nii hästi elatud kui praegu. Sellele maale eriomane vaene rahvakiht on kadunud, kompartei on kaotanud senise toetajaskonna ja esindab nüüd uue nime all uusväikekodanlust. Kuid paraku on vana vaesuse asemele tulnud uus vaesus — hulkurid, vargad, töötud, mustlased, albaanlased ja lõputu vool immigrante kolmandast maailmast. Bussides, metroos ja jaamades hoiatavad kirjad varaste eest viies kohalikus keeles.

Vaesus on mõne jaoks muutunud isegi vooruseks. Kolkakülade vaeste maatöölise maju ihkab endale suvekoduks põhjapoolsete maade hoopis jõukam ja maksujõulisem rahvas, kellele Itaalia on päikesepaisteline muinasmaa, kus saab kohalikku elufilosoofiat järgides ilusasti elada ning hästi süüa. Kohaliku elu varjupooled *cose all' italiana* ehk itaallaste omavahelised asjad neisse palju ei puutu. Pealegi nõuab itaalia viisakus ja etikett, et oma hädadest teiste kuuldes ei kõnelda.

Märts 1996

ANN MUST: *Kuulsin Teid kuskil väitvat, et Teie ei mõtle loogika abil, ja kuidagi sellises toonis, nagu oleksite loogika peale vihane.*

HALJAND UDAM: Mõtlemine on ainult üks osa elamisest ja loogika on isegi mõtlemises sekundaarne. Mõtlemine peab soodustama ellujäämist. Nii võib öelda, et õige on see, mis on eluline. See, mis minu jaoks on eluline, on kuidagimoodi ka õige. Mõtlemine sealt lähtubki.

Selgelt pragmaatiline seisukoht.

Üldse mitte pragmaatiline, vaid eksistentsiaalne. Ärimees ja varas mõtlevad pragmaatiliselt, on kasu peal väljas.

Noh, aga ellu jääda on ju kasulik.

Alati ei ole, valesti elamine ei ole. Kui ma oleksin filosoof, siis oleksin ilmselt eksistentsialist, ma mõtlen eksisteerimise, mitte loogika kategooriates. Kuid need ei ole omavahel vastuolus.

Misasi on mõtlemine, ei tasu muidugi üldse küsida. Abstraherivat mõtlemist käsitles Masing umbes nagu põhilist pattu, miks meid Eedenist välja löödi.

Masingut olen natuke küll kuulanud, kuid mitte taibanud, kuidas tema maailmast aru sai. Ilmselt on igal inimesel see väga spetsiifiline ja intiimne ning sellest pole võimalik rääkida, sest nüpea, kui rääkima hakata, kasutab inimene sõnu, mida kõik teised on juba varem kasutanud. Sellesse üldisesse lahustub inimese eriomane individuaalne kogemus ära. Ehk lähtuvad Masingu hirmud sellest. Tegelikult on juba iga sõna üldistus. Üldistamisega edasi minnes jõuab hierarhia välja kõige üldisemate üldistusteni, nimetame seda kas reaalsuseks, Jumalaks või kuidas tahes. Tühjusekoolkondade meelest (budismis näiteks) läheb asi nii üldiseks, et kaob käest ja öelda ei saa enam midagi ega ka kogeda. Harilikult kujutab inimene Jumalat ette mingis seoses kogemusega, budistidel on käsitus „tõest“, mille varal saab edasi areneda. Esialgu me samastame „tõe“ tunnetuse sihiga. Kui me sellele tõele enam mingit kuju ei vaja, siis olemegi tühjuses — või täiuses. Tühjus aga hirmutab — isegi müstikahuvilisi.

Mina jälle mõtlen selle sealpool-olemise seisundi peale, et kas see pole mitte enesesisenduslik ekstaas. See on võibolla üks eriline nauding, mille kõrval kõik elupõletaja nautingud on köömes?

See pole nauding ega emotsioon. Kõik need on ammu ületatud, on vaid reaalsus, nii nagu ta on. Religioon on minu meelest ja mitte ainult minu meelest puhtalt intellektuaalse tunnetuse valdkond, kus inimlikud kujutlused seljataha jäävad. Jumal on teadmise valdkond, väljaspool igasuguseid inimlikke kujutlusi. Me lihtsalt teame, et ta on olemas. Aga kujutlused ja tunded, mida tavaliselt religiooniga seostatakse, pole ilmaasjata, vaid tunnetuslikud abivahendid.

Kuidas me „lihtsalt teame“, et ta on olemas?

Me loeme seda Piiblist ja kuuleme kirikus.

Kui Te usute, ega Te ei usu siis ometi sellepärast, et Piiblist loete?

Kõige üldisemate asjade kohta, ka Jumala kohta ei saa me oma inimliku kogemuse põhjal midagi teada, seepärast peame paratamatult tuginema mingile autoriteedile. Näiteks ka korrutustabeli puhul tugineme autoriteedile.

Aga ma näen, et korrutustabel elus kehtib. Ma ei näe aga, et Piiblis öeldu igapäevaelus kehtiks.

Kehtib ju! Piibel on alati vastavuses mõistuse ja kogemusega.

Kas me räägime praegu ikka ilmutusest?

Jah.

Mis alusel Te seda usute?

See ei ole usu, vaid teadmise valdkond. Asi lihtsalt on niimoodi ja see tuleb ära õppida nagu korrutustabel.

„Asi lihtsalt on niimoodi“ on lihtsalt väide.

Ilmutus on ka mu kogemusega kooskõlas.

See on juba huvitav. Kuidas Te seda kogenud olete?

Aga mis siis on olemas, kui Jumalat ei ole?

Ma ei nimetagi seda kuidagi. Ma ütlen: on olemas x, ja kõik.

Olemine on reaalsuse — Jumala, tema loomingu — kõige üldisem määrang. Kui kõnelda autoriteetidest, siis inimene alustab õppimist koolis. Semiootika räägib mittepärilikust mälust, mis on kultuur. Seda õpitakse, see ei tule iseenesest ja oma tarkusest. Kui laps õppimist alustab, siis ei mõtle ta absoluutselt sellele, kas õpitav vastab tema enda kogemusele või mitte, vaid kuulab õpetajat. Kultuuri taga on tuhandeid inimpõlvi, järelikult ta siis ikka vastab. Kultuur toimib autoriteedi varal — inimene ei tuleta seda isiklikust kogemusest, vaid õpib selgeks.

Teie tõlgitud Ibn Tufail ütleb sõnaselgelt, et jumalatunnetus pole autoriteediga seotud. Et autoriteedid on lihtrahva jaoks.

Kuid meie siin ei ole Elava Ärganu pojad, vaid lihtrahvas. Ei ole öeldud, et autoriteedid eksitavad, küsimus on ju vaid sõnumi välises vormis.

Kuidas siis nüüd ikkagi on? Kui sa usud Piiblit, siis sa toetud autoriteetidele?

Pärimusele. Ega Jumal ei jandi iga inimese ja põlvkonnaga eraldi — ilmutus on meile antud valmiskujul kätte. Umbes samuti nagu kultuur on igale sündivale inimesele juba valmiskujul olemas. Too võtab omaks selle, mida vanemad ja õpetajad talle õpetavad. Pärast ta leiab, et õpitu vastab tõe. Seega kogemus ja autoriteet ei ole vastuolus, vaid kinnitavad teineteist.

Minu kogemus ütleb, et kogu aeg ainult valetatakse. Küll kalkuleeritult, aga veel rohkem rumalusest või konventsionaalsusest või et oma elu mitte teha ebanugavaks või kujuteldava psühhoteraapia pärast või lihtsalt, et vale on nii ilus. Pole mingit põhjust arvata, et enne meid olid inimesed teistsugused.

See on teie isiklik probleem. Valetajaid ja valeõpetajaid ei tuleks uskuda. Ka mina olen väga umbusklik ja aina tegelnud väljasõelumisega, mida uskuda ja mida mitte. Kuid minu õpetajad ei ole mulle valetanud.

Kogu see asi nõuab pikaajalist järelkontrolli.

Jah. Aga peabki ütleva, et teadust tegema mina eriti ei sobi — selline positivistlik akadeemiline mõtlemine kesk faktimerd on mulle võõras. Omal ajal ma muidugi üritasin seda omaks võtta. Aga siis hakkas ikkagi vastu, et näeme suurt vaeva, ajame tohutu hulga fakte kokku ja teeme siis mingid enamvähem lasteaia tasemel järeldused. Sellise järelduse oleks võinud teha juba paari-kolme fakti põhjal! Mul ongi alati selle pärast pahandusi olnud, et ma hüppan kohe järeldusteni.

Vaja on, et oleks tõsikindel.

Eri inimeste jaoks algab tõsikindlus eri piiridest. Teaduses on muidugi kujunenud protseduurid, mille varal üks või teine väide tõsikindlaks kuulutatakse. Aga kui protseduur on teaduslik, siis ei tähenda see veel, et tulemus on õige, protseduurid ei ütle midagi lähtealuste kohta. Pealegi ei ole ju teadus elu valdkond, vaid omalaadne intellektuaalse kauba tootmine. Teadus on vaid väike saareke suures äriks ja poliitikaks nimetatud meestemängude meres. Mina olen kirjastuse toimetaja. „Eesti Entsüklopeedia“ artiklid käivad minu käest läbi, muu hulgas ka filosoofilised tekstid. Kui filosoof on artikli kirjutanud, siis läheb see keeleteoimetaja kätte. Keeleteoimetaja ütleb, et on hirmus jama, tuleb eesti keelde ümber panna. Kui tekst on eesti keelde ümber pandud, saab filosoof väga kurjaks ja küsib omakorda, mis jama see on. Ilmselt on asi selles, et filosoofidel on tsunftisiselt käibel oma släng, kui seda slängi räägitakse, siis on tegu filosoofiaga ja teadusega, aga kui sellest kõrvale kaldutakse, siis enam paraku ei ole. Olen teinud järelduse, et filosoofia ongi ainult tsunftiomane keelepruuk. Reaalsusest rääkimisega pole sellel üldse tegemist või on üpris vähe. Kui keegi on filosoof, siis tähendab, et ta on selgeks õppinud filosoofia keele — raamatutest ja teisi filosoofe imiteerides. Ta on omandanud erialase slängi ja müüb seda turul, teisisõnu, õpetab filosoofiat teistele. Teaduslik saavutus selles valdkonnas tähendab mõne moeks muutuva keelendi käikulaskmist. Siiaamaani loeti meil filosoofiaks vene marksistlikku slängi, nüüd Oxfordi analüütilist keelepruuki. Marx ja Lenin on asendatud Wittgensteiniga.

Kas teaduse tuumusele pole tasakaaluks mingit alternatiivset (ka teaduslikku) distsipliini või koolkonda, kus filosoofia ja intuitsioon oleksid ühendatud?

See läheb tänapäeva keskmise valge inimese (kes ei tahaks praegu valge inimene olla) kogemusest ja vajadusest eemale — asjadel ei lasta üldse niikaugale minna.

Keskmine mind ei huvita. Aga filosoofia- ja võibolla veel mõned korüfeed, kas nad üldse ei tunnista sellist intuitsioonide-asja? Kantki kasutab täiesti enesestmõistetavalt väljendit „intellektuaalne intuitsioon“, teistest rääkimata.

Aga Kant oli väga pahane Swedenborgi peale, sest too nägi nägemusi ja ajas igasugust jama taevalagedest.

Kas ta ei ajanud siis?

Kuid Swedenborg oli samuti väga kuulus ja õpetatud mees. Tema intuitsioon ja kujutlusvõime andsid sellist toodangut. Toaksin näite — mina pean tootma entsüklopeedia teksti, kuid iga viie- või kümnerrealise artikli kirjutamine on mulle suur vaev. Minusugusele kidakeelsele on täielik mõistatus, kuidas saab kirjutada paksu romaani. Ilmselt on kirjanikel peas mingi eriline jutumehhanism... kasutatakse sõna „anne“. See on erilise vaimse võime

valdkond, mida võib nimetada intuitsiooniks. See mehhanism käivitub ja hakkab sünnitama iseenesest teksti, kujutleva pea ja kirjutava käe vahel tekib lühiühendus. Minu jaoks on see väga salapärane asi. Mõni kirjutab romaani tahtejõu varal — minul seda pole. Kuid hea romaan sünnib vabalt ilma omapoolse pingutuseta.

Neid on vähe. Üldiselt tehakse ikka tööd.

Kui niisugust iseenesest toimivat intuitsiooni või annet ei ole, siis ei ole kasu ka tööst. Muidugi on vaja see kujutlusvõime toodang paberile kanda, see on tõesti töö. Kuid hakkama nad saavad. Äärmuslikud vormid on grafomaania ja automaatkirjutamine. On juhtumeid, kus tuleb vaim ja dikteerib teksti.

Kumma alla need jäävad?

Näiteks „Urantia raamat“, mis praegu moes, on pelk automaatkirjutamise produkt. Maaailmas on palju kuulsaid raamatuid, mis on niimoodi sündinud. Autor on nagu meedium, tekst, mille ta kirja paneb, tuleb teadmata kust.

Millise protseduuri põhjal Te vahet teete, kummad on grafomaanid ja kummad automaadid? Hegelit Te sõimasite siin enne grafomaaniks. Võibolla dikteeris ka talle vaim — kas või see Absoluutne Vaim?

Vaimud enamasti tutvustavad ennast.

Kas need ajaloolise moega üksikasjad, mida „Urantia raamatus“ kirjeldatakse, on tõega vastavuses?

See kõik on kujutlusvõime produkt, mitte ajalugu. Ka ajaloolised romaanid on vaid romaanid. Swedenborgi taevaastmestike kirjeldused on samasugune loominguline väljamõeldis. Kantile see sugugi ei meeldinud. „Vaimude nägijas“ ütleb ta ilusti, et selles valdkonnas on ta nagu Sokrates Ateena turul — seal on nii palju asju, mida tal üldse vaja ei lähe. Iseäranis kultuuri ja elu valdkonnas on väga raske määratleda, mis on tõde. Ka väljamõeldis ja vale eksisteerivad objektiivselt ja mõjutavad inimesi ning paraku kogu ajaloo kulgu. Ajaloos on väga raske piiritleda, kus on reaalsed faktid ja kus kujutlused, me ei oska hoopiski öelda, mis toimub meie ümber praegu. Inimesed tegutsevad alati tulevikku silmas pidades, kuid tulevik ei ole faktide, vaid plaanide ja soovide valdkond. Humanitaarteadustes, inimese käsitlemisel võetakse aluseks keskmine. Uurima peaks aga just hälbimisi keskmisest, mis viitavad teistmoodi reaalsusele. Näiteks füüsikas on oluline mõõta mõnda efekti, mida seni ei ole täheldatud, mis hälbib tavalisest. Inimesega seoses aga on kõik hälbimised kohe kurjast.

Räägime lapsepõlvest ja kadunud noorusest. On Teil selliseid lapseea mälestusi, elamusi, mis on tervet Teie elu mõjutanud?

Lapsepõlvest alates on eksisteerimine olnud väga piinarikas. Nüüd on parem olla, ainult suremine on veel jäänud. Koolmeistrid olid minuga hädas, mul oli ilmselt normist hälbiv pea. Kõige rohkem olid hädas võimlemisõpetajad — ma ei suutnud täita ühtegi VTK normi, nad ei saanud aru, mis mul viga on — kas ma olen laiskvorst või debiilik? Minust ei saadud aru ja mina hakkasin inimesi umbusaldama.

Kust see geoloogia?

Humanitaarteaduste juurde on noorelt raskem jõuda. Pealegi on teada, mis need olid pärast sõda. Polnud raamatuidki, millest äratust saada. Geoloogia oli siis puhas ideoloogivaba teadus, meeleldi oleksin õppinud bioloogiat, kuid seal olid ees Mitsurin ja Lössenko... Kui ülikool läbi sai, sai ka selgeks, et geoloogiagi ei ole pühapäev, vaid õige nahkne nõukogude argipäev, lisaks veel õige suurte rahade tulude loopimine, inimesed elasid selle kõrval nagu sandid. Selgelt on meeles päev, kui istusin kusagil Kesk-Eestis kivil ja tundsin, et geoloogia kui positivistlik teadus on lootusetult võõras, on peast läinud. Aga geoloogi ametit õppides olin ma alustanud Hommikumaa rännakuid.

Nagu ma aru saan, läheb v ä g a suur osa Teie hingejõust olme ja keskpäraste inimeste ja muu selletaolise peale.

Läheb paraku küll. Aga mingi sisemine energia mul on, mis ei ole mul lasknud hävineda. On vist liiga kõrge stiil, kui ütlen, et olen kogenud paljudes asjades ettehooldust. Esmalt tundub, et pole enam mingit võimalust eksisteerida, aga kui olen kogu lootuse Jumala peale pannud, ilmnevad uued võimalused. Mägimatkaajad teavad hästi, kui raske ja vastik on alguses ronida, highi voolab ja ees on vaid tühi nõlv. Aga kui mäekurule on jõutud, jääb hing hoopis kinni — mäherdune senitundmatu ruum avaneb! Vaimset arengut, vaimse tunnetuse teed on alati võrreldud mägimatkamisega.

„Elavas Ärganu pojas“ öeldakse kategooriliselt, et looduse- (meelelist) maailma ja ülemeelelist pole võimalik ühitada üheski hinges seisundis (lk. 74).

Paraku ei ole ma nii kõrgel käinud. Kuid on ilmne, et inimene ei saa olla loll ja tark korraga, ei saa korraga käia lasteaias ja olla professor. Peate valima ühe neist seisundest. J. L. Borges ütleb ühes oma essees, et Jumalal on kaks raamatut, milles ta end inimesele ilmutab: Loodus ja Piibel. Looduse uurimine on analoogne Piibli uurimisega.

Kristluse, budismi, islami ja veel saja õpetuse sisu on, et armasta ligimest, ohverda oma heaolu teise nimel jne. Aga looduses on risti vastupidi: kõik söövad kõiki ja tõmbavad üksteist sisse nii kuidas vähegi oskavad — see on põhireegel ja kui sellest kinni ei peeta, siis hukkutakse. Minu jaoks on siin ületamatu tunnetuslik kuristik.

Kuristikku ei ole. Meid lihtsalt ei ole õpetatud nägema loodust kui üldist terviksüsteemi. XVIII sajandi natuurfilosoofia teadis, mis on Homerose Kuldne Ahel, praegu enam ei teata. Metsloomad söövad kõhu täis, mitte rohkem. Inimese ahnusel ja kurjusel aga pole loomulikku piiri, seepärast tuleb teda ohjeldada manitsuste, käskude ja keeldudega. Minu usuline maailm ei ole vastuolus loodusteadusliku haridusega. On toimunud liikumine nähtava ehk materiaalse looduse sfäärist nähtamatu ehk vaimse looduse sfääri, mis tegelikult on üks tervik. Indiviid on osa liigist ja keskkonnast, mis on üks süsteem. Inimene ei eksisteeri eraldi loodus- ja kultuurikeskkonnast. Ainult varas arvab, et tema on täiesti vaba ja sõltumatu. Algne on loodus kui tervik, inimene on selle osa. Inimkond on mõistusliku alge eksisteerimise viis. Inimene on bioloogiline olend, populatsiooni osa. Üksikindiviidi ei ole, ta on alati teistega koos, endistega, praegustega ja tulevastega. Suurim populatsioon on inimkond, ka rahvas on terviklik populatsioon (räägitakse aina inimõigustest, kuid rahva õigustest ei räägita — ometi on rahvas see, millela pole ka üksikindiviidi). Vana aja traditsioonid vaatavad maailmakõiksust kui ühte elavat tervikut, millel on keha, hing ja mõistus ehk universaalintellekt. Inimeses toimib seesama universaalintellekt, ainult piiratuna kehalise eksistentsi võimalustega. Seetõttu pole inimeses ka harmooniat. Kuid seisund, milles inimene on, pole lõplik. Sellest on võimalik kui mitte päris terveks, siis veidi tervemaks saada ikkagi.

Teie ei ole ju saanud.

Natuke ikkagi olen. Alguses mõtlesin, et kõik peaks olema, nagu mina ette kujutan, nüüd näen, et pole mõtet nõuda. Mina ei ole maailma loonud, mina ei pea teda parandama. Jumal lõi, las tema parandab.

Tulles valgustatuse — „peegeldamise“ — seisundi juurde, millest olete palju kirjutanud — on see Teile endale tuttav olek?

Ma ei tea midagi seisunditest või teadvuse kõrgematest seisunditest — nagu nüüd öeldakse. Aja jooksul sügeneb vaimne selgus. See ei tule ekstaasina ja ühe hetkega. Pigem tekib taip järk-järgult, kui märkad, et kõik on mõneti paigale saanud, on tekkinud püsivam ja ülevaatlikum arusaamine. Filosoofia ei ole maailma mudel või teaduslik teooria, vaid pigem abivahend kogemuse korrastamiseks. Hea on, kui inimene selle üle aeg-ajalt mediteerib, aja jooksul hakkab ta siis taipama, et see pole mitte ainult pelk konstruktsioon, vaid et asi tõesti ongi nii — see muutub realselt tajutavaks.

Kui ta on seda endale küllalt s i s e n d a n u d. Mõnel puhul järgneb sellele ekstaas.

Milleks sisendus? Või tõepoolest, sisendus on enesehüpnosis. Ja ekstaas samuti sellele järgnev hüpnootiline sundseisund. Kuid see ei ole filosoofilise ja veel vähem usulise tunnetuse valdkond, kus ollakse huvitatud asjadest nii, nagu nad on. On selline hommikumaine palve: „päästa meid eksikujutlustest ja lase näha asju nii, nagu nad on“, ka kristlased palvetavad: „ära saada meid kiusatuse sisse, vaid päästa ära kurjast...“ Aga ka kuri alge võib sisendada kohutava selguse ja veenvusega maailmapildi. „Kompartei manifest“ on ära lummanud pool inimkonda.

See näitabki, kui lihtne on ekstaasi sattuda. No mis vahe on poliitika–ekstaasi ja kujuteldava Jumala–ekstaasi vahel? Ma mõtlen ekstaase endid, mitte nende objekte.

Kuni see kestab, siis vahet ei ole. Aga kui sellest välja tulla, hakkab ühel puhul piinlik.

Nietzsche tuli 18-aastasena välja sellest teisest. Tal oli ka piinlik ja enamgi.

Nietzschest tean ma vaid niipalju, et ta kirjutas kord plangule: „Jumal on surnud. Nietzsche.“ Mõni aeg hiljem oli selle kõrvale tekkinud teine kiri: „Nietzsche on surnud. Jumal.“

Teil on nii võimsad argumendid, et midagi ei jää enam öelda. Vahest ehk ainult: palju õnne sünnipäevaks!

Lahked kirjandussõbrad!

Mie siinset programmi tutvustavas voldikus öeldakse, et mina räägin käesolevas esinemises oma vastvalminud romaani *t e e m a d e s t*. Hüva on. Aga ma mõtlen, et teemade küsimusele lähenemiseks võiks, arvestades selle romaani olemust, valida tee, mis kulgeb läbi romaani tekkeloo. Rääkigemgi kõigepealt sellest. Teemad avanevad siis iseenesest.

Tähendab, romaan on tõepoolest möödunud nädalal punkti saanud. Nii et ta on esialgu ainult käsikirjana olemas. Aga tekkelooliselt ulatub tema saamise punktiirjoon veerand sajandi, jah, täpisealt veerand sajandi taha: aastasse 1969.

Mis aasta see Eestis, tollases Nõukogude Eestis, oli? 1994 ilmunud Sulev Vahtre Eesti ajaloo kronoloogias öeldakse selgelt ja napilt: üliõpilaste tõrvikrongkäigule Tartus järgnesid vahistamised ja ülekuulamised. Poliitilise sula aeg oli lõppenud. Brežnevi ajastu hakkas näitama oma nägu. See tähendas kõikvõimalike piirangute süvenemist, muuseas ka reisimisvõimaluste kokkutõmbumist. Napid olid need võimalused isegi Hruštšovi aastatel olnud. Meie Elleniga olime pääsenud, meie vana Helsingi-sõbra magister Raili Kilpi kutsel, esimest korda — aga see oli viiendal katsel — Soome 1964. aastal. Aga me jätkasime meile välismaalt saadetud küllakutsete esitamist nn. viisade osakonnale — kiusu ja spordi pärast. Ja siis, sügisel 1969 lubati meil sõita Rootsi. Ellenile oli see esmakordne Rootsi-sõit, mulle teine, vaheajaga üle 30 aasta.

Meie kutsujaks oli seekord Stockholmis elav pagulaseesti luuletaja Raimond Kolk. Tema organiseeris meile südalinnas mõnusa korteri, tõesse selleks oma noorest sotsioloogist poja paariks nädalaks tolle poissmehekorterist kuskile oma sõprade juurde ümber. Et meil oleks häirimatult võimalik käia oma tuttavate juures või võtta neid meie pool vastu ning kontaktelda nendega telefoni kaudu. Ja helistasidki meile ju üsna mitmed inimesed. Ja ühel septembripäeval keegi eestlasest vanahärra, keda ma hääle järgi ära ei tundnud, aga kui ta nimetas oma nime, silmapilk mäletasin.

See oli vanahärra Tarma, selle nime all esineb ta mu romaanis, enne sõda emakeeleõpetaja ühes Tartu gümnaasiumis, koolinõunik, väga tõsine, natuke koormavalt pedagoogiline härra, aga mu lähima ülikooliaegse sõbra isa. Aga sõber, Indrek Tarma, seda nime kannab ta romaanis, oli üllatavalt särav ja mitmekesine poiss. Neli aastat minust vanem, jurist, kes aasta või poolteise pärast lõpetas ülikooli, aga sealjuures 1938. aastal Eesti parimaks

kergejõustiklaseks tunnistatud poiss. Aga mitte ju ainult seda, vaid oma üliõpilaspõlvkonna nõtkeim suupruukija — ja sullepruukija ühtlasi. Nagu nüüd öeldaks: läbini karismaatiline kuju. Ja pealegi tollases president Pätsi totalitaarsevõitu Eestis oma generatsiooni jaoks liberaaldemokraatliku opositsiooni käilakuju. Muidugimõista rahvuslane läbi ja läbi. Nii et tema arreteerimine KGB poolt aprillis 1941 oli peaaegu et looduseaduslikult paratamatu.

Tema isal õnnestus saada niipalju teada, et poeg oli saadetud Tartu vanglast napilt enne seda, kui seal 192 vangi maha lasti ja vangla kaevu topiti, ära Venemaale ja nimelt Kirovi vanglasse.

Kui sakslased kuu aega hiljem Tartusse jõudsid, oli vanahärra Tarma üks Tartu ZEV'i peamisi organiseerijaid. Lühend ZEV tuli nimetusest Zentralstelle zur Erfassung der Verschlepten Esten ehk küüditatud eestlaste arvelevõtu keskasutus. Ainuuksi Tartust oli seal arvele võtta kaks ja pool tuhat inimest. Ja kõigi nende seast otsis härra Tarma esmajoones oma Indreku — ainus poeg oli ta ju ka — või Indreku kohta käivat informatsiooni. Iga pisimat kui kübet. Aga ta ei kuulnud enam mitte midagi. Kuni ta koos oma naisega 1944 põgenes kalapaadiga Saaremaalt Rootsi, sest eelistas minna vabatahtlikult 200 kilomeetri kaugusele Läände kui sundkorras jumal teab missugusele kaugusele — see võis ju olla kuni 12 000 kilomeetri kaugusele Itta.

Ja nüüd oli seal telefonis üle kahekümne viie aasta tema muidugi vananenud, aga ikkagi rõõmuelevil hää:

„Kallis noormees! Te saate ju loodetavasti aru, kui väga ma tahan teiega kokku saada ja juttu ajada! Aga paraku ei saa ma teid külla kutsuda. Sest mul on see vastik hongkongi gripp, mis siin tänavu möllab. Nii et leppigem kokku: kohe, kui ma olen sel määral terve, et teid vastu võtta, helistan teile selsamal numbril ja te tulete minu juurde siia Brommasse.“

Mina ütlesin: „Tingimata, härra Tarma, mina olen ju veel kümme päeva siin.“

Panin telefoni ära ja olin rõõmus, et saan vanahärraga kokku — tema naine, tähendab, mu kunagise sõbra ema, oli paraku mõne aasta eest surnud. Aga siis hakkasin kujutlema vanahärraga ees seisvat kohtumist. Tema esimene ja peamine küsimus on muidugi see: mida ma olen möödunud kolmekümne aasta jooksul kodumaal tema Indreku saatusest kuulnud? Ma p e a n ju olema midagi kuulnud! Isegi siin Rootsis on ta ju midagi kuulnud — ja see oli loomulik —, kui ta oli aastate jooksul võtnud kontakti kõigi Eestist Läände pääsnutega, kes võisid Indrekust midagi kuulnud olla. Need olid rääkinud, et kuulu järgi olevat Indrekule määratud Kirovis kuue aasta pikkune laagrikaristus — aga see teade pidi olema juba sellepärast vale, et Indrekule oleks väga tõenäoselt määratud hoopis rohkem — keset kõiki neid vähemalt kümneaastasi, aga valdavalt kahekümne viieseid karistusaegu! Teiseks oli vanahärra kõrvu ulatunud kuuldus, et Indrek olevat 1942. aastal vangilaagris — jumal teab, missuguses laagris — surnud. Aga näiteks Raoul Wallenbergi advokaadile olid

teadjad inimesed Moskvast hiljuti rääkinud, et Raouli pidi olema nähtud alles möödunud aastal mitmetes vanglates ja metsalaagrites. Nii et — tähendab, mingil olgugi ehk tillukesel määral l o o t i s härra Tarma ikka veel. Niisiis, mismoodi pidin mina temaga kohtumisel käituma? Kas ma võisin öelda, et ma ei ole mitte midagi kuulnud? Kolmekümne aasta jooksul?! Kui inimesi on kodumaal ometi tuhandete viisi kõikvõimalikest laagritest naasnud?! Ja kui ma ometi loomulikult pidin Indreku saatusest huvitatud olema, noh, mitte ju nii intensiivselt nagu ta isa, aga ikkagi sel määral nagu üks ta kunagisi lähemaid sõpru? Kas ma võisin piirduda vanahärra ees sellega, et kordan jahedalt sedasama, mida temagi on juba kuulnud? Jah, ka minule on räägitud kuuest aastast... Jah, ka mina olen kuulnud arvatavat, et ta 1942 seal kuskil suri? Või pean ma, tõe nimel, minema kaugemale ja võtma endale vana mehe lootuse purustaja rolli? Võibolla ma pean? Sest tegelikult ma ju t e a n, ja koguni üksikasjadeni — t e a n, kuidas Indrek seal oma metsalaagris plekilisse soetõppe suri. Tean seda põrguliku juhuse abiga. Kümne aasta eest, tähendab umbes 1960. aastal, külastas meid, Ellenit ja mind, meie kodus Elleni ammune sõbranna, kes oli hiljuti abiellunud, külastas meid koos oma arhitektist mehega. Ja konjakipudeli juures selgus: see mees oli viibinud peaaegu et Indreku surma juures. Ta oli näinud Indreku surnukeha. See oli olnud neljakümnekraadises pakases kange, nagu oleks ta saja meetri jooksu stardis ära jäätanud. Ja laagri surnumatjad olid tagunud seda kirvesilmaga sirgemaks, et seda servamata laudadest kirstu ära mahutada. Ja nii edasi. Võibolla pean lisama ka selle, mida too arhitekt lisas siis, kui naised olid siirdunud kööki uut kohvilaari keetma: et seal laagris plekilise soetõve taudi aegu, kui surnuid oli mitukümmend päevas, neid meetri sügavuseni külmunud maasse üldsegi matta ei jõutud ning et räägiti — ta polnud seda küll oma silmaga näinud: surnud loobiti lihtsalt hange. Ja valvuriteküla koerad kraapisid neid sealt välja ja järasid neid kevadeni. Enne kui nad kokku korjati ja enamvähem maha maeti.

Kas ma pidin — tõe nimel — rääkima Indreku isale ära ka selle? Sest iga mahendamine oleks ju võltsing Indreku hingevõtjate kaitseks!

Ühesõnaga, ma ei suutnud ei ühte ega teist. Ma helistasin kaheksandal päeval ise härra Tarmale: „Kallis härra Tarma, see hongkongi gripp, millest teie olete juba loodetavasti paranenud, on nüüd jõudnud mulle kallale karata. Ma olen haige. Ja sõidan homme hommikul taksoga sadamasse — ei-ei, ma olen liiga haige, et teid täna õhtuks enda poole kutsuda. Nii et me saame kohtuda alles mu järgmisel Rootsi-sõidul. Kõike head.“

See meie järgmine Rootsi-sõit toimus — meie tollaseid reisimisirütme arvesse võttes — alles 1979. aastal. Siis oli vanahärra Tarma — õnneks!! — juba mitu aastat surnud.

1980. aastate algul tekkis mul mõte kirjutada sellest toimumata jäänud kohtumisest novell. See oleks pidanud esialgu teadmatuks ajaks sahtlisse jääma, aga seal oli nagunii teisigi enamvähem autobiograafilisi novelle juba ees. Ja

lisandus veelgi. Enne kui härra Tarma loo juurde asusin. Ja siis, kui olin kord nii kaugele jõudnud, jällegi tosin aastat hiljem, leidsin, et kavatsetud novell — härra Tarma telefonikõne mulle Kungsholmenile ja mu loobumine õhinal kavatsetud kohtumisest — peaks õieti olema ainult raam, sest ongi ju tegelikult paljas raam —, aga pilt raamis peaks hõlmama Indreku, minu, meie saatuseaastaid hoopis laiemalt ja otsesemalt. Niimoodi kasvas novelli-kavatsusest välja kujutus romaanist. Ja nüüd on see siin. Romaani pealkiri on „Mesmeri ring“. Miks nimelt see, selgub teile, kui olete seda lugenud.

Marie Underi ja arbutate suhet pingestab küsimus, kuidas suhtub noorem kirjanikepõlv vanemasse, oma loomingulise tee ja tunnustuse küpsesse järku jõudnud kirjanikku. See suhe on juba loomu poolest ikka vastuoluline — ühelt poolt vanem kirjanik kui hinnatav eeskuju, noorpõlve iidol, teisalt aga lausa tõukuva või vastanduva mässu põhjus.

„Arbutate“ kogumiku ilmumise ajal 1938 oli Marie Under 54-aastane. Teda oli neli korda pärjatud Kultuurkapitali auhinnaga ja Riigivanema auhinnaga, viimane oli ametlikult kõrgeim tunnustus luuletajale. 1933. aastal, mil Under tähistas 50. sünnipäeva, ei ole tema kümnete kirjalike õnnitlejate hulgas veel ühtki hilisemat arbutat, kuid nende tervitusi ei leidu ka 60. sünnipäeva õnnitluste mapis. Isiklik kontakt, mis on erandlikult kirjaliku jälje jätnud, on tekkinud vaid „Arbutate“ luulevalimiku koostaja ja ideoloogi Ants Orasega. August Sang õnnitles Marie Underit distantsti ja respektiga 1943. aasta „Eesti Sõna“ veergudel.

Ainus seni teadaolev isiklik pöördumine ühelt hilisemalt arbutalt on luulekogu „Kivi südamele“ ilmumise puhul Rakverest teeleläkitatud postkaart Aleksis Rannit–Dolgõševi ja Kersti Merilaasi allkirjaga. Tekst on kirjutatud Ranniti käega.

Langeks kui kivi südamele
tulevad jõulud ja
tõeks saab leegitsev kiri
Juhib üle hallitund
päevade rivi
raamat Te „Kivi südamele“

A. Rannit–Dolgõšev
Kersti Merilaas

22. 12. 1935

Eesti perioodist on Kirjandusmuuseumis tallel vaid kaks Ants Orase kirja Marie Underile. Need pärinevad 1930. aastate lõpust. Esimene, väga aupaklik pöördumine, on dateeritud 27. novembril 1937 ja sisaldab ettepaneku nimetada Marie Under rahvusvahelise PEN klubi auliikmeks. Teine kiri 30. juulist 1939 on kirjutatud seoses kavandatava ühissõiduga Rootsi Kuningriiki.

1994. aasta detsembris saabus Eestisse Ants Orase mahukas arhiiv, mille läbitöötamine on alles käsil, kuid üht võime juba kindlalt väita: Orase ja Underi—Adsoni suhted paguluses kujunesid väga südamlikuks ja tihedaks. Oras külastas luuletajaid mitu korda Rootsis ja nende kirjavahetus oli väga ulatuslik — ainuüksi Adsoni ja Underi kirju Orasele on üle 300 lehekülje.

Kahjuks ei tea me ikka veel, kui palju Orase kirjavastuseid sisaldab seitse aastat tagasi Paul Laane hoole alla usaldatud Underi—Adsoni Rootsi perioodi isiklik arhiiv Stockholmis. Siinsel uurijal on pärast kuueaastast lootusetut kirjavahetust tekkinud veendumus, et just selle kultuurilooliselt nii keskse ja olulise arhiivi õige koht oleks nüüd, pärast Eesti vabanemist ja Underi viimse järglase, tütar Dagmar Stocki surma 1994. aasta kevadel, siiski Tartus, kus säilitatakse ka Underi sõjaeelse mahukat arhiivi. Dagmar Stocki arhiiv saabus Eestisse pool aastat pärast tema surma, 1994. aasta detsembris.

ANTS ORAS KUI MARIE UNDERI KRIITIK JA BIOGRAAF

Ants Orasest kujunes pagulusperioodil Marie Underi loominguga kõige viljakam analüüsija ja tõlgendaja. Orase Underi uurimise kulminatsiooniks oli lühimonoograafia ilmumine 1963. aastal. Marie Under vastas pühendusluuletusega „Uneretk. Ants Oraselle“, mis ilmus samal aastal ajakirjas „Mana“ (nr. 1).

Ants Oras asetab Underi loominguga otsekui peeglik, milles ta peegeldab, vaatleb, võrdleb ja hindab arbutate loomingut. Oras on see, kes seab Underi arbutatele eeskujuks ja mõõdupuuks.

Esimest korda käsitles Oras Underi loomingut luulekogu „Õnnevarjutus“ (1929) arvustuses („Looming“ 1930, nr. 2). Sama kogu hindas ta kõrgelt ka luuleaasta ülevaates („Eesti Kirjandus“ 1930, nr. 4). Järgnevad kümned arvustused ja artiklid, kus Oras arutleb „Siuru“ ja arbutate, eriti aga Underi ja arbutate vahekorra üle, sihiks sõnastada uue põlvkonna tähendus ja soov paigutada nad kirjandusliku lähiminekü ja oleviku kaardile.

Artiklis „Kirjanduslik situatsioon ja noorem luuletajate-põlv“ („Akaadeemia“ 1937, nr. 3) võrdleb Oras uusi andekaid luuletajaid „Noor-Eesti“, „Siuru“ ja „Kirjandusliku Orbiidi“ esindajatega. „Vahe on ainult selles, et eelmainit rühmitised olid agaramad ennast avalikkuses propageerima. Uus vool on selles suhtes eluvõõram, kuid võib-olla seda kunstilähedasem. See vist ongi õigem. Parem enne täiesti küpseda — mis hiljem saab, jäägu lahtiseks. „Siuru“ äkiline menu hävitas mitmelgi selle liikmel täielikult igasuguse proportsioonitunde. Oldi kindlad, et kõik, mis tehakse, on meisterlik (kuigi õnneks nähtavasti leidis ka mõningaid teisitimõtlejaid). Kui siis hiljem mõnel siurulasel algas kunstiline allakäik, keeldusid asjaomased seda uskumast.“

Marie Under oli siurulaste hulgas Orase hinnangul üks neid erandlikke teisitimõtlejaid, kelle meisterlikkus ja avarapilguline mentaliteet kujunesid pigem positiivseks õppetunniks:

„On juba kasvamas uus loovandeline põlv, kellele nähtavasti on kasuks

tulnud meie äsjase mineviku kirjanduslikud õppetunnid. On nähtud, kui kiiresti enamikul siurulastest haihtusid esimesed ekstaasid ja kuidas ainult need on arenend kõrge meisterlikkuseni, kellel jätkus jõudu süvenemiseks ning oma vaatlusala avardamiseks ja kellel juba eeskätt oli kaasa antud tõelise kultuuriisiksuse mentaliteet. Lugeses Underit tajume sama selgesti nagu Suitsu puhul, et selle luule taga ei seisa kaugeltki ainuüksi meie rahvuslik olevik ja minevik, vaid samal määral ka Euroopa kultuur. Under ei ole mingis mõttes epigoon, kuid ta on ilmsesti juba maast madalast leidnud intiimse kontakti maailmakirjanduse suurvaimudega. Selle, mis tal neis tundus loomulähedasena, on ta assimileerind ja ümber kujundand väga originaalsel viisil.“

Oras viitab varakult arbujate seosele Underiga: „Midagi väga sarnast leiame andekaimatel noortel luuletajatel. Nende vaimne füsiognoomia on mõttekas, nad on raamatute kaudu pääsnud üle koduse kitsuse.“

Arusaama Underist kui rahvusvahelise vaimu kandjast arendab Oras edasi järgmises „Akadeemia“ numbris (1937, nr. 4) ilmunud artiklis „Inglise luulest ja eesti mentaliteedist“. Ta leiab, et temperamendilt seisab Under inglastele lähemal kui Suits, sest Underi „anne on spontaansem, tema elutundes on rohkem seda andumuse rõõmu, mida leidsime Shelleyl, Keatsil ja Shakespeare'il. „God's plenty“, maailma jumalik küllus ahvatleb teda tugevamini.“

Kuid selles artiklis sõnastab Oras esmakordselt ka Underi ja arbujate põhilise erinevuse, isegi vastandlikkuse nende kunstilises meetodis:

„Meie nooremate luuletajate tee — jätan vahele „eluläheduslased“, näib esiotse olevat teistsugune. Nemaadki ei hoidu elu kontrastidest ega mitmepalgelisusest, kuid kunstiline meetod pole seesama. Talvik, Alver, osalt ka Sang ja Merilaas töötavad Baudelaire'i ja prantsuse Parnassi meenutaval viisil. Eriti kahel esimesel viirastub ilmsesti silme ees mingi väga raidkujuline luulenägemus, vormilt kindlakontuuriline ja selge, väga tihe ja väga plastiline, ilma ülevoolavuse, kuid viimse piirini elamustega laetud. Epigrammaatilises, mõtete sirgjooneline areng, olgugi vahel sümboolselt peidet kujul, sõnastuse suur puhtus ja täpsus — kõik osutab distsipliini ja tihenduse tahet.“

Oras arvustab karmilt lamedat ja lõtva kirjanduslikku maitset, mille taustal arbujate klassikalise puhta vormi taotlus oli paratamatu reaktsioon. Kriitik seostab kaasaegse kirjanduse puudusi ka huumoritunde vaegusega. Ta viitab inglise huumorile kui põlisele rahvuslikule aardele:

„Selle tasemeni ei jõuta ilma heitlusteta, mis alles võimaldavad end tundma õppida. Inglise luules on selle ideaalseim esindaja Shakespeare oma viimse küpsuse perioodil. Meil on selle oma parimates teostes korduvalt saavutanud Under.“

Oras jätkab Underi tähenduse vaagimist veel mitmes poleemilises artiklis, millest mainigem „Elulähedusest, eriti luules“ („Akadeemia“ 1937, nr. 6) ja „Tüüpilisi võtteid ja vaateid kirjanduse kriitikas“ („Akadeemia“ 1938, nr. 3). Oras seab siin Underi noorematele otseseks eeskujuks. Ta rõhutab ühelt poolt Underi vaimset iseseisvust, kuid teisalt võimet kultuuri loovalt omandada ja assimileerida.

Otsese Underi ja Alveri võrdluse juurde jõuab Oras artiklis „Naiskirjanikest mujal ja meil“ („Looming“ 1939, nr. 7). „Sama ilmselt kui Underil on ka Betti Alveril oma isiklik laad, mida kuidagi ei saa pidada epigoonlikuks. See tuleb samal määral tema olemuse keskusest, on sama ehtne, kuigi üsna teistsugune. Ometigi on seda laidet ebanaiselikuks, selles on nähtud vahenditu, spontaanse tunde puudust, selles ei ole leitud küllaldast „südamlikkust“ — kõik ebakohad, mida Haavale või Underile ei saa ette heita.“ Oras tunnistab, et konfessioonid ei ole Alveri eriala, „intellekt asub varem tunde ja väljenduse vahele kui Underil isegi ta hilisemas toodangus. Need „Siuru“ aegu meenutavad omadused on talle võõrad. Ta luule ei muutu päevikuks.“ Lõppjärelendus on järgmine: „Kuigi Alveri looming pole iialgi olnud nii ilmselt pihtimuslik nagu Underil, on temagi areng läind samasuguses suunas — subjektiivsusest objektiveeringu poole. Ainult on tal protsess toimund palju kiiremini ja põhjalikumalt.“

Alveri-suguse luuletaja loomingu vastuvõtutõrgete põhjusi vaadeldes leiab Oras vea olevat peamiselt selles, et „liiga ühekülselt ollakse ikka veel Underi *Sonettide* tüüpi naisluule sugestiooni all.“

Artikli lõpus teeb Oras taas ühe võrdluse Alveri kasuks: „Alveril näib iga rida olevat käind läbi tuliseima kriitika ääsi. Underil on olnud kriitikata ülevoolavuse hetki, kuid need tulid nähtavasti pakitsevast jõuküllusest. Seda mõtlikumaks ja tihedamaks on ta muutund hiljem.“ Kokkuvõttes tõdeb Oras, et pärast „Underi suurepäraast pioneertööd ei ole naistel enam raske end luules leida“.

Underi usaldus Ants Orase kui tema luule tõlgendaja vastu on olnud maksimaalne. Ta palus Orasel kirjutada eessõnad nii valikkogule „Ja liha sai sõnaks“ (1936) kui ka kolmeköitelisele „Kogutud teostele“ (1940). Ants Orase eessõna valis Under ka paguluses ilmunud „Kogutud luuletustele“ (1958). Seda vaimset suhet pidas Under endale väga oluliseks. „Kogu mu loomingu kestel, esimestest värssidest saadik, on Teie aus ja peenetundeline vaim mind ergutand ja toetavalt saatnud. Nii kriitikuna kui sõbrana seisate mu paremal käel. Vaadates tagasi siiani, ei ole olnud vähimatki mõra meie vahekorras: nii ustavat sõpra mul teist ei olegi. Nii mõnes teises olen pettund, olen avastand kriukaid ja nõkse — Teie siiruses aga ei kahtle ma kunagi. Teie viimased tunnustavad read ja suuremeelsed hinnangud on vajutet mu südamepõhja alatiseks.“ (Kiri A. Orasele 15. 5. 1972.)

Lisaks 1962 Floridas kirjutatud põgusale, kuid tollast Underi uurimise seisü kõnekalt kokkuvõtvale lühimonograafiale „Marie Under“ (1963) tõlkis Ants Oras Underi luuletusi nii saksa kui ka inglise keelde, tutvustas tema isikut ja loomingut Soome ja Ameerika ajakirjanduses ja jätkas Underi luule väärtustamist Välis-Eesti kultuuriväljaannetes kuni 1973. aastani.

UNDER ARBUJATE PILGU LÄBI

Bernard Kangro esitab oma kujutluse Underi tähendusest arbujaille kahes monograafias („Arbujad“ ja „Arbujate kaasaeg“) ning arvukates artiklites. Kangro ei tõsta Underit eelmise põlve luuletajaist erandina esile, nagu tegi Oras. Tema hinnangu kohaselt ei olnud vanemas luules kuigi palju murrangulist märgata. Under koos Visnapuuga saavad oma kriitilise jao kätte koos teiste siurulaste ja nende epigoonidega. Siurulased ja nende järeltulijad olid arbujate arvates muutunud mõistlikeks ning taltsateks paigalisteks. „Nende pärast poleks maksnud kellelgi püssirohtu kulutada. Aga ometi kummitas mingi ummik, mis nõudis seisukohavõtmist.“

Valga koolipoisi Bernard Kangro ümberkirjutuste vihikus leidis valitud palasid Suitsu, Visnapuu, Enno ja Underi loomingust. Sonett kui 14–realine võõrkeelse nimega sinilind jõudis noore Kangro teadvusse esmakordselt õrnas eas K. Mattieseni trükikojas, kui juhataja andis noorele trükkaliõpilasele laduda Underi „Sonettide“ käsikirja.

1935 paneb Kangro kokku oma sonettide kogu käsikirja. 1937 teeb ta ühenduses oma sonetiuurimusega reisi Rakverre, et küsitleda Jakob Liivi. Vanahärra tahab teda tutvustada „Moorbergi plikaga“ ehk hilisema Kersti Merilaasiga, kuid Kangro ei läbe kohaliku kirjaneitsi tööaja lõppu ära oodata. Kadrinast jätkab ta teekonda Tallinna, et rääkida Marie Underiga ta sonetivormi eeskujudest.

„Kohtasin tookord Underit elus esimest korda. Sänna meest Adsonit olin varemini näinud... Nõmmelt tagasi sõites kiusas mind ühe Underi soneti lõpp (mis ime, olin sonettidega ju palju tegelnud!). Kuid süiski miks nii visalt?

Ah, mina olen juba seda sugu,
et iga meel mul iga ilu joob.
Nii ahnelt tühjendan ma elulaeka
kui surmamõistet, kel vähe aega.

Kui seda Rakveres kohtamatut kirjaneitsit Tartus kohtasin (ja ta luuletusi uuesti olin lugenud), tuli mul Underi sama sonett meelde — midagi ühist oli sellel meie uue sõpruskondlasega, Kerstiga, ta luulega,“ kirjutab Kangro arbujate raamatus, seostades Underi elujanu ja Merilaasi eluahnuse.

Artiklis „Eelõitseng ja järelvalgus“ kirjutab Kangro Underi kohta: „Juba pealiskaudne võrdlus kas või meie omade autoritega, kes kõik on suhteliselt optimistid, näitab, et tal puudub Suitsu vanitas vanitatum, Visnapuu umbra apocalyptic. Ta on muidugi erinev ka kahest järgnevast luuletajate generatsioonist — eluläheduslastest ja arbujatest, kuigi tal on nendega ka teatud ühisjooni: eluläheduslastega vaatlemisrõõmu, arbujatega sügavusse tungi.“

1940. aastal arvustab Kangro Underi „Kogutud luuletusi“ jäägitu tunnustusega („Looming“ 1940, nr. 9).

Underi 60. sünnipäeva puhul 1943 esineb Kangro juubeliartikliga

„Puhkuse ja elurõõmu“ aprillinumbri, varjudes tagasihoidlikult nimetähtede B. K. taha. Paguluses saab aga just Kangrost Underi juubeliaktruste sisukaim kõneleja, olude sunnil ka tema jäägitu glorifitseerija.

1948. aasta märtsis, Underi 65. sünnipäeval kinnitab Kangro ajalehes „Välis-Eesti“, et Underi luule elab edasi. Underi 70. ja 80. sünnipäeval peab Bernard Kangro Stockholmi kontserdimajas kõned, kus ta ütleb, et „Marie Underi luule on eesti rahva südamehää!“.

Heiti Talvik on arvustanud ainult ühte Marie Underi luulekogu („Kivi südamele“; „Eesti Kirjandus“ 1935, nr. 12) ja ühte tõlkekogu („Izbrannõje stihotvorenija“, tõlk. Juri Šumakov; „Eesti Kirjandus“ 1936, nr. 5). Ometi on just Talvik Underi hindamisel arbujaist kõige kriitilisem ja argumenteeritum. Tema arvustus torkab silma puuduste põhjendatud esitlusega kogu Underi retseptiooni taustal.

Põhihinnang on tunnustav. Talviku arvates on „Kivi südamele“ teos, „mis on võimeline rahuldama nõudlikemaidki lugejaid“. „Kuigi esimesel pilgul vast jäigavõitu, avaneb tas lähemal tutvumisel väärtusi, millede kättevõitlemiseks m a k s a b elada,“ rõhutab arvustaja. Teose esteetilise külje puhul peab Talvik ennekõike silmas taseme ühtlust, sõnastuse loomulikkust ja riimide puhtust: „Ei tohi aga unustada, et Underi looming on aastate jooksul kristalliseerunud üha mõistuslikumaks, ja siin ähvardab mõnigi kord kuivalejooksmise oht. Kuidagi elutult ja puiselt mõjub valimiku alg- ja samuti selle lõppluuletus. Märkatavaid tühikuid vägagi võluvate stroofide kõrval sisaldab „Käik valgusse“. Komplitseeritud siseelamuste värsistamisel kaldub poetess end mõnikord sõnastikuliselt üle pingutama. „Hulguse laulus“ mõjub häirivalt metafoor „vihmahoo lohisev pits“, samas esineb ka riim — vettind:rätti. Üksikuid analoogilisi näiteid võiks tuua mujaltki. Üldiselt pole aga osaline üleminek ebapuhtaile riimidele Underi uudisteost kahjustanud. Siinseal vilgatab üksikuid sarnasusjooni R. M. Rilke'ga („Püha Jüri“, „Taaveti kanal“), hilisrikelik on ka raamatu paigutine raskestimõistetavus.“

Šumakovi Underi tõlgete kogu arvustamisel on Talvik kriitiline nii autori kui ka tõlkija suhtes, üldhinnang aga on taas tunnustav. Underile on etteheited järgmised: luuletus „Sant“ on keskpärane juba poetessi sõnastuses, venekeelsena tundub see Talvikule veelgi hootum ja kobavam. „On võimatu Underi sageli ülekoormatud pildistikku üle kanda võõrasse keelde, lammutamata sealjuures luuletuste välisraame.“ „Originaali „liigliha“ kõrvaldamisel on tal [Šumakovil] enamasti õnnelik käsi: luuletused muutuvad seetõttu sagedasti küll üldsõnalisemaks, võidavad aga kindlasti selguselt ja kontuuripuhtuselt.“

August Sang on arbujaist ainsana vaadelnud Underit kui tõlkijat. 1938 ilmus Marie Underi tõlkes Henrik Ibseni „dramaatiline luuleteos“ „Peer Gynt“ Eesti Kirjanduse Seltsi „Maailmakirjanduse“ sarjas (nr. 3). August Sanga arvustuse

(„Eesti Kirjandus“ 1938, nr.11) üldhinnang on soodne: „Sõnastus on enamasti üsna ladus ja ilmekas, mõnelgi puhul tõustes haaravuseni, mida vähemalt eesti suhteliselt väheviljeldud värsitõlkes kerge pole saavutada.“ Võrreldes kahe saksakeelse tõlkega leiab Sang, et Underi tõlge on võimalust mööda originaaltruu, tõlkija sihiks on originaali täpne edasiandmine, mida on enamasti saavutatud. Puuduste loetelu on siiski üsna pikk: tõlge on kohati liiga originaaltruu; liiga kaine ja kiretu töö; vähem kontakti elava rahvakeelega ja kirjakeele päevaprobleemidega; tõlkija kasutab ebaõnnestunult teaduslikke termineid, leidub halvakõlalisi, ilmetuid, ärkamisaegseid keelendeid; mõnigi koht on tõlgitud ebamääraselt (vastupidine esimesele etteheitele!); mõnel puhul võib kõnelda riskantsest riimisunnist (riimuvad sufiks, irdriimid), kaks riimitüüpi on esindatud segiläbi. Sang nimetab end ise ülinõudlikuks, kuid leebub lõpupoole: „Kui ülinõudlik arvustaja sooviks tõlkes näha kohati ladusamat, elavat, pildirikkamat keelt kas või tõlke täpsuse arvel, siis ei saa eitada, et sedagi leidub. Mitmed kohad tõlkes jätavad otsegu originaali mulje.“

Artiklis „Mõtteid ja vaatlusi eesti värsitõlkest“ („Looming“ 1940, nr. 3) püsib Sanga kriitiline hoiak, kuigi ta paigutab Underi üldises tõlkekultuuri kontekstis kuue silmapaistvama tegija hulka: „Näiline kirevus tõlgitud autorite ja tõlkijate nimekirjas väheneb peagi, kui me sest loetelust vähemväärtusliku materjali, samuti enamvähem juhuslikud tõlkijad eemaldame. Siis jääb järele ainult kuus nime: Kärner, Under, Annist, Suits, Semper, Oras.“ Sang rõhutab, et Underi „Valik saksa uuemast lüürikast“, esimesi iseseisvusajal eri raamatuna ilmunud värsitõlgete kogusid, oli kahtlemata tähelepanuväärne sündmus. „Kui me raamatukesele tänapäeva seisukohast mõningaid puudusi võime ette heita, siis on see samaaegselt tunnustuseks eesti värsi- ja värsitõlkekultuuri kahekümne aasta jooksul tehtud edusammude kohta, milles Underil endal on küllalt teeneid.“

Kuid kõrvu keeleliste vääratustega, mida hilisemais tõlkeis Sanga hinnangul enam ei esine, näeb ta siiski mõningaid nõrkusi, mis on Underi tõlgetele omaseks jäänud: värsivormi sunnil on mõned osad kaotanud oma loomulikud proportsioonid, on hävinud värsside loomulik rütm, rõhud langevad valedetele kohtadele jne. Rütmi- ja riimisunnilised käigud muudavad mõned tõlked kohmakaks, mida Sang peab ka eesti originaalluule „kurdunud raskepärasuse“ põhjuseks.

„Neid vigu ei esine Underi vabavärsilistes tõlgetes, kuigi just riimimata värsse [on] kõige raskem hästi tõlkida. Nad meelitavad võimalikult täpselt tõlkima ja lasevad seejuures unustada need vaevaltmärgatavad sõnastuslikud nüansid ja rütmilised käänakud, millela luuletus kaotab suure osa oma veetlusest, vahel isegi kogu oma olemasolu mõtte. Seepärast leidub meil vähe näiteid õnnestunud vabavärsitõlgetest.“

Underi teist suuremat tõlget „Peer Gynti“ hindab Sang 1940. aasta artiklis märksa küpsemaks kui saksa ekspressionistide valikut. „Seal on terve rida hoogsaid lüürilisi kohti ja monolooge, kus autor originaalist taha ei jää ja mis eesti tõlkevärsi tippude hulka kuuluvad. Seevastu on dialoogides puudujäägid

tunduvad. [---] Jääb mulje, nagu oleks tõlke värsikangas üksikuist tükkidest kokku traageldatud. Ta värsside läbimõeldud sõnastus on palju Wiedemannist õppinud, elav rahvakeel näib olevat Underile vähem tuttav. Vähemasti jääb see mulje ta tõlgetest. Sõnastuslikud võtted, mis ta algupärase loomingus sisuga tihedasti liituvad, tunduvad siin võõrkehadena. Temal, kelle luule Rilke värssidelt mõndagi on õppinud, jääb isegi Rilke värsses tõlkides vahel puudu seda Rilkele nii omast ja saksa keeles nii haruldast helinat.“

Vormisunni tõttu lisab Under luuletustesse ebaolulisi sugemeid, kuid teistega võrreldes hindab Sang Underit siiski üheks kõige meisterlikumaks, kelle paljud tööd kuuluvad eesti tõlkeluule tippude hulka.

Paul Viiding on samuti arvustanud Underi kogu „Kivi südamest“ („Kevadik“ 1936, nr. 2). Põhimõttelise tunnustuse taga aimub rahulolematust ja kerget kriitilisust, ehkki see on esitatud üldsõnalisemalt ja vähem põhjendatult kui Heiti Talviku arvustuses. Kirjutises „Kahest luulekogust ja neljast romaanist“ peatub Viiding põgusalt Underi luulekogul. Ta alustab ootustest, mida Underi tasemega autori uue raamatu ilmumine eeldab: küpsust ennekõike, kodusolekut omal alal ja üllatusi, uusi teemasid, millega Under varem on haaranud. Seekord peab ta üllatuse momenti vähem tähtsaks. Mõttelüürikas pakub Under raskesti arusaadavaid värsses, mille mõttekäike polevat arvustaja ka mitmekordse lugemisega suutnud tabada: „Kipud seda kahtlemata teadlikult viljeldud eneseanalüüsi abstraktsust ebavooruseks pidama.“ Meeleolulisemate luuletuste seas aga on Viidingu hinnangul endiselt ületamatult kauneid.

Arvustades J. Šumakovi Underi tõlkeid („Postimees“ 22. 2. 1936) teeb Viiding ühe olulise, ka Underi luulet iseloomustava etteheite: „Eelkõige tõlgete üldiseloom: ta kannatab selle vea all, mille all kannatavad peaaegu kõik seni ilmunud eesti luule venekeelsed tõlked, Severjanini omad kõige enam. See on nimelt tõlke allutamine vene moodsa (õigemini tsaariaja lõpu-aastate) luulekommetele, mille üheks oluliseks tunnuseks oli ülepingutatud musikaalsus. (Viimast muide kultiveerib Šumakov ka oma originaalsetes luuletustes.) Underi värss aga on erakordselt harva musikaalne, tema värssi kaal peitub visuaalseis kujutelmades ja abstraktsemas mõttekäändudes. Underile musikaalseid liialdusi külge pookides saame vale-Underi.“

Šumakovi tõlgete puhul on Viidingu kriitika märksa konkreetsem, ta juhib tähelepanu mitmetele vääratustele, pannes rõhku isegi säärasele detailidele nagu näiteks Underi arhaismi asendamise prosaismiga (*laegas pro kassa*) jne. Originaaliga võrreldes nauditavaks peab Viiding Underi luuletuste „Kontvõõras“ ja „Seek“ tõlkeid. Eriti „Kontvõõra“ puhul hindab ta ehtsa inspiratsiooniga ümberluulendust, mis on täpne ja täiuslik ning mis „tõestab tõlkija võimeid ja lubab oletada häid saavutusi edaspidi“.

MARIE UNDERI LUULE MÕJU ARBUJATELE

Underi luule mõjust arbujaile hakati rääkima juba 1930. aastatel, kuid sisulisema mõtestamiseni jõuti hiljem, aastate vahemaa tagant.

Ants Oras kirjutab 1958 „Kogutud luuletuste“ eessõnas Underi mõju kohta järgmist:

„Siurulaste seas pole kedagi pääle Underi, kes kasvanuks võrreldavalt suureks isiksuseks ja avarsügavaks luuletajaks. Aastakümneid, eriti pärast Suitsu tummumist poeedina, jääbki ta eesti luules vaieldamatult keskseks kujuks. Koos Suitsu omaga kujuneb ta looming taustaks, mille vastu end vaatlevad ja millega end mõõdavad kolmekümnendail aastail esile tõusvad uued väljapaistvad talendid. Need kaks otsingute, püüdluste, sügavate igatsuste ja vaimsusele andund elamustarmu suurkehastust meie uuemas luules õhutavad tugevasti Heiti Talvikut, Betti Alverit, Bernard Kangrot, ja küllap ka Uku Masingut, kelle kaudu toimub eesti lüürika veelkordne uuenemine. Juba sellemõõduliste kujude olemasolust jätkus nende nooremate inspireerimiseks: oli loodud suur traditsioon, millest kas või alateadlikultki lähtudes võis ehitada edasi. Kuid nende eeskujude mõju ulatus kahtlemata veel palju kaugemale, kuni tehniliste detailideni. Talviku hoogne ballaad „Karidel“ näiteks, nii isikupärane kui see ongi, oluks vist mõeldamatu ilma Underi „Õnnevarjutuseta“, ja Bernard Kangro värsimõõdud, keelekäsitlus ja pildistik on ilmselt saand suuri äratusi Underilt vähemalt „Tuulelauludest“ alates. Ka Alveri hilisem hingeline lahtisulamine, ta pöördumine rahvapärasematele motiividele ja keelele ei toimund vist ilma Underi kaas mõjuta.“

Oras rõhutab Underile ja Alverile ühist absoluutset andumuslikkust, reservatsioonitult vaimsuse heroismi. „On enam kui küsitav, kas uus idealistlik suund oleks kunagi saand areneda nii võidukana, kui poleks olnud Underi ülev-dramaatilist eeskujut. Nooremate vormiideaalid olid mitmeti teissugused, lähemad klassikale, kuid Underi tõttu oli püsind aktuaalsena vaimu suurejoonelisus luules. Ta kuum inimsus sääljuures aitas noori hoiduda langemast jahedasse akademismi, mis reaktsioonina nn. „eluläheduslaste“ lõtvusele olnuks mõeldav.“

Underi sonettide eripärast ja tähendusest hilisemale luulele kirjutas lähemalt Bernard Kangro. Erna Siirak osutas Underi kui ballaadide looja mõju järeltulijatele. „1930. aastate lõpul elavnes taas ballaadi viljelemine H. Adamsoni, aga ka Betti Alveri, J. Kärneri, M. Raua jt. loomingus. H. Visnapuu ballaadidest „Allikamägi“ ja „Meretuli“ („Mis kumab, mis kumab küll mere pääl, / see sinipunane tuli sääl?“) kostaksid nagu underlikud kõlad.“

Kui aga otsida Underi ballaadide seost maailmakirjandusega, siis tuleks nimetada Goethet, kelle vaimses läheduses ta kasvas ja kujunes ja kelle ballaadiloomingut tundis juba nooruses. Under on tõlkinud kaks Goethe ballaadi („Aardekaevur“ ja „Thule kuningas“) ning tšehhi luuletaja K. J. Erbeni „Paju“ ja J. Neruda „Lasteballaadi“.

Kersti Merilaasi esimese pikema luuleteose „Võõras laps“, mis inspireeritud rahvasuus levinud ütlestest „Kui noorik läheb lõbutsema, tuleb kurat last kiigutama“, kirjanduslikuks eeskujuks võib pidada Underi ballaadi „Va hetet laps“. Sarnased on nii motiiv kui ka vorm (seitsmik-trohheus, kaherealine stroof). Underi ballaad „Va hetet laps“ ilmus kogus „Õnnevarjutus“ (1929) ja Merilaas oli Underi loominguga hea tundja. Kuigi Underil on motiiv varieeruv, pikemalt ja värvikamalt välja maalitud, on mõni stroof üllatavalt sarnane:

Under:

Põlved vahel kinni jäid tal köidikute kurdu.
Koerahuikeid küla vahel lajatamas murdu.

Merilaas:

Kastehein löi põlve ümber, pidurdades ruttu,
oleks nagu järel kaikund lapse unist nuttu.

Sarnaseid motiive on teisigi, neist kunstiliselt kandvamaid on looja kui pillimängija, kelle mäng teeb ilma paremaks. See motiiv kannab Underi luuletust „Üksteisest pimesi me mööda käime“, Alveri „Vilepuhujat“, Merilaasi „Vilepuhujat“ ja Paul-Eerik Rummo noorpõlveluuletust „Kingitused“, millele Merilaas omakorda oma „Vilepuhujat“ on pühendanud.

Andres Langemets on tähelepanu juhtinud sellele, et Alveri „Vilepuhujas“ kirjeldatakse kunstiloomeloo loojapoolset külge, kunstile ärkamist, kunstnikuks kujunemist ja kunstnik olemist, kuid Underi sama motiiviga luuletuses pigem kunsti tajumist, hetke, mil inimene hakkab kunsti märkama ja sellest osa saama. Kuid kõiki neid luuletusi seob ühine põhimotiiv: üks heli, viis, vilepuhumine, flöödimäng. Merilaasi ja Paul-Eerik Rummo luuletustes avardub vilepuhujat motiiv armastuse ja valguse maailma loomiseni.

Underi luule mõju arbujaile on niisiis täheldatav žanriliselt (sonett, ballaad), motiiviliselt (Alver, Merilaas), aga ennekõike on oluline tema vaimse hoiaku mõju (Oras).

VAIKIV UNDER

1920. aastail kirjutas Marie Under mõningaid artikleid, enamasti ees- või järelsõnu tõlkeautoritele, kuid ei võtnud kordagi avalikult sõna kaasaegse eesti luule hindamisel, vastates vaid lühidalt „Siuru“ lagunemise järgses poleemikas oma parodeerijaile.

Ka 1930. aastail ega hiljem ei kirjuta Under ühtki artiklit, arvustust ega tervitust uuele luulepõlvkonnale. See ei olnud tema vahend. Ta ei siruta Tammsaare kombel kätt kui teatrepulka, ei vali avalikult välja oma poeetilist järglast

ega ulata sümboolset sõrmust, nagu on olnud kombeks eesti suurtel naisnäitlejatel. See ei tähenda, et ta poleks kaasaegset kirjandust hoolega jälginud. Kirjas Karin Rummole (12. 3. 1964) kirjutab Marie Under muu hulgas: „Loetud on kõiki omaaegseid (ja hilisemaid) eesti luuletajaid, samuti palju võõrkeelset luulet. Ka siin on nüüd võimatu mõjutusi osutada. Teadlikult pole kedagi jäljendatud.“

Kuid oma sümpaatiad olid tal arbutajate hulgas siiski, nagu selgub kirjust Erna Siirakule (5. 2. 1972): „Väga kurvastasin Betti Alveri mehe äkilisest surmast. Vaene Betti! Ütelge talle paar head ja lohutavat sõna minu poolt; armastan ju ja imetlen tema luulet juba ta esmavärssidest saadik.“

Ühegi teise kaasaegse eesti luuletaja kohta ei ole Under säärast tunnustusavaldust teadaolevalt teinud. Paraku jõudis lohutav sõna Alverini 13 aastat hiljem. Ta kirjutab oma päevikus 23. 3. 1983: „„KJK“ märtsinumbris M. Underi kiri, kus ta ütleb (B. A. kohta): armastan ju ja imetlen tema luulet juba ta esmavärssidest saadik. (Kirjutatud 5. II 1972 — ja keegi pole mulle sellest midagi lausunud).“

1980. aasta hilissügisel Marie Underi surma puhul kirjutatud Betti Alveri luuletus „Ei vaibu“ jääb arbutajate ainsaks pühendusluuletuseks oma eelkäijale.

Miks ei sõnastanud Marie Under avalikult kunagi oma hinnanguid eesti luulele? Kas tähendas see loova vaimu põhimõttelist primaati kriitilise vaimu ees? Või koguni hävitavalt ignoreerivat hinnangut kaasaegseile?

Sugugi mitte, nagu võime järeldada seni kättesaadavaist Underi kirjadest tõlkijatele ja pagulaskolleegidele (Ivar Ivask, Gustav Suits, Liidia Tuulse jt.). Küsimus oli pigem kontekstis. Under elas ja hingas ennekõike maailmakirjanduse kontekstis. Tema kriitiline vaim lähtus oma loomulikust püüdlusest ja tegelikust kuuluvusest sinna. Underi ilu- ja maailmanägemise janu avaldus juba juhuslikult säilinud noorpõlvemärkmetes ja 1920. aastate reisidelt saadetud postkaartides. 1930. aastate ja pagulaspõlve erakirjades süveneb üha enam kohaliku kultuurikonteksti provintslikkuse, umbumise, seiskumise, suletuse tunne. Rootsi kirjades on seda isegi rohkem kui varasemates. Under vajab maailmakirjanduse impulsse ja vaimu vaba liikumist ajas ning ruumis nagu õhku, kuid pagulaspõlves reisis ta tegelikult väga vähe. (Paar korda tütre juurde Saksamaale ja mõnel korral Soome, põhjuseks tõenäoliselt majanduslik kokkuhoid: kogu väikese sissetuleku ülejääk saadeti pakkides sugulastele okupeeritud kodumaale.)

Eriti kujukalt väljendub see vaimujanu Underi ja Adsoni ühistes kirjades Underi luule prantsuse keelde tõlkimise organiseerijale Aario Maristile. Neis kirjades kordub Adsoni sõnastuses üks ja sama teema: Under loeb iga päev õhinaga raamatuid, žurnaale ja ajalehti, mida Marist talle Prantsusmaalt saadab. 13. 9. 1961 kirjutab Adson, et „Teie saadetud lehed ja raamatud on talle (s. t. Underile) suureks elutihenduseks“. Adson on väga kriitiline nii pagulaslehtede kui ka rootsi kultuuriolu suhtes (kitsas, provintslik, kultuuriliselt maha jäänud,

eesti lehte nimetab Adson püsti vaeseks!). Tõenäoliselt jagas Under mingil määral Adsoni hoiakuid.

Muidugi jäi Under alati eesti luuletajaks. Kui 1962. aastal oli päevakorras Underi prantsuskeelse luulevalimiku väljaandmine Rootsi PEN klubi abiga, siis teatab Adson Maristile (21. 8. 1962):

„Üks asi on kindel, et M. Under ei nõustu mingil tingimusel, et tema värsid ilmuksid kuidagi seoses Rootsi, ta soovib esineda ainult eestlasena. [---] Kui asi seni rootsi kodakondsuse sildi all liikunud on, siis raamatu ilmumisel peab täielikult esinema eestlase ja Eesti sildi all. See on peamine tingimus. Kui tahetakse teisiti toimetada ja Underit rootslasena näidata, siis jäägu kogu asi katki.“

31. 7. 1966 kirjutab Adson Maristile: „Alatine tänu meie mõlema poolt lakkamatu prantsuse kirjanduslike lehtede saatmise eest: need on ju tõeline kirjandusliku hingamise auk tänapäeva moodsa kirjanduse jääkatte sees, milline ka eesti noorte sulemeeste ja –naiste „loomingu“ peale on nihkumas.“

25. mail 1967 kirjutab Bernard Kangro Lundist August Sangale: „Orase osa meie kriitikas ja seisukohtade kujunemises pole ju väike (näit. kas või Underi kuulsus, nii et isegi vana Jakob Liiv pahandas, et need Veljesto mehed, Oras jne. on Underi üles kiitnud).“

Kokkuvõttes võikski tõdeda, et Marie Underi otsene mõju arbujuatele ei olnud ehk nii tugev ja ülivõrdeliselt ühemõtteline, nagu seda 1930. aastate poleemilises tuhinas püüdis tõestada Ants Oras. Kuid vaimne seos oli kahtlemata olemas.

Ühelegi teisele kaasaegsele luuletajale ei ole arbujud pühendanud nii palju tähelepanu kui Underile. Arbujuate ja Underi suhe oli 1930. aastail mõõdukalt kriitiline (Talvik, Sang) ja mõõdetult tunnustav (Kangro, Alver, Viiding). Pagulusperioodil muutus see suhe paratamatult dramaatiliselt ülistavaks ja glorifitseerivaks (Kangro, Oras).

Alata hoogsalt. Alata gongilöögiga. Intensiivsest vormist peab teatama esimene sõna, esimene silp. Ei passi mägra rähmased silmad ja unine nina nirgi näkku. Miniatuur on mutukas, teda peaaegu ei olegi, aga novell on pisike soobel proosa üldiselt kerekas ulukikarjas. Voolamine ja sööst on tema liikumisvormid. Vilksatus — kui teil oli mahti märgata. Edasi märkab tema teid: kaks elavat musta silma jälgimas kusagilt poolvarjust. Et siis voorderduseks järgmisse süzesse paigutada mõni jooneke just teist.

•

Lõpud ja pealkirjad ei ole sugugi kerged teha, sest nendes avaldab end kõige armutumal viisil see, mille puudumise korral ka kõiges muus täiesti laitmatu tekst sunnib meid õlgu kehitama ja küsima: „Jah, see kõik on väga kena, a g a m i s s i i s?“

•

Võrdlus on tundmatu kujustamine tuntu toel. Temale viidates. Ja alus peab vastu pidama, olema kõigile hoobilt mõistetav, pärinema nõnda-öelda arhetüüpselt vundamendilt.

Ja ometi on kirjanikke, kes oma ühe hetke fantaasia kujustavad oma mingi teise hetke fantaasia abil — ja lahti pole midagi. Me lepime sellega ega tõsta mässu. Iseendagi üllatuseks:

„Mary saabus nagu alati täpselt, ta laskus meie juurde terrassile, sädelev ja lai, nagu mingisugune süsimustast obsidiaanist välja nikerdatud tohtu sitasitikas.“

•

Kui leivanuga novellisti liiga taga ajab — ja miks ta ei aja! — muutub novellist publitsistik. Ta kirjutab täis ajalehtede veerud, kõneleb konverentsipuldist, raadiost, mäletab mälestusi. Ta kõneleb lakkamatult: mina, mina, mina.

Kõik mõtlevad: ta on edev.

Ta ei ole edev. Lihtsalt leivanuga ajab teda taga ja tal ei ole mahti peatuda, et leida vormi. Ning me süüdistame novellisti asjata.

Leivanuga sähvatab nii kiiresti läbi õhu, et palja silmaga ja iseäranis kõrvalt teda ei näe. Pangamaja varjust ja turulaua baldabhiini alt, sealt mitte. Novellist peab kirjutama — Mina. Mina. Mina —, muidu nuga saab ta kätte.

Ja mis see minagi siis lõpuks muud ära ei ole kui üks inimene... Üks neid paljusid, kellest kirjanik oma raamatud ju niikuinii kirjutab.

Seda enam, et ta on novellisti hea tuttav. Räägitakse — kõige parem.

•

Novellikujud, sinu tegelased. „Kirjuta, kuni neid nägema hakkad,“ kõlab üks õpetussõna.

Aga kusagil pole öeldud, kuidas neid enam mitte näha. Pärast, kui neid enam tarvis ei lähe.

Ainuke võimalus — kirjuta nad inimesteks. Nõnda et sa neid näha t a h a k s i d.

Juhuks kui ei lähe korda neid kaotada.

•

Kui novell tahab ennast ise kirjutada, las kirjutab. Ei maksa äratada somnambuuli! Siis saada kõik kompositsioonieeskirjad kus kolmkümmend. Kehtivad ju ka jumalikud kompositsioonieeskirjad. Ja lugejagi peale peab mõtlema.

•

On hea, kui nimed erinevad ja isegi näiliselt ei sobi omavahel. Tegelane peab meelde jääma, iga tunnusega, mis tal on. Ta on ju „mees tänavalt“ — ilma teadaoleva eluloota, visiitkaardita, kuuevärvi, kinganumbri ja kehakasvuta tihtipeale. Olgu tal (neil) siis vähemalt nimed. Lui ja Madli. Panfuti ja Ra. Halekõrs ja Belials. Hea on, kui isegi ei sobi kokku. Iga kiskuv, ebanugavust külvav jõujoon on tuluks. Ja novellis on nii vähe ruumi!

•

Jäi kõrva juhuslikult kuulnud arvamus: teos on hea, sest autor ei kurna lugejat dialoogidega.

Kas dialoog kurnab?

Ei oska öelda. Nõrk, puine dialoog ehk tõesti. Ent kõnelejail tuleb lasta

kõnelda, muidu see laps ei õpigi kõndima. Isegi kui kaldutakse kõrvale teose peateest. Esiteks ei pruugi me pealiini ise nii täpselt näha — ta ehk polegi sirge määnd, on hoopis jändak tamm, kõhkvel koguni, millisega oma vägevaist oksaharudest tüve jätkata. Teiseks võib spontaanne repliik alati avada kirjutajale ootamatuid, üllatuslikke panoraame.

Eesti proosat, ka novelli, on nähtud tammuvana „nagu lammast ümber vaia“. On see ehk liikumatu eesti iseloom, mis väiast eemalduda ei lase? Tasane Eesti maa, mis mäeharjal seisjal keelab suusaninasid liikvele lükata? Mittenomaadlik eluviis, mis hoiatab: heast–paremast ära vaheta asuala, ära lase pinda libiseda jalge alt! Ei tea. Igal juhul väärrib see tähelepanu. Enne kui põlastust.

Kas inimene romaanist on seesama mis inimene novellist? Kui on, siis eristab neid ajahetk, milles neid nähakse — üht saadab päikese kogu päevateekond, teine ilmub vaid välkvalguses. Otsekui mööduja vaguniuksel, kes viivuks peatub, mõeldes, kas võtta sisse koht teie seltsis või minna edasi. Ja kui ta suudab end meelde jätta, luua mulje, et mitte üksi teie ei fikseerinud teda, vaid ka tema hõlmas ainsa pilguga kõige olulisema teist, siis jääb ta teie seltsi. Ka siis, kui läks edasi. Siis on ta inimene novellist. Siis on kogu dokumentatsioon tema käes.

Novell peab töötama nagu süda — ilma vahekohtadeta. Millal on südame pühapäev? Millal ta jääb unelema? Kas tohib ta küsida, kui palju on talle antud, seitsekümmend või seitseteist? Sel hetkel, kui ta jääb mõtlema ja küsima, kukub ta kokku.

Mõne inimese elu on tähendusrikkam kui teiste elu. Ta silmavaatel ja sõnadel on kaalu ja temaga kokkupuutujad tunnevad selle tähendusrikkuse ülekandumist enesele. Tal oleks kui teada mingi sündmuste ja olude varjatud algsiht, et toimib selle kohaselt. Ta elu ei saa tühistuda, isegi kui sel tavatähenduses peaks puuduma mõte. Isegi tema meelegeit on mobiliseeriv nagu võitlushüüd. Teda kaitseb vorm ja eirab juhus. Tema seltsi otsitakse, sest temal on lepe igavikuga. Teda saadab ilu hingus ja õnnistab ta äpardusi. Ta on inimene novellist.

Sõna sõna kuulama panna... Kirjaniku sõna on tegu. Tegudele, tegudele, ilma valehäbita!

ARVUSTUSED

LAULU VÕIMU TÄIUS

JA VILETSUS

Ivar Grünthali luulet lehitsedes,
mõttes kalmu rebitsedes

Ivar Grünthal: „Neitsirike“.
„Ilmamaa“, Tartu, 1995. 350 lk.

Mulluse Eesti Vabariigi kirjanduspreemia said tohtrihärrad Ivar Grünthal (Göteborg) ja Vaino Vahing (Tartu). Nõnda siis mehed, kelle kirjandustegu tehtud põhitöö kõrvalt. Ajalehtede esikülgedele selline tühiasi nagu kirjanduspreemia ammu enam ei mahu, saati et auhinna saaja pilt ära trükitaks. Eesti kirjandus elutseb juba mõnda aega (sise)paguluse ahtas urus, samal ajal kui „uhke ja hää“ neljas võim ehk massimeedia hulbib valdavalt kriminogeenpoliitilise sini-roosamanna lummuslikes voogudes.

Vahetult pärast Ivar Grünthali koondkogu ilmumist võtsin kerge- ja samas rõõmsameelselt vastu „Loomingu“ pakkumise „Neitsirikkest“ midagi kirjutada. Siis tuli Ivar Grünthali surmasõnum ja mulle valmistab tõsist piina antud lubadust täita. Alljärgnev ei taha olla ei retsensioon ega Ivar Grünthali luuleloomingu ülevaade, pigem kimbuke remarke segi isiklike mälestuskildude ja tsitaatidega.

•

Parem hilja kui mitte kunagi. Mida muud oskan öelda „Ilmamaa“ esinduslikku Ivar Grünthali koondkogu pihus hoides. Küllap on hea, et enne Ivar Grünthalit on kodumaise luulesõbra pagulasluulelist neitsilikkust jõudnud trükimustata Kalju

Lepiku „Rukkilille murdmise laul“, Raimond Kolga „Ütsik täht“, Ilmar Laabani „Oma luulet ja võõrast“, Ilona Laamani „Mõttekriips“ ja nii mõni koguke veel. Tore, et teose ilmutas just „Ilmamaa“: nii Ivar Grünthali elu- kui luulekäik on Tartu linnaga väga tihedalt seotud. Nukrust sisendab tõdemus, et selline luuletellis ilmus ajal, mil eestlaste meelis ja mõtteis luulele üha vähem ruumi on jäämas.

Innustatuna Hando Runneli, „Neitsirikke“ koostaja (ja küllap ka ristiisa?!) poolt eessõnas aratoodud Ants Orase vihjest „Suitsu-taolise oskusega suudab Grünthal [---] drastiliselt realistlikesse, isegi naturalistlikesse sugemeisse valada poeetilist hõngu“, võtsin käsile Gustav Suitsu koondkogu, mis üsna terviklikuna ju alles hiljuti (1989) Eestis ilmus.

Kui Suitsu ja Grünthalit ottilikult karusel moel (samas oraslikku arabsksust matkida püüdes) võrrelda, siis nii ajalises kui kajalises plaanis võib öelda, et ehkki Grünthali alles alustades hakkas Suitsu luuleloom juba hääbuma (ja G. oma suurimaks mõjutajaks Heiti Talvikut pidas), tõuseb siduvana vaieldamatult esile mõlema poeedi filigraanne vormitaju. Nende loodud luulemaastikud ei haju, tihke tunne tikub riimraamist

* Muide, miskipärast on Suitsu raamatu frontispiss valepidi, „Neitsirikke“ muudu hülgavat kunstilist ja trükitehnilist teostust tumestab pisut siiski asjaolu, et autori nimi ümbrispaberi seljal on teistpidi trükitud kui tavaks, raamatu seljal aga puudub hoopis. Ilmar Kruusamäe vinjetid aga on oma lakoonilisuses ülihead.

lummava rütmi toel võimsalt esile. Põhiline erinevus aga näib seisnevat selles, et mitut puhku esitleb muidu suhteliselt hillitsetud Suits end otsekui tribuun, paljusid tema tekste on edukalt viisistatud, tulemuseks võimsad koorilaulud. Grünthali puhul midagi selletaolist ei adu. Tema on valdavalt kammerlik ja enesekeske, asjaolu, millest Grünthal ise on üdini teadlik ega püüagi oma varjust üle hüppama hakata. Värsromaani „Peetri kiriku kellad“ eessõnas kirjutab Grünthal:

„Pärast puupaljana Rootsi jõudmist miiklikuul 1944 sai mu esimeseks isiklikuks varanduseks roheliste pappkaantega märkmik, mille esiküljel oli kuldtähtedega sisse pressitud P o e s i. Sinna peast oma vanu värsse üles tähendades lahutasin meelt süngevõitu põgenikelaagris Vikingshillis. Kaustiku eelviimast lehte alustasin aga uue pealkirjaga PEETRI KIRIKU KELLAD ja märkisin tiitli alla read:

Ja kui nad tõusid pärast tantsu
üksteise kõrval Peetri märke...

Sinna — nende kahe rea ja kolme punkti juure jäigi kavatsetud poem 16-ks aastaks. Tantsu motiiv, tõsi küll, sai keskse tähenduse mu esimese ja neljanda luuletuskogu avatsükliks. Kellahelin oli aga nende stroofide muusikaga võrreldes hoopis teisest helitõust. Peetri kellade kõla hakkasin kuulatama alles kevadel 1960 kirjutades oma tollal valmiva viienda värsiraamatu jaoks poemilaadilist „Tartu vaimu“.

Selle teose korrektuuri lugedes võtsin „Kellad“ uuesti esile. Taga-

aetuna o m a s a g e l i l i i -
g a g i i s i k l i k u k s k u -
j u n e n u d l ü ü r i k a o b -
j e k t i v i s e e r i m i s e v a j a d u s e s t k a v a n d a s i n
t a a s t ä r g a n u d a i n e ü m b e r r o m a a n i k s .“
(Minu sõrendus — O. A.)

Ühendav Suitsu ja Grünthali puhul on muidugi ka mõlema mehe kirjandusliku pärandi mahukus.

Võtsin ühendust Ottniell Jürissaarega, et küsida, mis Ivari tekst see oli, mille tema Soomemaal viisistas. Selgus, et laulu nimeks on „Põhjala kaunistus“, see on pühendatud ühele tütarlapsele, kellega soomepoiss Ivar oma sõjameheteel tutvus. Laulu esitavat tänaseni nii Vello Orumets kui Voldemar Kuslap. Ühel kontserdil Stockholmi Medborgarhusetis ehk Kodanikemajas viibinud ka Grünthal ise.

„Neitsirikke“ koostaja, nagu mulle tundub, on lähtunud õige respektaablist printsibist (autor ei saanud kehva tervise tõttu koostamistööst enam osa võtta); kogu kogu järel — „Uni lahtiste silmadega“ kuni „Mõõt on täis“ — on tervikuna ära toodud; raamatu lõpposa on koostatud ja komponeeritud luuletustest, mis mitmeid väljaandeid pidi hajali olnud. Rida-realt võrdlesin vaid viiendat kogu „Lumi ja lubi“, ainsatki väljajätet või trükiviga leidmata. Miks just seda kogu? Just seda, sest minu omanduses oleva raamatu tiitellehele on kirjutatud pühendus: „Ott Arderile, hõimlasele ja ametivennale Apollos (ja Bacchuses), Gullmarsfjordi ääres 6. lõikuskuupäeval 1989 Ivar“. See, arvult viies kogu ilmus 1960. aastal Endel Kõksi kujunduses ja illustratsioonidega (sari „Espaccionata“) ja raamatu

eelviimaselt lehel võib lugeda: „Seda raamatut on trükitud 270 nummerdatud ja autori poolt signeeritud ning 30 nummerdamata eksemplari. Nendest käesolev kannab numbrit 122.“

Trükiarv ajab peaaegu nutma, kui mõelda, millistes tiraažides kuuekümnendail ENSV-s kõigi poolt armastatud Hugo Angervaksa (Ed. Pälli) või mõnda teist eesti kirjanduse suurkuju üllitati. Ivar ise püüdis jõudumööda jälgida küll kõigi, nii kodumaal kui võõrsil teotsevate eesti kirjanike loomingut, autori poliitilisest meelestatusest mingit numbrit tegemata. Selles suhtes oli ta äärmiselt tolerantne ja eelarvamustevaba. Eriti meeldis talle Ene Mihkelsoni proosa.

Muide, siinkohal ka kivike „Ilmamaa“ kapsaaeda: bibliograafilised andmed polnuks ka „Neitsirikke“ juures kohatud, luulekogude loetelu koos ilmunisaastate, illustraatori, kirjastuste ja trükkodade äranimetamisega ei tundu küll ühegi koondkogu puhul liigne ballast. Aga see selleks.

•

Minu vanaema Tatjana ja Ivari ema Vera olid õed, sestap olin, kullerkupukimp näpus, sadamas vastas, kui Ivar Grünthal ja tema abikaasa Virve mais 1989 Eestit külastasid. Too reis jäi Ivarile ainsaks põgusaks põkkumiseks kodumaaga kogu pagulaspõlve vältel. Otsene viide sellele külaskäigule sisaldub luuletuses „12. mail 1989“ („Neitsirike“, lk. 330). Küllakutsuja, Keele ja Kirjanduse Instituut, oli korraldanud

nõnda, et Grünthalid saaksid käia ka Muhu saarel, aga Ivarile tundus pisut pentsik sõita vaid mõneks tunniks oma esiisade maale ja ta loobus lootuses kunagi põhjalikum koduskäik ette võtta.

Olen Ivarit ja Virvet Göteborgis külastanud kahel ja nende suvekodu Lysekillis ühel korral. Kõigil kolmel korral jäin kohale õige mitmeks päevaks. Ivar oli sädelev ja erudeeritud vestluskaaslane, kellel oli fantastiline (mõnede arvates fotograafiline) mälu, Virve on hoolitsev pere- ja vanaema. Minu viimasel külaskäigul, kui tegime rõdul kahekesi suitsu, küsis Ivar ühtäkki: „Ütle nüüd, Ott, kas mind kodumaal ikka teatakse?“ Pärast hetkelist pinevat sisepausi vastasin: „Eks need, kes sind Villem Grünthal-Ridalaga segi ei aja, ikka tea!“ Vastus sai sedavõrd tobeammendav, et rohkem me tema isiklikust retseptisioonist ei rääkinud.

Ometi, ometi, see küsimus kummitab... „Neitsirikke“ tellis on aukartustäratav küll, aga mitte vähem vajalik poleks valikkogu. Miks mitte „Väikese luuleraamatu“ sarjas? Loodetavasti viibib see väarikas sari viimasel ajal kõigest varjusurmas ega ole lõplikult hingusele läinud?!

•

„Me suuri surnuid ei kamanda keegi,“ ütleb Alver. Ega kamanda jah. Kuigi pealetikkuv sugu ähvardab sõnakunsti peaaegu tervikuna tümpsu alla matta, hellitan siiski veel lootust, et laulu lumm ja vägi ei kao.

Katke Virve Grünthali kirjast Ilona Laamanile 6. III 1996:

„Täna tuli ka Ottilt kiri. Ivari matus oli 1. märtsil ainult lähemate perekonnaliikmete ringis, kokku 10 inimest. Ärasaatmine oli ilmalik. Kirstu peale panime Ivari kogutud luuletused, mõned kirjad ja 10 tumepunast roosi. Ann luges mõned rootsi luuletused ja pidas väikese tänukõne, siis luges Kristiina ühe Pär Lagerkvisti luuletuse. Selle järel mina Ivari luuletusi ja mõned read Ants Orase poolt eesti keelde tõlgitud keskaegsetest kirikulauludest. Ilm oli tol päeval väga ilus, taevast täiesti sinine. Matusekohvi oli samuti perekonnaringis meie kodus.“

Ja tunnistus siis kirstu talle pandi
kus igas aines viied kevadeks
ma tundsin nähes seda viimast andi
et selg mul pikkamööda tõmbus
higiseks

(Jüri Üdi)

Soo jääbki siia maale mitmesajaks
aastaks,
kus Raudpää roostetab, kes au ning
hiilgust taastaks.

(Ivar Grünthal, „Pikast valust“ 3)

Paljud Ivar Grünthali luuletused
on nagu natuke liiga valmis. Väga val-
mis.

Tema artiklikogumikku kuul-
davasti juba koostatakse. Värss-
romaan „Laulu võim“ aga on laiali
mööda õige mitut „Mana“. „Laulu
võimu“ autor ja „Mana“ kauaaegne
toimetaja on manalas.

Puhka rahus, kulla veli!

Ott Arder

Jään kindlaks lõpuni ja lõpp on
hämar mägi.
Kõrgtundrul langend kuningat viib
löödud vägi.
Näo pöörab ära lõpatusse liuguv
hari.
Maast tõuseb musti küüre, varju
kõrval vari.
Armee on õhtul. Sina kaob. Suits
kulda tahmab.
Pääd tõstev pimedus mäekülgi pihku
kahmab.
Kuu matab pilve oma kirve. Tähti
närbub.
Vahtkonna külmavõetud varbaid
otsast kärhub.

KROSS TARTUS

Jaan Kross: „Mesmeri ring. Romaniseeritud memuaarid (nagu kõik memuaarid ja peaaegu iga romaan)“. „Kupar“, Tallinn, 1995. 360 lk.

Kõnealune romaan on järjekordne osa Jaan Krossi omaeluloolisest eeposest, keskendudes sedakorda Tartu Ülikooli üliõpilaste elule ja võitlusele Vabariigi viimastel aastatel, punasel aastal ja Saksa okupatsiooni alguses. See eeposefragment on huviga loetav ajapildistus, lisamata ometi õieti midagi uut kujutatava aja ega Jaan Krossi tundmisse. Või vahest siiski — üliõpilaste vastupanuliikumise kohta pole ma lugema sattunud, kuigi enamik tole ajastu sündmuse ja isikuid on romaniseerimata mälestuste kaudu mõne aasta eest trükivalgust näinud. Ja piiri taga, vabas maailmas varemgi. Ning muidugi avardab raamat Jaan Krossi biograafia tundmist — pidasin ennist silmas, et me ei saa palju uut teada tema kui kirjaniku kohta.

Midagi tunnetuslikult uut peaks romaan ometigi pakkuma, sest muidu poleks Kross seda kirjutama hakanud. Vahest on romaani algtõukeks selle sõnum: Mesmeri ring, kätest kinni hoidev ühtne, haritud, arukas ja edasipüüdlik eesti rahvas, kes vaimujõuga (suureks vaimult, mitte arvult!) metsalist tõrjub. Autor naudib ja imetleb Westholmi poiste ja EÜS-i üliõpilaste korporatiivset ühiskonda, kus elasid härrad ja preilid. Tollaste härrasüliõpilaste moraal oli nii kõrge, et iga suudlus kujutas endast tõsist sündmust, seksimiseks tuli aga kerge-meelsete naiste juurde minna. Siinkohal võiksin ma moralistlikult tõ-

deda, et sügaval stagnaajal Tartu üliõpilased küll lõbumajas ei käinud, ja avaldada imestust, et Jaan Kross säherdust harrastust eestiaegsete studiosuste seas sugugi hukka ei mõista. Aga küllap kehastuksin ma siis Karl Muruks, kes Mati Undile „Võla“ il-mudes noorsoo rikkumist ette heitis. Tollal, 1964, peeti vajalikuks koguni Vanemuise tänava ringauditooriumis koosolekul „konkreetsete faktide najal tõendada“, et Mati Unt ja „Võla“ peategelane ei ole üks ja seesama isik. Hea, et Jaan Krossil vanuigi säherduse tõestamise koormust ei lasu.

Pealegi on Jaan Krossi põlvkonna edasine elukäik möödunud ajal, kus reaalne litsilöömine asendus poliitilise-ga, ning sel taustal ei saa vist pahaks panna, et autor esimest — nagu kõike, mis eestiaegsesse Mesmeri ringi kuulus — mõnevõrra idealiseerib.

Omaette teema on Jaan Kross üliõpilaselu kujutajana. Teatavasti valitses selle seltskonna kummaliste ja kurikuulsate kommete vastu juba eesti ajal suur ühiskondlik huvi, mida suudeti rahuldada paraku vaid kirjanduslikult väga kesiste teostega (Andres Pert „Sirp õites“, August Kirsimägi „Puhastustuli“, August Jakobson „Vana kaardivägi“). Viimased ajad seevastu on lisanud ühe kirjanduslikult auahne, aga ajastu dokumenteerimise seisukohalt segasevõitu romaani (Mait Ando Raun „Kollane maja“). Kross, teadagi, on nii faktooloogiliselt kui kirjanduslikult tasemel.

Mälestuste ja romaani (kui kunstilise väljamõeldise) vahekorras-t sünnibki Krossi teose põhiline probleem. Kui need on mälestused, siis tahaksin ma uskuda, et elu ülikoolis ja üliõpilasseltsides käiski täpselt nii,

ja pseudonüümide asemel ootaksin tõelisi nimesid. Korra romaani vältel on Kross ise kah hoogu läinud ning kirjutanud: oh, mis Pruul, ütlen välja, et Kruus, s. t. ajaloo professor Hans Kruus. Kangesti tahtnuks käesoleva romaani puhul Krossile soovitada Hindrey võtet. Nimelt alustas too „Minu elukroonikat“ romaniseeritud mälestustena, aga lõi pärast paarikümmet lehekülge käega: ma tüdinesin ära, ning kasutas edaspidi iga tegelase kohta tema õiget nime. Ühesõnaga, ei üritanud oma elu kirjanduseks maskeerida, vaid arvas, et see on niigi kirjanduslik küll. Kross aga on korrektne, mitte säherdune mõnus egotsentrik nagu Hindrey, ning käitub nagu romanistile kohane, jättes endale kirjanikuvabaduse ja välistades reaalse isikute riivamise. Kõrvaltegelastena, pildile õige koloriidi andjatena, esineb teoses ka maskeerimata inimesi ning nende ja kirjanduslike kujude vahele piiri tõmbamisega on Kross mingitest lugejatele aimatavatest kriteeriumidest lähtudes lausa juuksekarva lõhki ajanud: näiteks on ta Max Laossonist teinud miskipärast Maossoni, aga enam-vähem samas positsioonis Kristjan Kure esineb oma nime all. Küllap seepärast, et autor on tema punasevõitu isiku varustanud asjakohase vabandusega „heahtlik tobu“.

Olgu, tegemist on ikkagi romaania. Aga kui romaan, siis küsin ma: miks nii mälestustes kinni? Asjade väline käik on ju, nagu juba ütlesin, teada ning Jaan Krossi formaadiga mehelt oodanuksin pisut enamat. Oodanuksin uudset vaatenurka, üldistust, milleni muud veel pole küündinud. Faktoloogilise materjali kogumine ja publitseerimine on tänaseks päevaks jäänud ajaloolaste profesio-

naalseks tegevuseks, laiadele hulka-
dele pole see enam teab kui huvitav. Küll aga oleks huvitav kirjaniku intellektuaalne eritlus või nägemuslik äratundmine sellest, mis juhtus, miks juhtus, kas pidi juhtuma jne. Kes on selleks suuteline? Kes veel kui mitte Kross?

Võib-olla on nood seigad, suhtumised, meelelaad, kõik see, mis tingis riigi ja tema rahva edasise saatuse, romaanis omal moel olemas. Vahest on siinkirjutaja liialt harjunud praeguse ajaleheajastu kõva hääle ja räuska-
va tooniga ega taju romaani sõnumi esitamise viisi ja ulatust? Aga kardetavasti on sama häda ka muude lugejatega.

Kahtlemata ei ole rahvuslikku paleust kehastava märtri Indreku ja ürgnaiselikku (bioloogilist?) konformismi esindava Riina duett juhuslik ega sümboolikavaba. Aga kuidagi vägivaldne tundub sellele ka jõuliselt sümboolikat kuhjata. Kross on ometigi suur realist, kirjeldaja ja detailimeister. Bernard Kangro Tartu romaanide lüürikat ja müstikat, kaduvi-
ku tolmunud kullaga kaetud nostalgiat oleks Krossilt vist kohatu nõuda. Kuid siinkirjutajas tekib siiski väike ihalus millegi harjumispäratu, mingi teise plaani järele. Jaan Krossi elutööd, aastaid ja positsiooni arvestades on „Mesmeri ring“ igati ootuspärane teos ja asetub tema romaanide süsteemis loogilisele kohale. Arusaadav, et Jaan Krossi olukorras on igati mõistlikum olla kroonik, klassik ja institutsioon kui poleemik ja eksperimentaator. Minu usk Jaan Krossisse aga on nii suur, et sõandan teda ometi viimases suunas virgutada.

Kalev Kesküla

KROSSI KONTSEPTUALISEERIMINE

Ka eesti kirjandust võib vaadelda kui küklostest koosnevat. Meil on oma talupojaküklos (mööduandvaks autoriks Tammsaare), mereküklos (Smuul, Hint, Mälk, Tuulik), sõjaküklos (liigendub sõjati alaküklosteks, Kivikas, Kuusberg jt.), sotsialistliku ülesehitustöö küklos (Rannet, Jakobson jt.), pagulasküklos (Ristikivi, Kangro), kunstnikuküklos (Tuglas, Gailit) jne. Säärast teemakeskset käsitlust pole vist seni kuigi põhjalikult kirjutatud ega läbi mõeldud, seepärast jagub siin probleeme kuhjaga — ennekõike muidugi küklose piiride küsimus. Aga ega kirjandushuviline pruugi end sellest heidutada lasta, vastupidi, kasutagu ära kaanoni puudumist ja struktureerigu jõudehetkedel eesti kirjanduse kaost enda jaoks ise, lähtudes oma lugemusest, eelistustest ja eelarvamustest.

Ühte võimalikku nägemust mööda joonistuvad nimetatud kaoses selgesti välja kaks konkreetsete linnade ümber koonduvat ringi (κυκλος), Tallinna ja Tartu oma. Kui muudest linnadest kirjutamine on üksikute autorite eralõbeks jäänud, siis need kaks pealinna erutavad enamaid. Tallinnas elatakse, see moodustab mugavalt urbanistliku ja parasjagu amorfse tausta kõige erinevamate taotlustega inimeste töödele-tegemistele (suvaliselt pähe kerkinud autoreid: Bornhöhe, Ristikivi, Kross, Vetemaa, Kallas, Sauter). Tartuga seevastu on kirjutajail suhe palju määratletum — mida muud seal teha on kui ülikoolis õppida. Linn ise

jääb siin vaid *alma mater*'it toitvaks taustaks, paratamatuks pealekauba saadud pikenduseks. Loomulikult ei tähenda see, et Tartu (Ülikooli) teemalised teosed kõik „ühesugused“ peaksid olema. Võrreldagu näiteks Kangro Tartu triloogiat, Muti „Elu allikaid“ ja Jakobsoni „Vana kaardiväge“.

Samuti on võimalik sedastada küklost, mis kirjeldab elu Eestis Teise maailmasõja ajal, võimude kiiret vaheldumist, küüditamisi, pakkumineid ja selle kõigega kaasnenud eetilisi probleeme. Heaks näiteks on siin Valev Uibopuu „Keegi ei kuule meid“ või Jaan Krossi „Tabamatus“.

Krossi uusim romaan „Mesmeri ring“ uut küklost ei loo, küll aga lööb olemasolevate seas mitu sääske korraka.

Esimesel sadakonnal leheküljel jutustab Kross oma mesmeriseerival kroonikuhäälel Tartu üliõpilaste seltsielust (ja Eesti Üliõpilaste Seltsi elust) vaikiva ajastu viimastel aastatel, siis tulevad baaside leping, okupatsioon, küüditamine ja sõda. Minategelasel Jaak Sirkli ja tema kahel akadeemilisel vennal õnnestub esialgu mobilisatsioonidest–deportatsioonidest pääseda, nende ühine akadeemiline isa Indrek Tarma langeb esimesel nõuk. võimu aastal vangi ning viiakse enne sakslaste tulekut Venemaale. Alles palju hiljem, 1958. aastal kuuleb Sirkel Tarma trööstitust surmast. Romaani raamis, 1969. aastal on Sirkel Stockholmis ja meenutab seda kõike, sest peab kohtuma Tarma isaga, kes ei tea poja saatusest midagi. Sirkel seisab järjekordse eetilise dilemma ees: kas rääkida vanahärrale julma ajaloolist

tõde või salata see maha ning seeläbi otsekui õigustada vastikut ja vihatud režiimi. Lõpuks leiab ta kompromissi.

Karmi ajaloolis–poliitilise reaalsusega rööbiti jookseb romaanis peategelaste isiklik elu. Sirkel on leigelt armunud Tarma pruuti Riinasse ega oska oma suhteid selle veetlevalt sinisukliku preiliga kuidagi määratleda. Jällegi eetilise probleem, mille sügavamaks mõistmiseks peab kuuluma mõnda akadeemilise intiimorganisatsiooni: kas kõlbab pojalt oma isa naisesse armuda? (Toomas Liiv on „Mesmeri ringis“ muidki freudistlik–mütoloogilisi motiive leidnud, vt. „Eesti Ekspress“ 1. III 1996). Ja kõigele lisaks on Sirkel ka noor luuletaja, kes kirjutab teravalt opositsioonivaimulisi poliitilisi epigramme ja poeeme, koguni ühe satiirilise näidendi, mis üliõpilaseltsi „Amicus“ (=EÜS) marditeatris maha mängitakse, kaasvõitlejate poolt heaks kiidetakse ja mis ülikooli poliitiliselt angažeeritud juhtkonda ärritab.

Nii on näha, kuidas „Mesmeri ring“ osaleb korraga mitmes küklooses: üliõpilaselu Tartus, eestlased Teises maailmasõjas, eestlased paguluses, noore poeedi eneseotsingud, põhjamaiselt kalkuleeriv armuvalu. Hea otsimise peale leiaks pindu, millel Krossi uus romaan kaasa kõneleb, küllap veelgi. Näiteks Eestis viimasel ajal mooditunud „võtmeromaan“, mis pajatab enam–vähem pseudo–nüümitatud kujul ajaloolistest avalikumalt tuntud isikutest (näiteks M. Muti „Rahvusvaheline mees“ või O. Rauna „Kõrvaltegelased“). Ka „Mesmeri ringis“ saab Semperist Petkel, Kruusist Pruul, Paul Rummost

Peep Rammo, Laossonist Maosson, Issakust Vellek jne. Iseloomulik, et „romaniseeritud memuaaride“ puhul, nagu autor „Mesmeri ringi“ žanri määratleb, saavad reaalsed inimesed endale väljamõeldud nimed, Krossi varasemate romaanide tegelased aga, kelle puhul kirjaniku fantaasia märksa vabamalt lennata võib, esinevad pärisinimeste nimede all.

Muide, Krossi kirjandusteoreetiline väide, et „Mesmeri ring“ on „romaniseeritud memuaarid nagu kõik memuaarid ja peaaegu iga romaan“, võib ikka veel intrigeerivalt mõjuda. Seda isegi (või eriti) tänapäeval, mil küsimused kirjanduse ja „elu“ vahekorra või žanri piiridest näivad pehmetelt öeldes vanamoodsad. Kas „Kolme katku vahel“ on romaniseeritud memuaarid? Aga Friedrich Issaku „Nood rohtunud rajad“? Kui jah, siis mida üldse tähendab see „memuaarid“? Kas sellisel juhul on olemas raamatut, mis ei kvalifitseeruks „memuaaridena“? Ons „memuaarid“ ja „kirjandus“ sünonüümid? Vanad kenad küsimused.

Kui oletada koos Krossi ja heausksete memuaristidega, et tekst võib tööpooldest representeerida „elu“ või vähemalt selle mingit kihistust, seega asetada tinglikult rõhk m e m u a a r i d e l e (sedapuhku romaniseerituile), on kahtlemata tegemist lugemisväärse raamatuga, mis pakub huvi nii EÜS–lasele kui ka ENSV–lasele, Krossi kirjanikukuulsuse tõttu ehk ka mõnele EU–lasele, USA–lasele, AÜE–lasele, LAV–lasele ja SRÜ–lasele. Igasugusele poliitilisele–ajaloolisele–dokumenteeritud reaalsusele tuginemine tõuseb üha enam moodi, romantilise

esteetika ideaalid on enam-vähem surnud. Nii on Kross kõigele muule lisaks veel ka „moemees läbi ja läbi“ kui kasutada tema enda ütlust ühe Wikmani poiste õpetaja kohta. Kirjutab asjadest, millel on inimeste teadvuses „katet“ ja mis inimesi huvitavad.

Teisalt aga võime targalt tõdeda, et igasugune tekst loob oma võltsreaalsuse, mis pürgib representeerima teisi reaalsusi. Kui me seda usume, teksti usaldame, on meil suur oht petetud saada (sest tegelikult kannab tekst alati oma ideoloogiat). Seega teeme paremini, kui võtame teksti nimelt tekstina ja mitte millegi muuna. „Memuaarid“ on lihtsalt üks teksti olemasolemise viise, mis võib-olla iseäranis valjul häälel väidab, et tema räägib tegelikult millestki muust kui iseendast. Teksti hindaja lähtub mingitest tema peas asuvatest kriteeriumidest, võib ka öelda, et seostest, mida antud tekst tema teadvuses aktiveerib. Muidugi võib tekst meis tekitada mõtteid „ajaloo“ kohta (eeldusel, et me säärast nähtust üldse tunnistame), aga oluline on, et me ei ütle endamisi: ah nõnda see kõik siis oligi. Me teame, et me ei saa kunagi teada, kuidas miski oli või on. (Paradoks — me ju teame, et nii on.) Lihtsalt loeme ja mõtleme midagi. Mina näiteks küklostest.

Kui nii, siis iseloomustab teksti, mis väidab end olevat kirja pandud autor Jaan Krossi poolt, võime genereerida lugeja peas mõtteid. Ei ole päris selge, kui palju see ütleb teksti enese kohta, aga mingisugune seos loetava teksti ja lugemisel pähe tulnud mõtete vahel ilmselt on. Me küll

teame, et tähendusi loome meie ise, ent oleks väiklane arvata, et näiteks „Tuhat üks ööd“ või „Moby Dick“ mõjutaks meie teadvust samuti kui „Mesmeri ring“. Nii on võimalik sedastada raamatu teemasid.

Teemad („millest raamat räägib“) on ühelt poolt muidugi individuaalsed. Juba Tartu linn või nimes nagu „Riina“ või „Petkel / Semper“ loovad iga lugeja peas täiesti individuaalseid assotsiatsioone. Säärastest isiklikest „teemadest“ pole aga kombeks avalikult rääkida, seepärast pööratakse pilk teatud üldistavate, laiema kõlapinnaga mõistete (gruppide) poole. Need on kindlamad, ehkki tihti peale igavamad. Neist saab vähemalt rääkida ja kirjutada. „Mesmeri ringi“ puhul tuleksid kõne alla näiteks mõned eespool küklosteks tituleeritud väljad.

Agas üldistame edasi — mis võiks olla see ükssõnne teema, millest Kross räägib? Mitte ainult „Mesmeri ringis“, vaid üldse. Kross kui niisugune. Vastus oleneb muidugi vastaja eelistustest, aga vaevalt eksiks see, kes ütleks, et Kross räägib peamiselt Eestist. Eesti ajaloo, eestlase identiteedist, seeläbi ka Eesti tänapäevast, Eesti loodusest, eestlase eetikast, eestlase armastusest, kõikvõimalikest Eesti asjadest. Lugeja filosoofiline platvorm ei mängi siin kuigi olulist rolli. Kas me usume Eesti olemasolusse või mitte (ehk hakkame uskuma alles pärast Krossi lugemist), me võtame „romaniseeritud memuaare“ objektiivse ajaloolise tõe edastamisena või kõigest ühe tekstina teiste hulgas, millega on võimalik astuda intellektuaalsete vahetute

Kross räägib ikka Eestist. Krossi tekstide raames, luuletuste puhul ehk küll vaieldavamalt, on Eesti mõistel oma tähendus olemas.

Säärasena aga sobiks Kross väga hästi Sorose Kaasaegse Kunsti Eesti Keskuse 4. aastanäitusele „Eesti kui märk“, mis kuraator Ants Juske sõnutas „püstitab küsimuse, milline võiks olla täna „Eesti“ kui tähistatava nähtuse märgiline kate“. Näiteks selline: Krossi proosatekstide esmavaljaanded (igasugu keeltes) lauale ritta laotud. Või hoopis puruks rebitud ja helikopterilt lehthaaval üle Eestimaa laiali puistatud. Või Tallinna—Tartu maanteel postide külge naelutatud. Või kuhugi lihtsalt laiali laotatud, Kunstihoonesse, Tallinna linna või Harju tänavale. Ja nagu viimaste aastate näitused on näidanud, võib jääda ka idee tasandile ilma kombatava teostuseta. Seega palun käesoleva arvustuse lugejal teatavaks võtta, et tema ees on alternatiivkunsti teos. „Alternatiiv“ seepärast, et kuraatoriga kooskõlastamata ja näituse ajaliskuumilistest raamidest väljas.

Lõpuks ometi hakkab hägustumata see atavistlik piir kirjanduse ja „kujutava kunsti“ vahel! Lõpuks ometi viiakse Kross näitusesaali ja tuuakse Sorose KKEK „Loomingu“ veergudele!

Krossile endale tähendab säärane projekt muidugi eelkõige reklaami — esiteks hakatakse tema teoseid endisest veelgi innukamalt ostma—lugema ja teiseks seostub Krossi nimi tulevikus koguni kahe olulise vormiuuendusega. Kumb oli pöördelisem, vabavärsi tulek viie-

kümnnendatel või kunstsaaali minek üheksakümnnendatel, jääb tulevaste Eesti kultuuri uurijate—arheoloogide otsustada.

Nii et võib—olla tasuks vana-meistril endal hr. Juskega ühendust võtta. Kui ta ikka tahab olla moemees ja ühtlasi kindlustada endale surematust Goethe moodi Milan Kundera romaanis „Surematust“. Aga kui see raamatuvirnadega ringijahmerdamine talle ebanugav või perspektiivitu näib ja kõiksugu küklostest villand ei ole, võib Kross kindlasti ka tulevikus arvestada suurte rahvahulkadega, kes tema memuaare loevad. Olgu või romaniseeritud.

Jaani Niilus

VAGA, GROTESKNE JA
KEELELÖBUS MUINASJUTT

Nikolai Baturin: „Ringi vangid“.
„Eesti Raamat“, Tallinn, 1996. 216 lk.

Alates eelviimastest romaanist „Kartlik Nikas, lõvilakkade kammija“ (1993) tundub mulle, et Baturini proosa stiil on lähenenud ladinaameerika romaani nn. maagilise realismi võttestikule. Erinevad ajatasandid seostatakse üheks toimivaks hetkeks, nõnda sündivaid episoodide esitatakse lineaarse jutustusena, mis ometi on suletud ettemääratuse fataalsesse ringi, kus põhjuse ja tagajärje vahekorrad on rõhutatult ambivalentset. Rõhutatud on ka inimliku ajamõõtme läbikasvamist looduse (tsükliliste) ajajaotustega, inimese ja looduse füüsilist ja tajulist ühisosa, viidatakse inimesest jäävale astraalsele jäljele taimse olemise ja esemete kaudu mitte kui kanoonilisele usule hinge kestmisest, vaid pigem kui energeetilisele fenomenile. Mõistagi on võimalikud ka nn. imed, paranähtustega seonduvad interpretatsioonid jms. Tekstide lause on saagalikult aeglane ja allusioonide aimamiseks maksimaalselt avatud, keelekasutus kuni robustsuse ja tahtliku koomikani kõla- ja tähenduseseostega mängiv. Paratamatult aimab lugeja neid tekste lugedes müütide hõngu.

Lugemislähedus Baturini loominguga tekkis mul õigupoolest alles 1985. aastal, mil ilmus romaan „Noor jää“. Seal kujutatakse tütre-isa vahekorda kui avaramas mõttes tabusuhet, mis on eesti kirjanduses

erandlik ja seetõttu iseäranis huvitav. Juba teema valik viitab aegade hämarusest pärinevale narratiivile. Müütilist hõngu aga on veelgi teravamalt tunda „Karu südames“ (1989), mida võib julgesti pidada lähiaegade üheks õnnestunumaks romaaniks. Kuid neis teostes kujutatakse siiski üsna realistlikult tegelaste olevikulist aega, mida iseäranis „Karu südames“ nähakse tänapäeva inimese ja traditsioonide vastuoluliste suhete pingeväljas. Loodus ja asjad hakkasid Baturinil pisitasa oma elu elama ja kõnelema ehk alles krimkas „Mõrv majakal“ (1993) ja jõuliselt „Nikases“.

Viimane romaan „Ringi vangid“ on tegelikult väga lihtne, võiks öelda isegi lapsemeelsust silmaspidavalt osutava moraaliga lugu. Ühtaegu mõistulugu ja moodne muinasjutt. Lõpu aimasin ära juba sõlmitust lugedes. Lugu algab lapsepõlve kujutamiselega müütilises ajas, kus looduse, esemete ja inimeste piirjooned ühte sulavad ja põimuvad nagu ka saatuslikud seosed. Lapsepõlve jääb armastusesuhte sõlmine Mattese ja Teresa vahel, nende hingelise põhja hoogne väljakujunemine. Edasi kandub lugu ulme radadele, kusjuures Baturin detailides eriti ei pinguta, loomaks futuristlikku ühiskonnapilti, ta piirdub õige nappide ja pigem kentsakate seikade ja seostega. Paralleel nüüdisajaga on ilmne. Baturin pilab jõulise groteskiga kapitalistlikku tõusikkust.

Romaani üheks väärtuseks on ääretult positiivse armastusesuhte kujutamine. Peategelased elavad ühisel hingelises ajas, tundmata vähimatki vajadust tundeid ekspo-

neerida *à la homo sentimentalicus*. Muide, päris huvitav on siiski jälgida, kuidas tekst balansseerib jutustuse ja sisekõne piirimail, rääkida võiks ka sisekõne kujutamisest välise tegevuse kaudu, ent seda sissepoole, alateadvuse piiridele suunatuna. Baturin oskab seda suhet kujutada nii, et seal puudub rivaliteet, usaldamatus, armukadedus, häbi (aga ka kohustus) jumaldada jne. Elades ühiskonna tingimuste järgi, alludes lõppude lõpuks alati selle moraalile (inimene on kohustatud eetilisi kõhklusid hüljates igal võimalusel kasutama talle avanevat šanssi haljamale oksale jõuda), ei ole neil omas ajas ühiskondliku olemisega asja. Süvenev hukatuslik eraldumine oma maailma on tegur, mis teeb nad kaitsetuks valitseva elulaadi ees. Ajendatuna soovist lubada teineteisele võimalikult rohkemat, kaotavad nad eetilise tundlikkuse ja nende ühesuunalised pürgimused sulguvad hävinguringi, millega kaasneb süütute hukkamine.

Baturini romaani lugemise teeb meeldivaks keeleline mänglevus, assotsiatiivsus. Omajagu on siin ka kirjanduslikku tavanipitamist, nagu näiteks romaanis sedasama romaani ennetavalt kirjutav liftöör. Üsna ilmselt on autor siin kirjutamist nautinud ja seda kaugeltki mitte surmtõsisena. Baturin on ise mitmel pool rõhutanud, et tema veendumust mööda peab kirjanikul olema läbinisti iseloomulik, vaevata äratuntav keelekasutus, veelgi enam: kirjanik on õigustatud looma oma, kirjakeelest sõltumatut keelt. Selle püüdluse eest on ta kriitikuilt üksjagu nahutada saanud, aga talle on annetatud ka keelepreemia. Tagantjärele näib, et

„Noores jääs“ ja „Karu südames“ viljeles Baturin nimme kirjakeelelähedast stiili, et siis ikkagi, silmapaistvast edust hoolimata, oma veendumuse juurde jääda. Võib-olla on suhtumine kirjandusse viimasel ajal muutunud — või on tegemist reaktsiooniga eesti keele (üle)normeeritusele, argikeele sõnavara laenudega risustumisele ja limestumisele —, ent praegu mõjub keeleline „iseäratsemine“ igatahes omaette (siin isegi ühe peamise) väärtusena.

Peeter Küntler

**JAKOB HURDA PORTREE ON
NÜÜD SELGEJOONELISEM**

**Mart Laar: „Raamat Jakob Hurdast“.
„Ilmamaa“, Tartu, 1995. 224 lk.**

Kui välja arvata Friedrich Kuhlbars ja Mihkel Veske, siis on kõigi ärkamisaja kirjameeste kohta raamatuid avaldatud, enamasti isegi mitu ja vahel peale eesti keele veel teisteski (vene ja soome, hiljuti lisandus Madli Puhveli ingliskeelne raamat Lydia Koidulast). Niisiis ei pea õpetajad eesti kirjanduse käsitlemisel piirduma kooliõpikute ega akadeemilise kirjanduslooga, vaid võivad leida teisi vaatekohti.

Fr. R. Kreutzwaldist, C. R. Jakobsonist ja L. Koidulast leidub rohkesti käsitlusi. Nüüd on likvideeritud ka Jakob Hurda varjujäämine ning temastki saab lugeda mitut uurimust: peale Jaan Roosi lühimonograafia sarjas „Eesti rahvuslikud suurmehed“ (1936) ja Aleksander Mohrfeldt-Mäevälja biograafia sarjas „Suurmeeste elulood“ (1934) on ilmunud Rudolf Põldmäe osaline monograafia „Noor Jakob Hurt“ (1988) ning M. Laari, R. Saukase ja Ü. Tedre suur album „Jakob Hurt 1839—1907“ (1989). Äsja jõudis lugejate kätte ka Mart Laari monograafia „Raamat Jakob Hurdast“, milles oli võimalik ühendada ja üldistada varasemate käsitluste materjali ja hinnanguid, ent muidugi lisada ka omapoolseid uurimistulemusi ja vaatekohti. M. Laari käsutuses on ju olnud peale ülalmainitute ka säärased faktirohked uurimused nagu Fr. Tuglase „Eesti Kirjameeste Selts“, Hans Kruusi

„Eesti Aleksandrikool“, Vaina Mälgu „Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus“, Ea Jannseni ja R. Põldmäe „Carl Robert Jakobson“, rohkesti kasu näib olevat olnud ka A. Rõude-Veitmanni käsikirjalisest magistritööst „Jakob Hurda osa eesti rahvuslikus liikumises aastail 1863—1885“. Peale selle leidub hulk lühemaid käsitlusi, mis on registreeritud M. Laari raamatut lõpetavas kasutatud allikate nimekirjas.

Arhiivmaterjalidest on M. Laar esmajoonel kasutanud Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kirjavahetusi, eriti muidugi Jakob Hurda enda läkitusi teistele avaliku elu tegelastele ja perekonnaliikmetele. Nähtavasti on M. Laar käinud ka Leningradis-Peterburis lehitsemas tsensuuriarhiivi toimikuid. Kirjandusmuuseum on pakkunud talle andmeid J. Hurda ja teiste käsikirjadest, näiteks A. Mohrfeldti biograafia käsikiri on märksa ulatuslikum raamatutekstist: kirjastamisel on mitmeid üksikasju välja kärbitud. Üllatavalt vähe on M. Laar kasutanud C. R. Jakobsoni liitlase Mart Miti ulatuslikku autobiograafiat „Elu lugu, Aia luguga ühendatud viisil kirja panema hakatud“, kuigi paar korda on viidatud sellelegi.

Tuntud tõsiasjade ühendamine laiemaks biograafiaks on omajagu väärt, kuid M. Laar on lisanud palju uusi üksikasju ning mitut probleemi J. Hurda tegevuses senisest põhjalikumalt käsitletud või uudset hinnanud. Kui nõukogude kirjanduslugudes ühendati J. W. Jannseni ja J. Hurda võitlus üheks Jakobsoni-vastaseks klerikaalseks ja saksa-

meelseks leeriks, siis M. Laar on näidanud ka seda, milliseid lahk-heliseid eksisteeris ärkamisaja mainitud juhttegelaste vahel, samuti on veenvalt kujutatud Hurda muidki võitlusi.

Just Hurda ja baltisakslaste vahekorra analüüsimisel on M. Laari saavutused kõige silmahakkavamad. Ka mõisnike suhtumine Hurdasse oli mitmesugune: Hellenurme ja teiste mõisate pooleestlasest omanik akadeemik A. T. v. Middendorff toetas mitmeti Hurta ning aitas tal saada Otepää pastoriks, peale selle avaldas märkimisväärset mõju meie suurfolkloristi teaduslike huvide arengule. Kuid tavalistele balti parunitele ei meeldinud hoopiski eestlaste rahvuslik võitlus, sealhulgas Hurda oma. Selle keeruka protsessi mõningaid võtteid pole ka praeguses monograafias valgustatud. Otepää olukordadega hästi kursisolev kodu-uurijast kirjanik Yri Naelapea on pagulasajakirjas („Kauge Kodu“ 1946, nr. 3) avaldatud artiklis „Dr. Jakob Hurt ja ta saatustragika“ tõstatanud näiteks probleemi korporatsiooni „Livonia“ rollist Hurda elukäigus. Naelapea arvates on just „Livonia“ mõjutanud suuresti Hurda käitumist ning takistanud tal tegemast radikaalsemat kriitikat baltisakslaste aadressil. Naelapeal polnud paguluses aga arhiiviandemeid oma seisukohtade argumenteerimiseks, M. Laar ei ole kahjuks selle küsimuse vastu huvi tundnud.

Hurda elu pöördepunkt oli lahkumine Otepäält ja asumine Peterburi. Tavaliselt on seda seletatud tema allajäämisega rahvusliku võitluse juhtimisel ning C. R. Jakobsoni suuna võidukäiguga. M.

Laar toonitab ka baltisakslaste edukat võitlust Hurda vastu, mis võis samuti olla oluline põhjus. Kuid sellega põhjused ei piirdu, saatuslike sam-mude astumist surub peale tavaliselt mitmesuguste mõjutegurite kuh-jumine. M. Laar on ühe ebamäärase lausega (lk. 106) üle libisenud 1878. aasta tulekahjust Otepää kiriku-mõisas, millega Hurt kaotas oma hobused ja veokid, tema rentnik aga rohkemgi vara. Sellest on mõningaid teateid „Sakalas“ 4. XI 1878 ja mujalgi. Igatahes suurenesid selle kurva sündmuse tõttu veelgi Hurda majanduslikud raskused. Ka ei tekkinud tulekahju lausa „salapärestel asjaoludel“, vaid kirikumõis süüdati kättemaksuks. Kerkuvallaks kutsutud kirikumõisa talude elanikega oli Hurda vahekord üldse üpris vaenulik. Põhjus seisis selles, et Hurdal oli vaja raha, tasumaks üliõpilaspõlves tehtud võlgu, ning ta pidi senisest karmimaid ettekirjutisi tegema Kerkuvalla rahvale: „Ka tõstis Hurt kiriku valla rendi kõrgemaks, ei andnud neile enam mõisa mõtsast puid, nagu Kauzmann oli andnud, ja võttis neilt rüütlike eeskujule järele ka jahipidamise ja kalapüüdmise õiguse ära, sest kiriku-valla maa sees on paar järve lombikest ja ka kauniste mõtsa“ („Tartu Eesti Seitung“ 19. V 1882). Nii tekkis talurahva hulgas Otepääl Hurda lahkumise puhul kaks leeri: ühed tundsid selle üle rõõmu, teised avaldasid kahetseva tänukirja „Olevikus“ 18. VII 1883 (huvitaval kombel on tänuavaldajate hulgas ka minu sugulased Jaan ja Johannes Kruuse ning Johannes Kuusk). Igatahes lahkus Hurt Otepäält võlgadega, mida kinnitab ka tema

väimees Aleksander Mohrfeldt-Mäevälja oma Hurda biograafia käsikirjalises variandis.

Kuid ei Mohrfeldt, Laar ega keegi kolmas ole üritanud seletada dramaatilist olukorda, mis tekkis Tartus Hurta toetanud Oettelite perekonnas. Mitmel pool on mainitud, et Hurdale meeldis Oeteli teine tütar Ernestine. Kuid millegipärast ei antud Hurdale tema armastatud, vaid neiu pandi kiirustades mehele gümnaasiumiõpetaja O. Hermansohnile. Viimase kohta puuduvad biograafilised andmed, kuid ta ei näi olevat jõukam Hurdast, rääkimata vaimuannetest. Miks Oettelid panid nende austatud Hurda südamevalu tundma? Kas Hermansohnil ja Ernestinel oli laps tulemas? Mohrfeldt oma käsikirjalises Hurda biograafias vihjab sinnapoole, kirjutades Ernestine kohta: „Ta suri lapsevoodis oma abielu üheksandal kuul.“ Kui nüüd M. Laar oleks vaevaks võtnud lehitseda Tartu kirikuraamatut, siis oleks ta sealt leidnud Ernestine Hermansohni surmakuupäeva ja tema lapse sünnikuupäeva. Võibolla saanuks neist midagi järelada ja vastata, miks Hurdale anti naiseks Eugenie (Jenny).

Arhiivid muidugi ei võimalda rekonstrueerida kogu inimese elukäiku, dokumentides on fikseeritud vaid selle ametlik, bürokraatlik külg. Erakirjavahetusest saab juba rohkem teavet, aga muidugi mitte kõike. Mõndagi võivad lisada kaasaegsete mälestused, kui need on õigel ajal kogutud. M. Laar on selle tänuväärse üritusega tegelnud, aga oma laiahaardelise poliitilise ja muu tegevuse tõttu pole tal nähtavasti jäänud aega

üles otsida kõiki Hurda kohta kirjapandud mälestusi ja muid kirjutisi. Vähemalt kasutatud kirjanduse nimekirjast ei leia O. Grossschmidti („Isamaa“ kaasandes 1907), J. Kurriku („Eesti Kirjandus“ 1922, nr. 6 ja 7) ja F. W. Ederbergi („Tänapäev“ 1939, nr. 6) memuaare. Geograaf Helve Anton on hiljuti avaldanud kirjutise „Jakob Hurda järeltulijast“ („Kultuur ja Elu“ 1994, nr. 6). Väliseestlastest on Jakob Hurda kohta mõndagi huvitavat kirjutanud Artur Adson (1973. a. Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi Aastaraamatus I) ja avaldanud folkloristi mõrvoja Eugenie Oeteli kirju („Tulimuld“ 1968, nr. 4), kuid ka Adsoni nime M. Laari raamatus ei kohta. Kas kasutatud allikate nimestikus mainitud J. Hurda perekondlik kirjavahetus sisaldab ka „Tulimullas“ avaldatud kirju, see lugejale ei selgu.

Eesti biograafilises uurimistöös valitseb üldse ühekülgne suund: arvatakse küll, et inimese käitumist mõjutab mõni läbilehitsetud raamat, kuid jäetakse tähelepanuta uuritavat iga päev ümbritsevad inimesed, isegi abikaasa. Nii toonitatakse isiku ametlikku poolust ega püüta luua kõigekülgset iseloomustust või koloriitset portreed.

Kuid muidugi ei saa M. Laari raamatult nõuda, et ta kõigile küsimustele vastaks. Jakob Hurda uurimine peab ka pärast praegust üldistavat ülevaadet jätkuma. M. Laari „Raamat Jakob Hurdast“ põhineb ju autori väitekirjal ning sisaldab ka vastava akadeemilise viitesüsteemi. Raamatu väljaandmist on küll mitmed isikud ja orga-

nisatsioonid toetanud, kuid nähtavasti on M. Laaril tekkinud vajadus oma väitekirja kirjastamise jaoks lühendada. Nii ei leia me trükitud variandist isikunimede registrit, mida nõudlikumal lugejal siiski vaja läheks. Tihti on jutumärkidesse pandud ühe- või kahesõnalisi väljendeid („hoolsalt“, „algupäraseid“, „lapsemeelne“, „Eksitus“, „idapoliitika“, „poliitika asjas“ jne.), mille puhul ei saa aru, mida autor on niisuguse ortograafiaga taotlenud. Nende sõnade tavatähenduse muutmiseks ei näe enamasti põhjust. Ilmselt tähistavad jutumärgid tsiteerimist? Kuid nii lühikesed tsitaadid tekitavad hämmeldust, küllap on säärase teguviisi taga jällegi teksti lühendamise püüd. Lugemist raskendab ka niisugune sõnade kokkuhoidmine, kui viites esitatakse vaid pool rida lühendeid, mis teevad teatavaks küll Kirjandusmuuseumi fondi ja mapi, kuid jätavad saladuseks, millega on tegemist (kirjaga? protokolliga? märkmetega?). Lühikese viite puhul pidanuks autor tekstis andma käsikirjalise materjali põhilise iseloomustuse, nüüd võivad M. Laari paljude argumentide veenvust kontrollida vaid Kirjandusmuuseumi töötajad. Ka mõnigi tekstis mainitud isik vajanuks tutvustavat fraasi või lauset, näiteks lk. 56 nimetatud Johannes Mielbergi puhul pole antud isegi eesnime, rääkimata daatumitest (1841—1894).

Lõpuks tahaksin Mart Laari kiita selle eest, et ta teiste dissertantide kombel pole oma „Raamatut Jakob Hurdast“ kirjutanud puises ja võõrsõnadest kubisevas akadeemilises žargoonis, vaid sõnastanud selle

ladusas eesti keeles. Dissertatsioonid on üldse suur vaimse energia pillamine: kui palju väitekirju kolletab Tartu Ülikooli raamatukogus, kui vähe on neil olnud lugejaid! Täna kirjastust „Ilmamaa“, et ta on endise peaministri Mart Laari ülevaatliku käsitluse ühest eesti rahva juhust raamatuks teinud.

Oskar Kruus

KAHE TUNNI JUTUD

Maimu Berg: „Mina, moeajakirjanik“.
„Huma“, Tallinn, 1996. 248 lk.

Maimu Berg on mulle kirjanikuna huvitav ennekõike kui ühe potentsiaalse romaani kirjutaja. See romaan jutustaks elust hullu geeniusena ja läheks paljastustes ja pihtimustes lõpuni. Berg põikleb sellest teemast osavalt kõrvale, kriipides seda pisut pinnalt, edvistab sellega ja jätab lugeja niimoodi uudishimuga ootama järgmisi teoseid. Ehk kunagi ikka. Arvan, et kavala naisena teab Maimu Berg, mida teeb.

Jutukogu pealkirjas kasutatud sõna „moeajakirjanik“ sisaldab kaks piirangut sõnale „kirjanik“. Ajakirjanik on midagi vähemat kui kirjanik, tema väärtus on hetkeline, praeguses ajas. Moeajakirjanik on midagi veel vähemat, tühisemat, näiteks võrreldes poliitikakommentaatori või majandusajakirjanikuga, kes ehivad ajakirjanike hierarhia tippu. Moemaailmas ei liigu Eestis veel raha ja seega pole seal tunda ka võimu magusat lähedust. Enda moeajakirjanikuks tituleerimine pealkirjas oleks seega justkui autori viide jutukeste tühisusele. Teisalt võib ajakirjanik tänapäeval olla ka tavalisest ahnem kirjanik, kes ei malda elada toetustest või viirelda ja läheb kergema vastupanu teed. Kas Maimu Berg kui moeajakirjanik on ahne ja tühine? Vaevalt et ta on ahnem ja tühisem kui mis tahes teine ajaga kaasaskäiv kirjutaja. Berg on lihtsalt aus.

Tegelikult polegi need jutud —

väheste eranditega — nii tühised, kuid on piisavalt kerged, et neid kiiresti ja möödaminnes lugeda. Võimalikke rünnakuid tõsikriitikute poolt justkui ette kartes alustab Berg jutukogu looga „Mis see on?“, kus õigustab oma kerglust, ja lõpetab järelsõnaga „Mängukirjanik“, kus seletab veel üle oma suhte kirjandusega ja kirjutamisega.

Ilmselt on Bergil õigus, kui ta eristab Eestis päris kirjandust, mis sünnib higistades ja pusides ning kümneaastase eeltööga arhiivides koos tähelepanekute kataloogiga, ning mängukirjandust, mis visatakse kergelt valmis. Lõpptulemus ei pea muide olema üldse esimese kasuks, aga visa tööd on meil alati hinnatud. Kirjutamisse suhtumise tõsidus on hakanud alles viimasel ajal murduma. Kirjanik, kes ei tegele maa ja rahva saatusega, ei haara materjali panooraamselt ei ajas ega ruumis, ei saanud varem olla tõsiselt võetav. Bergisugused said kirjandusse tulla alles mõned aastad tagasi, nagu ta ka ise on korduvalt märkinud.

Kindla kompositsioonita jutud, mida ei saa liigitada laastudeks, novellideks, jutustusteks ja mis ei anna ka lühiromaani mõõtu välja, ei mahtunud ega mahu ka praegu päris kirjanduse lahterdustesse. Tõesti, sageli kirjutab Berg üles peaaegu kõik, mis pähe tuleb. Segi mälestusi, assotsiatsioone, arvamusi, eneseanalüüsi. Nii nagu kirjutatakse ajalehte, kus lugu peab saama valmis paari tunni jooksul. Mõnest tema jutust võiks paljugi banaalset välja rookida. Paljudes on löike, kus kirjeldatakse meie igapäevaelu nähtusi, ka neid, mida vähemalt praegu pole huvitav

lugeda, sest kirjeldatud tegelikkus on nii iseenesestmõistetav. Osa jutte, kus seletatakse nõukogude ja eesti olustikku üksikasjalikult nagu külalisele Põhjamaadest, on vist kirjutatud otse tõlkimiseks.

Kogumikust oleks kvaliteedi huvides võinud osa jutte väljagi jätta. Mis ajalehes, see ajalehes. Tulevikus muutuvad need lood ehk huvitavaks, nii nagu muutub huvitavaks mis tahes kümne aasta tagune ajaleht.

Kuid ka nii võib kirjutada. Bergi julgus üles tähendada banaalne annab vahel rabavaid tulemusi. Näiteks „Eesti Ekspressile“ kunagi kirjutatud kirjand „Kallis ja odav“, kus kirjeldatakse vaesust looga kõrva roininud prussakast. Moelugudes „Scarpa“ ja „Sophisticated lady“ loob tekst tajutava visuaalse ruumi. „Meeste maailmas“ on teravmeelne looke naiste ja tehnika teemal. Tüüpide ja juhtumuste ülestähendajana on Berg osav. Tema reisi-muljeid on alati huvitav lugeda. Fabuleerimist kui üht mõnda aega tagasi veel päriskirjanduses kohustuslikku meetodit Berg peaaegu ei kasuta. Vaevalt et ta saaks hakkama näiteks detektiivromaanide kirjutamisega. Niipalju kui tema lugusid inspireerinud tegelikkuses midagi juhtub, niipalju on seal ka tegevust. Raamatus „Mina, moeajakirjanik“ on tsükkel „Minu elu temaga“, kus leidub lõpuks ometi jutte Temast ja ühtlasi seletuskatse, miks pole valminud see romaan, mida paljud pikisilmi ootavad. Ühes kohas lubab Berg vähemalt nekroloogi kirjutada, kui tal selleks võimalus avaneb. Selles tsükliis muutub muidu üsna küüniline ja vaheda sulega Berg ka romanti-

liseks, kohati sentimentaalseks. Tundeid pole kirjanik oma sõnul kartnud. See on vaoshoitud Eesti vaimu taustal erandlik ja torkab silma. Maitse asi, kuid sarkastiline Berg meeldib mulle rohkem ja seda eriti armastuse teemalistes lugudes, kus tema kirjutamislaad murrab kindlasti eesti kirjanduses kehtinud kaanoneid.

Kogumiku pikim, lõppu paigutatud lugu „Mürt“ peaks nagu kuuluma päriskirjandusse. Lugu on kirjutatud 1990, siis oli aegki veel teine ja arvatavasti võttis Maimu Berg tollal oma kirjanikuks olemist tõsisemalt. Siin riivatakse poliitika-maailma, mis mingite standardite järgi muudab ka kehvemini kirjutatud loo otsekohe suureks. Siin on huvitav tüüp härra O, autorimina intrigeeriv suhe O naisega ja palju muud. Muidugi on tunda sama jutustamise kergust mida lühilugudeski, kuid miks peaks hea raskesti loetav olema?

Maimu Berg on igal juhul üks uue, tühise aja tähelepanuväärsemaid kirjanikke.

Barbi Pilvre

RINGVAADE

KROONIKAT

2. märtsil anti Adsoni majas kätte järjekordsed Tuglase novelliauhinnad, mille seekord said Peeter Sauter („Kõhuvalu“) ja Mats Traat („Võimurist“).

20. märtsil kogunes EKL-i juhatus. Liidu liikmeteks võeti Aivar Kull, Peeter Urm ja Hannes Varblane.

29. märtsil toimus Adsoni majas UTKK korraldusel Austria–Eesti kirjandussuhete seminar.

29. märtsist 1. aprillini osales Budapestis Euroopa Kirjanike Kongressi juhatuse koosolekul Mati Sirkel.

ÕNNITLEME

8. mai — Haljand Udam 60

9. mai — Helju Rammo 70

21. mai — Ira Lember 70

PAUL SAAGPAKK

2.IX.1010—23.II.1996

Kui kõneldav keel muutub kirja-keeleks, tekib vältimatu vajadus selle keele ehitust kirjeldada ja sõnavara seletada. Keele struktuure uurib ning analüüsib grammatika, keele leksikat koguvad ning defineerivad sõnaraamatud.

Seletavaid sõnaraamatuid on kahte liiki. Esimesed määratlevad sõnade tähendusi oma keele vahendite abil. Tähendusi kirjeldatakse „teiste sõnadega“ või avatakse mõisteliselt kokkulangevate sünonüümidega või antonüümidega. Eesti keele seni suurim saavutus selles vallas on Andrus Saareste neljaköiteline „Mõisteline sõnaraamat“. Teine mammutettevõte on teoksil olev kuueköiteline „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat“.

Ent sõnu saab seletada ka mõne teise keele abil. Esimese eesti keelest lähtuva põhjaliku kakskeelse sõnaraamatu pani möödunud sajandil kokku Läänemaa mees, Haapsalus sündinud Ferdinand Johann Wiedemann. Tema „Eesti–saksa sõnaraamat“ kogus ja tõlkis saksa keelde suurema osa tollal kasutatavaid eestikeelseid sõnu.

Kulus rohkem kui sajand, enne kui Wiedemann sai eesti leksikograafia panteonil enda kõrvale võrdväärse kaaslase. Saaremaa mees, Mustjalas sündinud Paul Saagpakk tuli toime sellega, millega pole meie sajandil toime tulnud keegi teine.

Tema „Eesti–inglise sõnaraamat“ vahendab eesti leksikat ning fraseoloogiat inglise keelde nii suures ulatuses nagu ei ükski teine meie sõnaraamat ühessegi teise võõrkeelde.

Saagpaku saame võrrelda ainult Wiedemanniga. Seejuures on Paul Saagpaku *opus magnum* mahukam ja arusaadaval põhjusel tänapäevasem.

Wiedemann, Aavik, Veski, Silvet, Saareste, Mägiste on need mehed, kelle hulka kuulub Paul Saagpakk. Langetades täna pea tema mälestuseks, tohime olla tänulikud. Suur töömees on erakordse visaduse ja andumusega püstitanud eesti keelele monumendi, mille tähendus ning tähtsus ületab tema sugupõlve ajalised piirid.

Johannes Silvet, „Inglise–eesti sõnaraamatu“ autor, on oma suurteosega aastakümneid juhendanud ja koolitanud inglise keelest eesti keelde tõlkijaid. Paul Saagpakk on kõigi eesti keelest inglise keelde tõlkijate õpetaja ja juhendaja. Ta on kujundanud ja jääb pikaks ajaks kujundama iga olulisemat teksti, mis meie keelest inglise keelde vahendatakse.

Enn Soosaar

Poliitiliselt kuumadel 1988.—1989. a. päevadel püüdis „Looming“ rajada nii isiklikke kui ka kirjasidemeid eesti pagulaskultuuri kandjatega. Ja toimetuse avatud ustest hakkaski sisenema mehi ja naisi, kellest Kodu-Eestis oli vaid legendaarsemaiku kirjalikke teateid või üksikuid läbilipsanud teoseid. Tulid Ilmar Külvet, Ivar Ivask, Raimond Kolk, Enn ja Helga Nõu, Ivar Grünthal ja Hellar Grabbi,

pärast juba ka Kalju Lepik, Lauri ja Vootele Vaska, Ilmar Talve, Arvi Tinit, Karin Saarsen, Ilmar Laaban jne. jne. „Looming“ oli taas eesti kirjanduse ühisajakiri. Lisagem eelnevale loendile needki, kes jäid või on jäänud peamiselt kirjakaastöölisteks — Bernard Kangro, Valev Uibopuu, Arved Viirlaid jmt.

Age seitse–kaheksa aastat on ikkagi ka väga pikk aeg ja täna peame mainima, et saatuse tahtel ei tule enam telefonikõnet Bernard Kangrolt ega Ivar Grünthalilt, ei astu uksest sisse Raimond Kolk ega Ivar Ivask, ega nüüd ka meie pikaajaline sõber ja omainimene Paul Saagpakk.

Otse Paul Saagpaku eel jõudis toimetusse toimetajale kingitud sõnaraamat, siis juba vanahärra ise oma heatujulisuses ja distingeeritud härrasmehelikkuses. Ei olnud kahtlustki, kellega on peamiselt tegu — mitte kuuvaõitu leksikograafiga, vaid elukogenud õpetaja ja südamliku ning huumoriküllase sõbraga. Tema hiigelsõnaraamatu monumentaalsuse tagant ei paistnud alati ära, et Paul Saagpakk oli kõik need aastakümned õpetanud üliõpilastele inglise kirjandust, suhelnud hulga eesti kirjameestega, kirjutanud suurel hulgal eesti kirjandust tutvustavaid artikleid ja arvustusi küll Ivar Ivaski ajakirjale, küll pagulasväljaannetele, küll Ühendriikide ülikoolide publikatsioonidele. Olen neis arvustustes kohanud väga tundlikku lugejanärvi ja head mõtteväljendust. Ei ole ta olnud kriitika-piitsa plaksutaja, vaid ikka heatahtlik ja tähelepanelik analüüsija ning tutvustaja. Lõppude lõpuks on Saagpaku suur sõnaraamatki ju eesti keele põhjalik tutvustus ingliskeelsele

maailmaosale, sisaldades ka eesti keele grammatika ülevaate, J. Aaviku saatesõnad ja kokkuvõtte eesti ainulaadsest keeleuendusest. Paul Saagpakk on kogu aeg püüdnud laiale maailmale tutvustada eesti keelt, rahvast ja tema kultuuri, nii palju kui üks mees seda vähegi suutis. Seda kõike veendunud patriotismist ja eesti kultuuri armastusest. Ta oli elu lõppaastail valmis kaasa aitama isegi sellele, et eesti kilud pääseksid Ameerika turgudele ja et Saaremaale püstitataks tuulegeneraatorid.

Ainult emakeelt kõigest hingest armastav mees suudab seal näha nii palju väärtusi ja finesse, kui võib leida Saagpaku sõnaraamatust. Ja eks see ühine armastus sidunud Saagpaku ka Aavikuga, kelle ideed keele paremustamisest ja keeleuendusest ta kõigest väest toetas. Jäi lõpetamata uudiskeelendite sõnaraamat, mis pidigi koondama peaausjalikult omakandimehe Aaviku loomingut.

Paul Saagpaku pagulassõbrad küsisid ikka aeg-ajalt: kas on ka „vana Saagpaku“ näha olnud, mis „vana Saagpakk“ teeb? See oli juba siis, kui ta pikki aegu veetis kodumaal. Mina ise ei kasutanud kunagi väljendit „vana Saagpakk“, tasta sai omavahel õige kähku lihtsalt Paul. Aga tal endal oli komme asendada kõikmõeldavaid ameti- ja aunimetusi sõnaga „vana“. Nii ütles ta „vana Meri“, „vana Laar ise“, „vana Rummo“. Ja nagu mulle on öeldud, küsis ta aeg-ajalt minugi järele, et kas „vana Langemets on toimetuses“. „Vana Langemets“ on siin, jah, edasi, aga Paul Saagpakk ei pääse seda enam küsima.

Andres Langemets

„MANA“ TAASTULEK

Vist juba mõned kuud on ka Eestis müügil olnud „Mana“ 57, mis on pühendatud New Yorgi kultuuripäevadele 1970—1990. Toimetaja Hellar Grabbi sõnul ilmus ajakiri juba möödunud aasta sügisel, kuid pandi paari siinsesse raamatukauplusse müügile veidi enne jõule.

Olen uue „Mana“ kitsast selga tõepoolest näinud kaupluse „Rahva Raamat“ riivil väliseesti kirjanduse hulgas, kuid alles pärast seda, kui teadsin, et ajakiri on ilmunud, mis-sugune on ta välimus ja et ta peab kusagil Tallinnas müügil olema. Uut „Mana“ on seni ülilakooniliselt tutvustatud vaid „Kultuurilehe“ raamatubriigis (9. II 1996), teistes lehtedes mitte.

Tegelikult on „Mana“ taastulek Ameerika mandrilt omaette kurioosum. Toimetaja Hellar Grabbi lootis mõned aastad tagasi ju ajakirja hoopis Eestisse tuua. Mäletan, kuidas ma temaga tookord vaidlesin, tõestades, et see pole just hea mõte.

Grabbi nii ei arvanud. „Mana“ 61/62, mille Eesti-poolseks toimetajaks oli Andres Ehin, ilmus Tallinnas „Faatumis“ kirjastusel 1992 ning sai kaunis rängalt kritiseerida. Millegipärast ei olnud selles üllitises midagi õnnestunud, ei kujundus, paber ega sisu. Ju said ka tegijad aru, et nii pole mõtet jätkata: esimene Eestis ilmunud „Mana“ on ainsaks jäänudki.

Nüüd on Hellar Grabbi otsustanud taas ise hakata „Mana“ välja andma, täites kõigepealt vahelejäädud numbrite lünka. Neid oli kaks — 57 ja 59. „Mana“ 58 ilmus Grabbi enda

kokkupanduna-toimetatuna juba 1988, „Mana“ 57 jäi tookord millegipärast vahele. Numbrit 60 kannab aga Rahvusraamatukogu poolt koostatud „Mana“ koondsisukord, väga vajalik väljaanne ajakirjas aastakümnete jooksul ilmunus orienteerumiseks.

Muide, „Mana“ 57 oli Grabbil omal ajal juba enam-vähem kokku pandud ja ta pidas koguni vajalikuks tutvustada selle sisukorda „Sirbi ja Vasara“ lugejale: „On avaldatud Hannes Oja ja Peeter Ilusa luulet, proosast ilmub katkend Enn Nõu romaanist „Koeratapja“. Avaldame Jaan Kaplinski näidendi „Neljakuningapäev“ täieliku teksti. Rein Taagepera vahendab oma impressioone Eesti-külastuselt ja praegu Austraalias elav Kalle Mälberg esitab oma põlvkonna (sõpruskonna) arenguloo. Teadlastest tutvustatakse meditsiinidoktor Argo Kõvameest. Kaas on Rutt Tulvingult ja samuti sisaldab ajakirja see number tema ja Osvald Timmase taieste reproduktid. On veel arvustusi ja muud“ (4. XI 1988). Kuid „Mana“ 58 oli juba tookord rohkem valmis ja ilmus peatselt. „Sirbis“ tutvustatud „Mana“ 57 aga ei saanudki päris trükivalmis.

Nüüd siis sootuks uus „Mana“ 57, ilmunud 1995, koostatud USA-s, kujundatud Kanadas (Esto Type-setting Co.), trükitud Tallinna Raamatutrükikojas.

Esimesel pilgul — kujunduse ja autorite poolest vana hea „Mana“. Miks küll Eestis sellise kokkupanu ja valmistegemine ei õnnestunud?

Kui lähemalt uurima hakata, siis on uus number meeldivalt nos-talgiline, minevikku süüviv, samal ajal

ka manalikku rahvusvahelist kõrgvaimsust kandev. Praegusaja väliseesti kultuurisituatsioonis on üsna õige mõte koostada sellelaadilisi ühe kultuurisündmuse retrospektiivseid ülevaateid.

Mitu uues „Manas“ avaldatud autorit on juba mõnda aega surnud, nende kirjutised on kümne-kahekümne aasta tagused, mõned artiklid on varem avaldatud. Bibliograafilisest järeldusest saame selle kohta ka mingi ülevaate: Endel Kõksi „Kilde kultuuripäevadelt“ on ilmunud „Eesti Päevalehes“ (25. III, 22. ja 29. IV, 2. V 1970), Paul Reetsi arvustus Merike Tumma näituse kohta „Vaba Eesti Sõnas“ (28. V 1987), Mardi Valgemäe „Tuhkatriinu tulevahetus“ „Balti Foorumis“ (kevad 1985, avaldatud ka ajalehes „Reede“ 1990. a.). Lisaks on mitu nüüd kultuuripäevade erinumbriks trükitud kirjutist ilmunud „Manas“ varem: Vootele Vaska „Arutlusi tõest ja inimese olemisest“ 1974 (nr. 41), Jaan Puhveli „Mõtteid võitlevast vabariigist“ 1971 (nr. 38), Ivar Ivaski „Jüri Üdi luule mitte käegakatsutavast kujundlikkusest“ 1974 (nr. 41).

Tavalisel lugejal pole sellest küll suurt midagi, sest kes meist teab ja mäletab, mis mitmel pool väliseesti ajakirjanduses on aastakümneid tagasi ära trükitud, eriti ajalehtedes. „Mana“ ise, jah, on võibolla kõige hõlpsamini kättesaadav. Ta on kultuuriajakiri ja tal on korralik koondsisukord. Vootele Vaska ja Jaan Puhveli lugude pealkirjad olid siinkirjutajale küll hästi meelde jäänud (sisuline mõttearendus muidugi ähmasemalt), kuid ma olen „Mana“ üsna palju lugenud, sealjuures samuti

viimastel aastatel.

New Yorgis kahekümne aasta jooksul peetud eesti kultuuripäevade kontekstis on ka kordustrukkide avaldamine „Mana“ erinumbris igati omal kohal. Saamaks aimu vaimust, mis neil kokkutulekul valitses, teemadest, mida seal arutati.

Ehtsat vaba kõneluse hõngu on Mati Undi vestluses väliseestlastega 1989. aasta kultuuripäeval. Tundub küll, et see tekst on kupüürideta ja ka liiga siledaks toimetamata, sellisena võluv ja ehtne.

Vestlus Mati Undiga on varem avaldamata, samuti Heino Ainso ja Paul Reetsi tagasivaatlikud kirjutised („Kultuuripäevade organiseerimisest“ ning „Kultuur ja päevad“). Kultuuripäeval aastate vältel toimunud kunstinäitustest kirjutavad Kaare Kolbre ja Epp Ojamaa–Kuhn, teatrisündmustest väsimatu Mardi Valgemäe.

1970—1990 igal kevade hakul New Yorgis peetud kultuuripäevadest annab hea ülevaate „Kultuuripäevade kroonika“. Lakoonilises teatmelises vormis on seal kirjas kõik oluline, mis nende päevade vältel toimunud, kes esinenud, mida rääkinud. See sisurikas andmestik mahub kümnele leheküljele.

Ma arvan, et sellises tagasi-vaatavas ja ülevaatlikus laadis võiks Grabbi kokku panna veel nii mõnegi „Mana“. Ka metsaülkoolides kõneldu võiks ju tagantjärele kokku võtta? Veel midagi?

Mall Jõgi

LÄTLASTE IDENTSUSEST

Olen aastaid jälginud Läänes Baltimaade kohta ilmutavat ajalookirjandust ja pidanud eriti silmas üldkäsitlusi. Seejuures olen kadestanud kolleege, kes tuntud faktidega opereerides ja olemasolevaid teadmisi uuesti või ümber organiseerides on suutnud luua teoseid, mis „müüvad“ akadeemiliselt ja globaalselt. Kuigi niisuguste ühe mehe (või naise) kirjutatud ajalugude tase on üsnagi erinev, on nende ilmumine ajastatud õigesti, enamikul neist on mingi „point“, mis teeb teose antud hetkel vajalikuks.

Balti ajalookirjutuse akadeemilist tippset Läänes esindab Iowa osariigi ülikooli Euroopa ajaloo professor Andrejs Plakansi raamat „Lätlased. Lühiajalugu“ (*The Latvians. A Short History*, 1995). Teose on üllitanud Stanfordi ülikooli juures asuv Hooveri instituut, mis annab välja sarja *Studies of Nationalities* (N. Liidu ajal kandis see nimetust *Studies of Nationalities in the USSR*). Varem on samas sarjas ilmunud ka Toivo Rauna „Eesti ja eestlased“ (*Estonia and the Estonians*, 1987, II tr. 1991). Raamatu tutvustuses öeldakse, et see on esimene ingliskeelne teos, mis viib Läti ajaloo XXI sajandi künnisele ning on autoriteetne postperestroika *historical narrative*. Kuigi käsitlus algab kivi-ajaga, on rõhk asetatud kahele viimasele sajandile.

Plakansi stiil on arutlev ja sellisena sümpaatne. Ta esitab rohkesti küsimusi ja jätab mõnikord otsad kokku sidumata, andes mõista, et ajalookirjutaja pole Jumal ja ajalugu ei saa kunagi valmis. Plakansi teeside aluseks on suurelt osalt Rootsis

„Daugava“ kirjastuse poolt aastail 1958—1984 publitseeritud 10-köiteline ja 7300 lehekülge sisaldav „Latvijas vēsture“, mis hõlmab aastaid 1500—1945.

Punase joonena läbib Plakansi raamatut lätlaste identsuse küsimus, mis peaks huvitama ka eestlasi. Seda fenomeni jälgides on autori märksõnadeks „etnolingvistilised protsessid“, „ühiskonna eliit“, „sotsiaalsete ja etniliste kihistuste suhete dünaamika“. Plakans küsib: kas kohalikul rahval oli enne ristisõdijate saabumist mingi rühmaidentsus, mida nad soovisid alles hoida, või ei olnud seda üldse? Ja mida tähendas olla hiliskeskajal lätlane? Kas ainult seda, et lätlane kõneles valitsevast ülemkihist erinevat keelt, või veel midagi?

Plakans mängib läbi mitu etnolingvistiliste protsesside kulgemise võimalikku stsenaariumi keskaegsel Liivimaal, pannes rõhu asjaolule, et vana eliit asendus uue eliidiga. Ta leiab, et just periood 1300—1500 etendas olulist rolli selles, et järgnevatel sajanditel saab kõnelda läti rahvast. Umbes kümne põlvkonna (põlvkond = 25 aastat) vältel kustusid varasemad rühmaidentsused ja tärkas uus, lätilik teadvus. Omaette probleem on see, kui tugev see teadvus oli.

Vana-Liivimaa poliitilist ajalugu käsitledes nendib autor, et Liivimaa konföderatsioon oli seemise lõhestatuse tõttu nõrk ja juba seetõttu atraktiivne ekspansionistlikele naabritele, keda tõmbasid ligi suhteliselt õitsev majandus ja head sadamad. Lätlaste seisukohalt polnud tähtis üksnes see, mis toimus maal, vaid ka see, mis juhtus linnas. Uus dünaamika Lääne-Euroopa majanduses andis

uusi võimalusi ka Liivimaale, eriti viljaekspordi puhul. Teiselt poolt tõi see kaasa pärisorjuse elementide tugevnemise, sest mõisnik tahtis suurema tulu saamiseks laiendada oma valdusi. Liivi sõja alguseks oli Liivimaa rohkem „poliitiline vaakum“ kui riik. See soodustas uue poliitilise jaotuse tekkimist.

Nagu eesti ajaloolasi on ka läti kolleegid paelunud mõiste *undeutsch*. Autor nendib, et Lõuna-Liivimaa elanikest XVI sajandil (neid oli 404 000) 90—95 % olid „indigeensed inimesed“, kelle identsust pole võimalik täpsemalt määratleda. Termin *undeutsch* ei osunda mingi ühise teadvuse olemasolule „mittesakslaste“ hulgas. Sel ajal defineeris inimene end, kui ta üldse seda tegi, tunnustatud ja aktsepteeritud grupi (päriliku) liikmena. Keel ja rahvus polnud üldjuhul need tunnused, mis määrasid inimese staatuse ühiskonnas. Ent Liivimaal oli tõesti nii, et keelekoosluste piirid korreleerusid sotsiaalse dihhotoomiaga kõrg- ja alamkihtide lõikes. Lätlane ei kuulunud kunagi kõrgkihti, ent kõrgkiht ei koosnenud üksnes sakslastest. Plakans leiab, et aegamööda kujunes niisugune identsus, mis oli enam kui lihtsalt „mittesakslane“. Siin peab autor eriti oluliseks läti keelse tõlkekirjanduse ilmumist XVI sajandist alates.

Plakans kirjutab, et 1850. aastateni respektieris enamik lätlasti olemasolevat võimujatust Balti provintssides. Olukord muutus, kui 1850.—1860. aastail täiskasvanuks saanud eliidi põlvkond avastas, et lätlastel on „ärgeanud“ ja väärivad enamusrahvana suuremat osalust provintsi asjades. Neil kümnenditel

lakkasid lätlased olemast anonüümne hulk, neist said täielikult identifitseeritavad ajaloo osalised ja tegijad. Kuigi, tõsi küll, nad ei saanud juhtida ajaloovoolu suunda, mille määras ära Peterburi imperiaalne poliitika.

Lätlaste rahvuslik ärkamine XIX sajandil sarnanes eestlaste ärkamisega. Plakans peab tähtsaks rahvusliku intelligentsi tekkimist. Nende hulgast võrsusid rahvuslikud aktivistid, kes tulid välja läti rahva (*tauta*, sks. *Volk*) ideega. Eriti suur tähtsus oli lätikeelsetel ajalehtedel ja raamatutel. Samas ütleb autor, et „rahvuslike äratajate“ arvu ja mõju hulkadele ei saa ülehinnata, kui kasutame terminit rahvuslik „liikumine“, mis võib viidata massilisele osavõtjaskonnale. Lätlaste ärkamise seletamisel ei hoi autor kinni mingist kindlast teooriast või skeemist. Ta tõstab esile saksa filosoofia mõju, kultuurirahvuslust ja eriti emakeelse kommunikatsiooni tähendust. Laiemaks taustaks on protsess, mida Lääne kirjanduses on märgitud *moderniseerimise* mõistega. Sellesse mahuvad ka sotsioökonomilised nihked, mida autor ei tähtsusta üle.

Läti kultuurist kõneldes kriiputab Plakans alla selle järjepidevust, liikumist traditsiooniliselt rahvakultuurilt universaalsete väärtuste ja vormide kajastamise suunas, milleni jõuti alles iseseisvusajal. Autor peab oluliseks põlvkonna fenomeni. Eliidi põlvkondade vahetus on üks sotsiaalsete muutuste tegureid. Põlvkonna hoiakuid kujundavad suurel määral haridus ja ambitsioonid, ka kujutlused ja eelarvamused.

Lähem tutvumine Läti ajalooa ja viib taas tõdemusele, et lätlaste ja

eestlaste ajalooline saatus on väga sarnane. Paljud tähtsad protsessid ja sündmused on kulgenud üllatavalt sünkroonselt ja selles mõttes moodustavad kaks naaberrahvast teatava terviku, ja mitte üksnes geopoliitilise. Kahtlemata on olemas ka balti regionaalne identsus, millest kirjutasin „Loomingus“ möödunud aastal (nr. 5, lk. 681—685). Samas peab ütleva, et pole olemas balti rahvuslust, millest mõnikord kirjutatakse nii Idas kui Läänes. Baltimaade rahvad on mõjutanud üksteise saatust vähe. Samaväärsete väikerahvastena on neil olnud üksteisele vähe pakkuda. Seetõttu on nad elanud pigem omaette ja üksteise kõrval kui üheskoos. Seda tõsiasja kinnitab ka kõnealune raamat.

Toomas Karjahärm

VEAVABANDUS

Kahetsusväärse arusaamatuse tõttu on „Loomingus“ nr. 2 ilmunud luuletused lk. 209—211 („Unistus venna külaskäigust“, „Kolm päeva voodipuhkust“, „Veepiir“ ja „Ei sugutunnuseid ega muid iseärasusi“), mis pärinevad Carlos Stewali sulest, omistatud ekslikult Wallace Stevensile.

A. Ehin

- 579 *Doris Kareva* • Müsteerium
 582 *Teet Kallas* • Käsi
 619 *Veiko Belials* • Ilus õhtu, härra Dannfuss...
 621 *Jüri Talvet* • Sünergeetiline
 622 *Talvo Pabut* • Hõng / Seega siis jt. luuletusi
 627 *Ülo Mattheus* • Filosoofi maja
 638 *Andres Vanapa* • Norus
 643 *Ott Raun* • *Tragöödiad lavalaudadelt välja / *Vanaduses keskea kriis jt. luuletusi
 648 *Marko Kompus* • Mõnikord / *linn on mu sisse pandud jt. luuletusi
 650 *Priit Ratasest* • *Minu ees seisab teokas inimene / *Pildi peal Maarja lapsega jt. luuletusi
 654 *Kersti Merilaas* • „Millest aga unistame surmalapsed“
 655 *Felix Oinas* • „Kui see mu tuttav tuleks“. Uusi tõlkeid
 658 *Haljand Udam* • Rooma, *Porta Magica*
 667 *Haljand Udam/Ann Must* • Usutlus
 675 *Jaan Kross* • „Mesmeri ringi“ saamisloost
 679 *Sirje Kiin* • Marie Under ja arbujad
 691 *Asta Põldmäe* • Märkmeid novellist
 694 *Ott Arder* • Laulu võimu täius ja viletsus
 698 *Kalev Kesküla* • Kross Tartus
 700 *Jaan Niilus* • Krossi kontseptualiseerimine
 704 *Peeter Künstler* • Vaga, groteskne ja keelelõbus muinasjutt
 706 *Oskar Kruus* • Jakob Hurda portree on nüüd selgejoonelisem
 710 *Barbi Pilvre* • Kahe tunni jutud
 712 Kroonikat
 712 *Enn Soosaar* • Paul Saagpakk 2.IX.1910—23.II.1995
 713 *Andres Langemets* •
 715 *Mall Jõgi* • „Mana“ taastulek
 717 *Toomas Karjahärm* • Lätlaste identsusest
 718 *A. Ehin* • Veavabandus

Peatoimetaja
ANDRES LANGEMETS
tel. 443 262

Peatoimetaja asetäitja
TOOMAS HAUG
tel. 441 365

Vastutav sekretär
LINDA UUSTALU
tel. 440 780

Ilukirjandus
ASTA PÖLDMÄE
tel. 440 781

Ilukirjandus ja kriitika
UDO UIBO
tel. 441 365

Publitsistika
OTT RAUN
tel. 440 781

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
tel. 440 780

Tehniline toimetaja
INNA LUSTI
tel. 441 365

Sekretär
KATRIN RAUD
tel. 441 365

Toimetus
Harju tn. 1, pk. 66, EE0090 Tallinn

Kirjastus „Perioodika“, Tallinn, Pärnu mnt. 8

Trükikoda „Akadeemia Trükk“, Tallinn, Estonia pst. 7

Kaas ja kujundus
AAVO ERMEL

Praaeksemplari korral pöörduda trükikotta „Akadeemia Trükk“, tel. 454-750

„Loomingu“ järgmises numbris in spe:

Teet Kallase „Käsi“ (järg)

Jüri Ehlevesti „Didi“

Hedda Maureri „Võibolla kõik võiks olla“

Ira Lemberi „Con amore“

Uku Masingu, Andres Aule, Priidu Beieri,
Eha Lättemäe ja Halina Poświatowska luulet

Jüri Saar kuritegevusest kui tsivilisatsioonide konfliktist

Ülo Mattheus filosoofiast ja religioonist

Andrus Kivirähk kirjandusest kui ajaviitest

Sirje Olesk vaatleb Ain Kaalepi ja
Olev Remsu Enn Vetemaa loomingut

„Loomingu Raamatukogus“ ilmumas:

EUSTATHIOS „Hysmine & Hysminias“

ASTRID IVASK „Lahekäärud“

KJELL WESTÖ „Bruusi juhtum“

EDZARD SCHAPER „Maailma lõpp Hiiumaal“

LOOMING

ILMUB 1923. AASTAST